
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2012 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Babayeva T.T.

İdrak fəaliyyətinin strukturu və psixoloji tənzimi3

Əmrahlı L.Ə.

Koqnitiv nəzəriyyələr, onların yaranması və inkişaf istiqamətləri.....1 2

Həsənova S.A.

Stress davranışın tənzimləyicisi kimi29

Mansour Hassanpour

Emosional intellekt və onun inkişaf etdirilməsi yolları4 0

Mehriabad Matlabi

İnternet və kompüterin psixoloji faydaları və fəsadlar.....4 9

SOSIAL PSIXOLOGİYA

İsgəndərova S.N.

Sosial reabilitasiya.....5 8

Salmanova S.F., Mirzəyeva S.S.

Şəxsiyyət identikliyi və aqressivliyin təzahür xüsusiyyətləri6 6

Quliyeva Ş.M.

Qızlarda əxlaqi davranışın və məsuliyyət hissənin
formalaşmasında cəmiyyətin sosial-psixoloji məsələləri73

Qasımova X.Ə.

İnternet ünsiyyət vasitəsi kimi.....8 3

Qurbanova V.Q.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu94

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əlizadə S.H.

Müasir psixologiyada “müəllimin rəhbərlik üslubu”
probleminin qoyuluşu103

Quliyeva S.Y.

Təlim prosesində motivasiya problemi.....115

Mirzəyev R .N.

Müasir şəraitdə yeniyetmə konfliktlərinin səbəbləri124

Behnaz Pakdel

Motivasiya sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri və onun
şagirdlərin təhsil fəaliyyətinə təsiri..... 132

İDRAK FƏALİYYƏTİNİN STRUKTURU VƏ PSIXOLOJİ TƏNZİMİ

Təranə Babayeva

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dosenti

E-mail tt_babayeva@mail.ru

Açar sözlər: idrak fəaliyyəti, sosial iradı, emosional, motiv, genetik, tələbat, tənzim, obyektiv, struktur

Ключевые слова: познавательная деятельность, социальный воля, эмоциональная, мотив, генетический, потребность, равновесия, объективный, структура

Key words: informative activity, social, volition, emotional, motivation, genetic, requirement, balance, objective, structure.

İdrak insan fəaliyyətinin ən mürəkkəb növüdür. O, insandan kənarında mövcud olan obyektiv aləmin onun hiss üzvlərinə, beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Burada subyektlə obyektin qarşılıqlı münasibəti ön plana keçir. Məhz belə bir qarşılıqlı münasibət olmasa, idrak prosesinin baş verməsi mümkün deyildir. İdrak həm də psixi inikas prosesi olub, fərdin ontogenetik inkişafında xarici aləmi əks etdirməsi sayəsində təcrübə əldə etməsini, bilik qazanmasını təmin edir. Yəni idrak fərdin gerçəkliyə bələd olmasını, ətraf mühiti dərk etməsinin əsas şərtidir. Odur ki, idrak ayrıca bir fərdin dərk etmə fəaliyyətindən kənarında mövcud ola bilməz. O, obyektiv varlığı əks etdirir və psixi inikasın tarixən inkişafının nəticəsidir.

İdrak fəaliyyəti orqanizmlə mühit arasında müvazinət yaratmaqla:

- a) insanın davranışını tənzim edir,
- b) insanın gələcəyə münasibətini, gələcəkdə ola bilənlərə yönəlməsini təmin edir.

Bunun sayəsində insan gələcək fəaliyyətini planlaşdırmaq, gələcəyi görmək imkanı əldə edir. Başqa sözlə, insanın idrak fəaliyyəti həm də onun gələcəyi qabaqcadan görmək bacarığı və imkanındır. Belə bir keyfiyyət insana sosiallaşma və ictimai-tarixi təcrübəni mənimsəmə sayəsində müyəssər olmuşdur.

Deməli, idrak prosesləri öz mexanizminə və strukturuna görə həm heyvanlarda, həm də insanlarda müəyyən ümumi cəhətlərə malik olsa da, imkanlarına, inkişaf xüsusiyyətlərinə və səviyyələrinə görə bir-birindən köklü

surətdə fərqlənir. Genetik cəhətdən idrak fəaliyyəti passiv formadan aktivə, vasitəsiz formadan vasitəliyə doğru inkişaf yolu keçir. Lakin bunlar birbirindən əbədi ayrılmır, bu bəzən də hətta fərdin, sözün geniş mənasında, vəziyyətindən asılıdır. Lakin ümumi mexanizm hamı üçün eynidir.

Qeyd etdik ki, idrak psixi inikas prosesidir. Məhz psixikanın strukturu (ehtiyaclar sistemi, tələbatlar sistemi, planlaşdırma, icra mərhələsi və oradakı dəyişikliklər) və yeni hərəkətlərə, yaxud hərəkət strategiyasına keçid idrak fəaliyyətinin yerini və mövqeyini, hansı blokda yerləşdiyini aydınlaşdırmağa kömək idrakın insanlarda sosial şəraitlə şərtlənməsi, ictimai-tarixi təcrübəni mənimsəməyə və onu daha da zənginləşdirməyə yönəlməsi onun daha yüksək səviyyələrinin - empirik və nəzəri idrakın meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Xüsusən də nəzəri idrak insanın cisim və hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməsinə, onların yalnız indiki vəziyyətini deyil, həm də keçmişini və gələcək perspektivini əks etdirməyə imkan vermişdir. Bununla da idrakın məkan və zaman həddləri həddən ziyadə genişlənmiş olur. Başqa sözlə, idrak insana özünün mövcud olduğu məkan və zamanın həddindən kənara çıxmağa imkan verir.

Beləliklə, göründüyü kimi idrak fəaliyyətinin insanın həyat və

fəaliyyətində rolu olduqca əhəmiyyətlidir. O, insanın, demək olar ki, bütün fəaliyyət sahələrində, eləcə də onun dünyagörüşünün formalaşmasında, sosial təcrübəsinin zənginləşməsində yaxından iştirak edir.

İdrak mürəkkəb psixi fəaliyyət kimi öz tərkibinə nəinki bir sıra proseslərini, həm də emosional - iradi prosesləri daxil edir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi zəminində idrak motivləri formalaşır və nəticədə çoxcəhətli idrak fəaliyyəti baş verir. İnsanın idrak fəaliyyəti ilə emosiyaları arasındakı münasibət idrakla motivləşmə arasında rabitə yaratmaq cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. İnsanın idrak fəaliyyəti emosional proseslərlə qarşılıqlı münasibətdə, dialektik vəhdətdə cərəyan edir. Belə bir dialektik əlaqə insan emosiyalarının idrakın təhrikədi amili kimi çıxış etməsində özünü aydın surətdə büruzə verir. Bu cəhəti aydın təsəvvür etmək üçün insanın zehni hissələrini (şübhə, təəccüb, inam və s.) xatırlamaq yerinə düşərdi. Məhz bu hissələr, ilk növbədə, insanı «həqiqət axtarmağa» təhrik edir. Çünki tamamilə yeni və ya tam gözlənilməz cisimlə rastlaşarkən insanın keçirdiyi heyrət, təəccüb hissələri onu həmin obyektə ətraflı dərk etməyə yönəldir. Bu zaman qarşıya belə bir sual çıxır: görəsən hər hansı bir yeni cisim adamların hamısında eyni hissələri oyadır? Şübhəsiz ki, yox. Cisim və

hadisələrin insana təsiri onun tələbat – motivasiya sahəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

İnsan cisim və hadisələri, ilk növbədə, öz tələbatlarının ödənilməsi baxımından seçib əks etdirir. Bu mərhələ cismə yönəlmənin əsasını təşkil edir. Yalnız bundan sonra onun cazibədarlığı, xoşagəlmən olması yeni təhrikədiçi səbəb kimi təsir göstərməyə başlayır.

İkinci tərəfdən, insan idrakının fəaliyyəti yalnız nisbətən aşağı səviyyəli «emosional tonla» deyil, mahiyyətə sosial səviyyə daşıyan ali hisslərlə də tənzim olunur, istiqamətləndirilir. Deməli, insanın emosiya və hissləri onun idrak fəaliyyətinin təhrikədiçi amili kimi çıxış edir.

Bu mərhələdə idrak fəaliyyəti yalnız öz quruluş və məzmununa görə deyil, həm də daxili motivlərinə görə mürəkkəb xarakter alır. İlk təhrikədiçi amil tələbatlar, onların hissi və ya ideal formada anlaşılmasıdır. Tələbatı ödəyəcək obyektlərin ayırd edilməsi, onların ətraflı dərk olunması, onlara doğru can atmaq tələbatların törətdiyi fəallıqdır. Bu, motivləşmənin bünövrəsini, başlıca zəminini təşkil edir. Bundan sonra həmin zəmində faydalılığın xoşagəlmənlə, daha faydalının daha əlverişli ilə çulğalaşması prosesi baş verir. Bu səviyyədə obyektlərə münasibətin differensiyası və ya fərqləndirilməsi özünü göstərir. Yalnız

maddi və ya üzvi tələbatın ödənilməsi deyil, həm də xoşagəlmən cazibədar cəhətlərə meylin güclənməsi nəzərə çarpır. Tələbatlar emosional boya kəsb etdikcə, insanı onları ödəyə bilən obyektlərə istiqamətləndirir, arayıb-axtarmağa təhrik edir. Bu səviyyədə insan idrakı ilə emosional proseslər çulğaşır, mürəkkəb idrak fəaliyyətinin gedişi və istiqaməti təyin olunur. Orqanizmlə mühit arasındakı mürəkkəb əlaqə və münasibətləri təyin və tənzim edən idrak fəaliyyətinin özü orqanizm üçün bir zərurətə, ciddi tələbatə çevrilir.

İnsan üçün zəruri məlumatın alınmaması orqanizmdə narahatlığın yaranmasına səbəb olur. İnformasiya aclığının qarşısını almaq üçün idrak obyektinə tələbat, bu isə öz növbəsində idrak fəaliyyətinə tələbat doğurur. İdrak tələbatının özü idrak fəaliyyəti üçün təhrikədiçi amilə çevrilir. Bu halda insanda axtarışa sönməz həvəs yaranır. Bu sadəcə həvəs səviyyəsində qalmır, maraq, meyl, arzu, istək formalarında təzahür edərək idrakın istiqamətinə, intensivliyinə ciddi təsir göstərir.

İdrak insan şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinə nüfuz edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, idrak, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdir. Burada xarici informasiyalar sadəcə olaraq əks etdirilmir. İdrak passiv proses deyil, sosial cəhətdən və şəxsi səciyyə daşıyan fəal prosesdir. Deməli, idrak nəinki öz

tərkibinə müxtəlif səviyyəli inikas proseslərini, həm də şəxsiyyətin tələbatlar-motivasiya sistemini də daxil edir. Bir halda ki, idrak fəaliyyətdir, hər bir fəaliyyətə xas olan bir sıra cəhətlər ona da aiddir. Buraya fəaliyyətin motivi, məqsədi, tənzim edilmə xüsusiyyətləri, fəaliyyətin icra edilməsinin yol və vasitələri və s. daxildir.

Əlbəttə ki, ilk növbədə, idrakla motivasiya arasındakı qarşılıqlı münasibətə diqqət yetirmək zəruridir. Burada yalnız bir məsələyə toxunulacaqdır. Onu bir misalla izah edək. Tələbə çox böyük cəhdlə lazımi ədəbiyyat axtarır, müəyyən fənnə aid proqram materialını xüsusi səylə oxuyub öyrənməyə can atır. Bu halda onun idrak fəaliyyəti həm müəyyən obyektə - ixtisas fənninə yönəlmiş olur, həm də burada xüsusi fəallıq, ilk növbədə, idrak fəallığı nəzərə çarpır. Lakin biz məsələnin hələ zahiri tərəfini görürük.

Qarşıya belə bir sual çıxır: görəsən bu tələbəni belə bir fəallığa təhrik edən səbəb nədir? Bu suala cavab axtarmaq, hər şeydən əvvəl, insanın idrak fəaliyyətinin motivləşməsi ilə əlaqədardır. Burada tələbəni idrak fəallığına təhrik edən səbəblər çox ola bilər (təqaüd almaq, əlaçı olmaq, öz üstünlüyünü sübut etmək, fənni sevmək və s.). Təhrikedicisi fəallıq doğuran amillər həm də qısamüddətli

və keçici ola bilər. Bu hallarda idrak fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrdə motivləşməsi nəzərdə tutulur.

Motivləşmə dedikdə orqanizmi fəallaşdıran və həmin fəallığı istiqamətləndirən təhriklər başa düşülür. Bu məzmun idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq da saxlanılır. Yəni insanı fəal idrak fəaliyyətinə yönəldən, istiqamətləndirən amillər onun idrakının motivini təşkil edir. Motivləşmə anlayışı geniş mənada psixologiya elminin bütün sahələrində istifadə olunur, həm də motiv rolunda tələbatlar və maraqlar, həvəs və emosiyalar, yönəliş və ideallar çıxış edə bilər. Motivləşmə dedikdə insanın idrak fəaliyyətini hərəkətə gətirən və istiqamətləndirən amillər başa düşülür. Burada «maddiləşən», əşyavi məzmun kəsb edən tələbatlarla yanaşı ictimai həyatın məhsulu olan motivlər də mühüm rol oynayır. Bu mənada insanın idrak fəaliyyətinin motivləşməsi sosial səciyyə daşıyır. Motivləşmə dedikdə insan fəaliyyətini və ya davranışını həyat əhəmiyyətli şəraitə, cisimlərə istiqamətləndirən, təhrik edən psixoloji törəmə və proseslərin məcmusu nəzərdə tutulur. Belə bir yönəliş və istiqamətlənmə sayəsində insanda həmin cisim və hadisələrə seçici münasibət yaranır, psixi inikas daha məqsədyönlü olur, yəni insanın idrak fəaliyyəti daha fəal olur. Buna görə də insanın nəinki idrak fəaliyyətini, həm də davranışını

başə düşmək, izah etmək üçün motivləşmə açar rolunu oynayır.

Məlumdur ki, hər bir canlı orqanizm ətrafdakı cisimlərə, hadisələrə seçici münasibət bəsləyir. Yəni bir halda müəyyən cisimlər qrupundan bir qismi seçilib ayrılır, digər qisimdən imtina edilir. Bu seçilib ayrılan cismə, hadisəyə münasibət başqa olur. Belə ki, həmin zəruri cisimlər, hadisələr ətrafda yoxdursa, ona ehtiyac, tələbat yaranır. Bunun sayəsində onlar axtarılır, əldə edilir və tapılır. Belə bir axtarış aktı lazımi cismi tapıncaya qədər davam edəcəkdir.

Deməli, cismə olan tələbat orqanizmin axtarış istiqamətini və bununla bərabər fəallığını təmin edəcəkdir. Əgər obyekt əldə edildisə, subyektin fəaliyyəti bitmiş hesab olunur. Orqanizmin müəyyən obyektə belə fəal münasibəti və ya yönəlişi bir halda anadangəlmə, irsi (instinktlər), digər halda isə həyatda qazanılan davranış formaları (vərdişlər) ilə şərtlənə, təyin edilə bilər. Davranışın, mühtlə əlaqənin, fəallığın bəsit formaları daha çox heyvanlar aləminə xasdır. İnsanın fəallığı bir çox hallarda indiki anda, bəzən hətta ümumən mövcud olmayan obyektin – məqsədin az-çox uzun müddət axtarılmasına yönəlir. İnsanın idrak fəaliyyəti, xüsusən təxəyyülü ona imkan verir ki, ətrafda oimayan cismin ideal surətini yaratsın və ondan öz fəaliyyətinin təhrikedici səbəbi

kimi istifadə etsin. Bu zaman ideal amil idrakın, eləcə də əşyavi fəaliyyətin motivinə çevrilir, yəni insanın psixi və fiziki fəallığı ideal amillə motivləşir.

Ümumiyyətlə, motivləşmə dedikdə, insanı bu və ya digər hərəkət və rəftarı yerinə yetirməyə yönəldən, istiqamətləndirən, onu fəallaşdıran təhrikləri başə düşürük. Motivləşmə orqanizmi fəallaşdıran və həmin fəallığı istiqamətləndirən təhriklərdir. Motivləşdirici amillər öz təzahür xüsusiyyətləri və vəziyyətlərinə görə 3 qrupa bölünür:

«Orqanizm nə üçün fəal vəziyyətə gəlir?» sualını təhlil edərkən həmin fəallığın mənbəyi kimi tələbatlar və instinktlər nəzərdən keçirilir.

Əgər orqanizmin fəallığının nəyə yönəldiyi, nəyin xatirinə başqasını deyil, məhz müəyyən bir davranış və fəaliyyət aktını seçməklə bağlı olması təhlil olunursa, onda, hər şeydən əvvəl, motiv davranışı istiqamətləndirən səbəb kimi araşdırılır.

Davranışın dinamikasının necə və hansı tərzdə tənzim edilməsilə bağlı məsələ həll edilərkən hissələrin, emosiyaların, subyektiv yaşamaların, yönəlişin insan davranışına təzahürü araşdırılır.

İnsanın idrak fəaliyyəti də bu 3 qrup amillərlə motivləşir. Hər bir təhrikedici qrup və ya amilin idrak fəaliyyətinə təsiri özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Belə ki, idrak fəaliyyətinin motivləşməsi çox mürəkkəb proses olub, bir-birinə zidd olan

təhrikləri təhlil və tərkib etməyi, müqayisə etməyi, seçməyi, nəhayət, qərar qəbul etməyi zəruri edir. Bu proses psixoloji cəhətdən bir də onunla mürəkkəbləşir ki, heç də real motivlərin hamısı subyekt tərəfindən eyni dərəcədə aydın dərk edilmir, yəni müəyyən işi, əməliyyatı hazırlayıb həyata keçirərkən onun bütün təhrik-edici səbəblərinin hamısı eyni səviyyədə aydın dərk edilmir, bəzən onlar müəyyən iş icra edildikdən sonra özünü aydın surətdə büruzə verir.

Deməli, istər insanın idrak fəaliyyəti, istərsə də icra fəaliyyətinə motivləşmə müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Bu ondan irəli gəlir ki, motivlər müxtəlif münasibət və ya nisbətdə olur. İdrak fəaliyyəti və ya icra fəaliyyətinin motivi ilə xarici şərait arasında belə hallar da ola bilər. Həmin amillərdən asılı olaraq motivləşmə bir halda fəaliyyəti gücləndirə, digər halda isə onun normal gedişinə mənfi təsir göstərir, istər icra, istərsə də idrak fəaliyyətinin məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Motivləşmə fəaliyyətə o zaman mənfi təsir göstərir ki, eyni fəaliyyətin bir-birinə zidd olan bir neçə motivi olsun. Yaxud müəyyən işin, hərəkətin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan obyektiv imkanlarla ziddiyyət təşkil etsin. Orta məktəbi qurtarmış şagirdin gələcək fəaliyyət növünü, ali məktəbi, ixtisas sahəsini seçməsi ilə əlaqədar onun

fəaliyyətinin motivləşməsində nəzərə çarpan ziddiyyətlər buna misal ola bilər. Qabiliyyət və bacarığına, hazırlıq səviyyəsinə görməni, yoxsa həvəs, arzu və istəyinə görə, yaxud başqalarının təhrikilə hər hansı ali məktəbi, ixtisas seçmək son nəticədə fəaliyyətə ciddi təsir göstərir. Bəzən ali məktəbi III-IV kurslardan qoyub getmək, yaxud müəyyən fəaliyyət sahəsindən üz döndərmək və s. kimi hallar motivləşmənin insanın idrak fəaliyyəti və ya icra fəaliyyətinə necə təsir göstərməsindən asılıdır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, motivləşmə qütblü səciyyə daşıyır. İstər idrak fəaliyyəti, istərsə də icra fəaliyyəti həm müsbət, həm də mənfi motivlərlə əlaqədar ola bilər. Lakin bu qütblüyün özü simmetrik səciyyə daşıyır. Yəni fəaliyyətə təsiri cəhətdən müsbət və ya mənfi motivləşmə eyni dərəcədə təzahür etmir. Motivləşmədəki belə bir qütblük yalnız fəaliyyətin xarakterinə görə deyil, həm də insanın yaş xüsusiyyətlərinə görə də nəzərə çarpır. Yeniyetmənin öz «qəhrəmanlığını», «cəsarətini» sübut etmək üçün kimi isə vurması, dərsi qəsdən pozması, ictimai qadağaya məhəl qoymaması və s. buna misal ola bilər. Deməli, motivləşmənin insanın istər idrak, istərsə də icra fəaliyyətinə təsiri müxtəlif səviyyəli olur. Bu, bir tərəfdən, fəaliyyətə müsbət və ya adekvat, digər tərəfdən isə pozucu, ləngidici – bir sözlə, mənfi təsir göstərir.

İnsanın istər idrak fəaliyyəti, istərsə də icra fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün mühüm psixoloji amil kimi fəaliyyət motivinin optimallaşdırılması ideyası irəli sürülmüşdür. Bu, insanın həm idrak, həm də icra fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edən mühüm psixoloji amildir. İdrak fəaliyyətinin səmərəliliyi motivləşmənin optimallıq səviyyəsindən çox asılıdır. Motivləşmənin optimal səviyyəsi anlayışı psixologiya elminə bizim əsrin əvvəllərində Yerks və Dodsonun (1908) tədqiqatları sayəsində daxil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, motivləşmənin optimal səviyyəsi yüksəldikcə, icranın keyfiyyəti də yüksəlir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, hər bir konkret halda motivləşmənin optimal səviyyəsi var. Həmin optimal səviyyə isə həll edilən məsələnin çətinliyindən asılıdır. Məsələ çətin olduğu halda optimal səviyyə zəif motivasiya-

da əldə edilir, amma məsələ yüngül olduqda o qüvvətli motivasiyaya müvafiq gəlir.

Bütün bu dediklərimizdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, idrak fəaliyyəti insan şəxsiyyətinin strukturunda çox mühüm yer tutur, hətta müəyyən mənada onun bütün istiqamətini müəyyənləşdirir. Çünki idrak fəaliyyəti şəxsiyyətin öz biliklərini praktik fəaliyyətdə tətbiq etmək bacarığını yaradır, öz biliklərinin obyektivliyinə, düzgünlüyünə inam oyadır, cisim və hadisələrin mahiyyətini qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda dərk etməyə imkan verir. Deməli, idrak fəaliyyətini formalaşdırmaq üçün bir tərəfdən şəxsiyyətin emosiyalarına, hisslərinə təsir edilməli, digər tərəfdən isə öyrənilən problemin praktik əhəmiyyəti mənimsənilməlidir ki, onların özü həmin şəxsi mahiyyəti dərk etməyə istiqamətləndirsin.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.

3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.

4. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin özünə tənqidi münasibəti və yeni insanın tərbiyəsi. Bakı, 1973.

5. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsi məsələsi. Azərbaycan məktəbi № 6, 1979.

6. Nəcəfov M.S. İdrak prosesinin dialektikası. Bakı, 1979.

7. Seyidov S.İ., Həmzəliyev M.Ə. Psixologiya. Bakı, 2007.

8. Бодалев А.А. Психология о личности. Москва, 1988.

9. Дружинин В.Н. Социальная психология. Санкт-Петербург, 2003.

10. Ковалев А.Г. Психология личности. Москва, 1970.

11. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург, 1999.

12. Оллпорт Г.В. Личность в психологии. Санкт-Петербург, 1998.

СТРУКТУРА И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ УРЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНТЕЛЛЕКТА

Абстракт

В статье рассмотрены вопросы структуры и психологического урегулирования деятельности интеллекта.

Вначале раскрывая суть деятельности интеллекта, рассказывается о его структуре и о механизме, отмечая важность роли деятельности интеллекта в жизни человека. Подробно анализирована сущность направлений области человеческой мотивации, роль волевых процессов и эмоциональность входящая в состав, как сложный психический процесс интеллекта. В статье анализировано взаимоотношение между интеллектом и мотивацией в лице мотивов деятельности интеллектов студентов, и выяснялось, что факторы, которые направляют человека на активную деятельность и есть его мотивы интеллекта. Далее, рассказывается о характере полярной мотивации, проанализировав положительных и отрицательных понятий мотивации.

Выяснилась деятельность интеллекта человека и деятельность человека, и воздействие мотивации на них в различных уровнях, то есть выяснилось адекватные и разрушительные последствия.

В статье выдвинули идею, увеличить полезность важного психологического принципа в деятельности интеллекта человека и оптимальность мотивации деятельности. Можно прийти к выводу, что познавательная деятельность, является очень важным местом в структуре человеческой личности, и даже в некоторой степени определяет его направление.

THE STRUCTURE AND PSYCHOLOGICAL REGULATION OF COGNITIVE ACTIVITY

ABSTRAKT

In this article the structure and psychological regulation of cognitive activity were considered.

First of all, publishing of the essence of cognitive activity and its mechanism and structure were declared and we also were informed about the role of cognitive activity on human life. As an integral part of a complex mental process of cognition, emotional and volitional processes, the role of motivation in the areas of human nature were analyzed. In the article the footing between cognition and motivation was analyzed in the case of motives of cognitive activity.

Then arguing about the polar disposition of the motivation the positive and negative concepts of the motivation were analyzed, too. Human cognitive activity and executive activity and the motivation the effect of different levels on them, the adequate and destructive effects have been found.

In the article human cognitive activity and executive activity, important psychological factor in raising the efficiency of the activity put forward the idea of optimizing the motive activity.

In short we can come to a conclusion, cognitive activity occupies a very important place in the structure of the human personality, even in a certain it determines all of its direction.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 03)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 13 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

KOQNİTİV NƏZƏRİYYƏLƏR, ONLARIN YARANMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Limunət Əmrahlı

*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun
psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin doktorantı
E-mail: Limunet@mail.ru*

Açar sözlər: *koqnitiv psixologiya, koqnitiv dissonans, şəxsi konstruktlar, sosial koqnitivizm, koqnitiv proses, koqnitiv sahə, koqnitiv üslub, sosial öyrənmə.*

Ключевые слова: *когнитивная психология, когнитив диссонанс, личностные конструкты, социал-когнитивизм, когнитивный процесс, когнитивная поля, когнитивный стиль, социальная научение.*

Key words: *geshtaltpsixologiya, associationism, behaviorism, cognitive psychology, cognitive process, cognitive field, cognitive theory, cognitive dissonance, personaly constructs, social cognitivism, social learning, theory probabilities.*

Son onilliklərdə psixologiya elmində yeni-yeni sahələr, həmin sahələrin istiqamətlərini müəyyənləşdirən nəzəriyyələr yaranmaqdadır. Bu nəzəriyyələrin müəllifləri tərəfindən əldə edilən faktlar, elm ictimaiyyətinə təqdim olunan dəlillər insanın psixikası, dərkətməsi, şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında daha konkret, ümumi məlumatlar əldə etməyə, əldə edilmiş diaqnostik nəticələrin interpretasiyasını aparmağa imkan verir. Belə sahələrdən biri ideya mənşəyi hələ qədim filosoflar tərəfindən qoyulmuş, lakin elm olaraq XX əsrin 50-ci illərindən formalaşmağa başlamış koqnitiv psixologiyadır.

Anlayış olaraq “koqnitiv psixologiya” öz mənşəyini eramızın əvvəllərində Şərqi və Qərbi filosoflarının görüşləri əsasında yaranmış “qnoseologiya” (qnostika, qnostisizm, qnostik) elmindən götürmüşdür. “Qnoseologiya” – idrak nəzəriyyəsi haqqında yaranmış qədim elmlərdən biri və ən əsası hesab olunur. Bu elmin daha geniş mənada inkişafı Yunan məktəbinin adı ilə bağlıdır. İdrak nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafında eləcə də hind, çin, türk, ərəb filosoflarının mühüm rolu olmuşdur.

Hazırda “koqnitiv” anlayışı инэйлисжя (“сум грана салис”-мябляя, нятижя) - дяркетмя мянасында qəbul

olunur. Koqnitiv psixologiya dərketmənin əsasında duran idrak proseslərinin quruluşunu, proseslərarası əlaqələri öyrənən sahədir. Bu baxımdan hər bir idrak prosesi həm də koqnitiv proses kimi öyrənilə bilər, lakin koqnitiv proses daha geniş anlayışdır. “Koqnitiv proseslər” dedikdə – qıcıqlayıcıların reseptorlara təsir etdiyi andan başlayaraq dərketmə sahəsində sensor informasiyaların işlənməsini, alınmış nəticələrə görə cavab reaksiyalarının hazırlanmasını təmin edən bütün (idrak, emosional və iradi proseslər, fərdiyyətin, şəxsiyyətin, tipik, dəyişməyən komponentləri və s.) proseslər nəzərdə tutulur. Nəticə olaraq koqnitiv psixologiya bütün psixi prosesləri əhatə edir. Buraya: duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq, emosiya, iradə, onların aralıq mərhələləri və inkişaf prosesləri, eləcə də davranışın bütün təbəqələri daxildir (online biblioteka. <http://www.bestlibrary.ru>).

R.Solso, qeyd edildiyi kimi, “koqnitiv proseslər” dedikdə, “qıcıqlayıcının reseptorlara təsir etdiyi andan başlayaraq onun üçün bilik formasında olan cavab reaksiyalarının hazırlanmasını və sensor informasiyanın işlənməsini təmin edən proseslər”i nəzərdə tutur (1, s. 47). V.N.Drujinin və D.V.Uşakova koqnitiv prosesləri - insanların dünya haqqında aldığı informasiyanı necə təsəvvür etməsi, hafizədə saxlanılaraq biliyə çevir-

məsi, bu biliklərin fəaliyyətə tətbiqi prosesi kimi izah edirlər (2, s. 12).

Göründüyü kimi, hər hansı koqnitiv prosesə informasiyaların işlənməsi kontekstində baxılır. Məsələn, təlim prosesində subyektin koqnitiv fəaliyyətinin qarşısında duran başlıca problem epizodik hafizədən alınmış informasiyanın baza biliklərinə çevrilməsini və təqdim edilməsini təmin etməkdir. Bunun üçün dərketmənin daha mürəkkəb proseslərini: qərar qəbulu, yaddasaxlama, təsvirin qavranılması kimi məsələləri daha sadə mərhələyə keçirmək lazım gəlir. Bu sahədə subyektin koqnitiv qabiliyyətləri və koqnitiv üslubu başlıca rol oynayır. Müasir təhsildə subyektin təlim fəaliyyətinə də onun ayrı-ayrı idrak proseslərinin (təfəkkür və hafizənin) üstünlükləri deyil, bütövlükdə koqnitiv və kreativ (yaradıcı) fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır. Deməli, dərketmə fəaliyyətinə koqnitiv yanaşma daha əhatəli və daha obyektivdir.

Koqnitiv psixologiyanın başlıca məqsədi qərar qəbulu, yaddasaxlama, təsvirlərin qavranılması kimi mürəkkəb dərketmə proseslərini daha dəqiq öyrənməkdir. Bundan əlavə, koqnitiv psixologiya yaddasaxlamanın asanlaşması, diqqətin gücləndirilməsi, qərar qəbulunun tezləşdirilməsi, eləcə də bu proseslərə mane olan, qarşısını alan faktorları tədqiq edərək onların aradan qaldırılması yollarını müəy-

yənləşdirməkdir. Hazırda dünya təc-rübəsində praktik psixologiyada tət-biq olunan koqnitiv psixoterapiyanın metodologiyasında da bu kimi məsələlər durur.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, koqnitiv proseslər koqnitiv sahəyə aid edilən idrak, emosional və iradi proseslər və proseslərarası əlaqələrdir. Koqnitiv sahə - informasiyanın alınması (duyğu), emal edilməsi (qavrayış), yerləşdirilməsi, saxlanması (hafizə), təhlil-tərkib edilərək yeni ideyalarla birgə yekun nəticənin çıxarılması (təfəkkür, təxəyyül) və təqdim edilməsi paylanması, ötürülməsi (kommunikasiya) işini yerinə yetirən mürəkkəb sistemdir. Koqnitiv sahədə informasiya ən müxtəlif üsullarla işlənir. Hazırda kibernetik tədqiqatlar sayəsində informasiyanın emal edilməsinin blok modeli formalaşmışdır. Buna uyğun olaraq koqnitiv sahənin iradi-emosional baxımdan tənzimlənməsinin sosial-koqnitiv nəzəriyyələri belə (Festinger, Kelli, Bandura, Rotter və b.) mövcuddur.

Koqnitiv psixologiyanın yaranması

Koqnitiv proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında ilk elmi mülahizələr assosionistlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Assosiasiya prinsipinin elmi əsası İ.M.Seçenov və İ.P. Pavlov tərəfindən yaradılmışdır. İ.P.Pavlova görə, assosiasiya iki, yaxud bir neçə qıcıqlandırıcının eyni vaxtda baş verən

müvəqqəti əlaqəsindən başqa bir şey deyil. Onlar assosiasiyaları psixi proseslərin əlaqəliliyi, oxşarlığı, əksliyi, bu və ya digər dərəcədə davamlı, mürəkkəb sistemi kimi izah edirlər (dic.academic.ru).

Assosiativ psixologiya məktəbinin nümayəndəsi A.Ben psixi fəaliyyətdə bunu əsaslandırılmalı olan kifayət qədər imkanların olduğunu əsas gətirərək artıq assosiasiya qanununu müəyyən etməyin mümkünlüyünü qeyd edirdi: “Duyğu, düşüncə və emosiyaların əvvəlki fəaliyyəti onların qarışıq, yaxud oxşar şəkildə assosiasiyası zamanı daha yaxşı yaranır, əvvəlki hərəkətlər, duyğu, fikir, emosiyalar bir-biri ilə qarışdıqda daha asan baş verir, həmin anda ruha ayrı-ayrı cisimlərdən, təəs-süratlardan daha yaxın olur” (4, s. 333).

XX əsrdə geştaltpsixologiya və bihevizorizm haqqında təsəvvürlərin meydana gəlməsi ilə bilik haqqındakı fikirlər köklü dəyişikliklərə məruz qaldı. O zaman geştaltpsixologiyanın nümayəndələri daxili proseslərlə bilik arasındakı uyğunluğu izah etməyə çalışırdılar. Bu zəmində XIX əsrin II yarısından başlayaraq koqnitiv sahənin komponentləri: qavrayış, hafizə, təfəkkür, nitq və s. öyrənilməsinə ciddi tədqiqatlar həsr edildi. Qavrayış problemlərini geştaltpsixologiyada öyrənilirdi. Psixi proseslərə (qavrayışa) geştalt yanaşma assosionizmə cavab

olaraq meydana gəldi. Kökləri Avstriya məktəbi ilə bağlı olan bu cərəyanın nümayəndələri (Brentano, Maynonq, Erenfels, Vitasek, Benusi və b.) qavrayışa elementar duyğuların cəmi kimi baxırdılar. Onlar müxtəlif duyğuların birləşməsi, məkan və zamanın qavranılması, səslərin yayılması, sahəsində maraqlı tədqiqatlar aparmışdılar (5).

Geştaltpsixologiyanın daha bir nümayəndəsi O.Külpe bu fikirdə idi ki, təfəkkürü öyrənmək üçün sınıqlardan düşünməyi xahiş etmək, öz təcrübələrini yazmaq kifayətdir, lakin ideyaların assosiasiyası kimi mühakimələri öyrənməkdən ötrü fərdi təcrübədən də əlavə “nə isə” başqa bir şey tələb olunur. Bu “nə isə”ni Külpenin şagirdləri “şüurun ustanovkaları” (Max və Ort), yaxud “hərəkət etməyə hazırlıq” (Uaytt), determinasiya edən ənənə (Ax) adlandırdılar. O.Külpenin yetirmələri şüurun məzmununu anlamaq üçün fikri əməliyyatların baş verdiyi məqamları hissələrə bölərək diqqəti hər dəfə bu məqamlardan yalnız birinə yönəltməyi təklif edirdilər. Məsələn, onlar sözlərin assosiasiyası anında dörd məqamı ayırd edirdilər: hazırlıq mərhələsi; söz-stimulun təzahürü; cavabın axtarılması; söz-cavabın təzahürü (5).

Nəhayət, geştaltistlər fransız tədqiqatçısı A.Bine ilə eyni vaxtda, lakin bir-birilərindən xəbərsiz təfəkkürün

obrazsızsız olması qənaətinə gəldilər. Bu nəticə təfəkkürün məzmunu ilə hansısa başqa bir şeyi əlaqələndirmək haqqında Külpenin nəzəriyyəsində mühüm dəyişiklik yaratdı. Belə ki, Q.Külpenin təfəkkürdə funksiya adlandırdığı yaradıcı ustanovkaların olması ideyası özünü doğrultmadı. Sonralar bu funksiyaların digər psixi prosesə-təxəyyülə aid olduğu sübut edildi (Mak-Kennon, Gilford, Testou, Rubinşteyn, Tixomirov və b.)

Həmin dövrdə G.Ebbinhauz tərəfindən materialın və şerin köməyi ilə hafizənin öyrənilməsi üçün tam səsləndirmə və qoruma metodu da yaradıldı. O, hafizənin təkrarların sayından, unutmada və zamana görə dəyişməsindən asılılığı, bütün bunların yaddasaxlama normasına təsiri kimi bir sıra mühüm problemləri aydınlaşdırdı. G.Ebbinhauzun bu tədqiqatlarında bilavasitə koqnitiv anlayışlardan söhbət getməsə də proseslər arasındakı mürəkkəb əlaqələrin yalnız məhdud psixi hadisədən ibarət olmadığı digər tədqiqatçılar kimi onun tərəfindən də qəbul edilirdi. Əksər tədqiqatçılar (Müller, Bexteref, Ben, Ceyms, Ştern, Ebbinhauz və b.) proseslərarası əlaqələrin yaradılmasında hansısa bir “qüvvənin” işlədiyini düşünürdülər. Həmin “qüvvə” (psixi) “enerji adlandırılırdı. “Psixologiyanın əsasları” əsərində G.Ebbinhauz da hiss orqanlarının spesifik enerjisi və his-

setmənin qanunauyğunluqlarından sistemli qaydada bəhs edirdi. “Duyğularımızın böyük və əsas fərqi periferik orqanların xüsusiyyətlərindən asılıdır. Xarici qıcıqlayıcıların xassələrinin asılı olduğu bu mərkəzi sahədə onlar daha müstəqildirlər. İ.Müller tərəfindən də qeyd edilmiş bu prinsip “hiss orqanlarının spesifik enerjisi haqqında təlim” adlanır” (6, s.142).

Bihevirolistlərdə bütün daxili olanlar “aralıq tənəffüslərə” aid edilirdi. R.İ.Əliyev yazır: “Torndayk və Uotsonun işləri davranışın formalaşması ilə bağlı çoxsaylı, müxtəlif istiqamətli eksperimentlərin aparılmasına imkan yaratdı. Bu tədqiqatlar göstərdi ki, psixi həyatın bütün sahələrini S-P sxeminə əsasən öyrənmək mümkün deyil. Hökmən daxili amillər nəzərə alınmalıdır. Bu amil klassik bihevirolizmin modifikasiya olunmasına və neobihevirolizmin yaranmasına səbə oldu. E.Totndayk ilk dəfə öyrənmə prosesini müşahidə etməklə situasiya ilə orqanizmin cavab reaksiyası arasında asılılıq olduğunu müəyyənləşdirdi” (7, s. 256).

XX əsrin birinci yarısında Amerika psixologiyasında bihevirolizm üstünlük təşkil edirdi. Həmin dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə kəşflər edilmiş, yeni metodlar işlənmişdi. 1932-ci ildə E.Tolmen müəyyən etdi ki, labirintdə çıxış yolu axtaran siçanlar yeməyə rast gəldikdə onu götürür, növbəti dəfə

səhv etmədən həmin yerə gedən yolu düz tapırlar. E.Tolmen bunu heyvanların öz ətrafının xəritəsini işləyərək lazım gəldikdə onları canlandırmaları kimi izah etdi. “Bu “xəritə” sonralar “koqnitiv xəritə” adlandırıldı. E.Tolmenin siçanlarla keçirilən eksperimentlərində koqnitiv xəritənin olması müxtəlif başlanğıc nöqtələrdən məqsədin tapılması ilə bağlı yaranmışdı. Demək olmaz ki, Tolmenin tədqiqatları müasir koqnitiv psixologiyaya təsir göstərdi, lakin onun heyvanlarda koqnitiv xəritənin meydana gəlməsi haqqındakı izahı koqnitiv quruluşda biliyin necə təsəvvür olunmasını aydınlaşdırdı” (1, s. 35).

Psixologiyada koqnitiv istiqamətin yaranması və inkişaf tarixi haqqında çoxsaylı yanaşmalar vardır. Bu yanaşmalarda koqnitiv istiqamətin XIX əsrin sonlarından başlayaraq XX əsrin 60-cı illərinə qədər inkişafı ilə bağlı fərqli mülahizələr irəli sürülür. Məsələ burasındadır ki, əslində psixologiyada koqnitiv faktların toplanması tarixi hələ elmi psixologiyanın yaranmasından əvvəlki dövrlərə təsadüf edir, lakin əgər söhbət bilavasitə koqnitiv faktlardan gedirsə, o zaman biz yalnız (süni) intellektin və (koqnitiv) fəaliyyətin quruluşu, şəxsiyyətin sosial-koqnitiv yönəlişliyi kimi mürəkkəb fenomenlər haqqında kifayət qədər eksperimental dəlillərin toplandığı bir dövrdən - XX əsrin 60-cı

illərindən bəhs edə bilərik. Məhz həmin dövrdə psixologiyada göstərilən sahələr üzrə yeni elmi kəşflər edildi, insanın şüurlu fəaliyyətinə, şəxsiyyətinə yeni yanaşmalar meydana gəldi. Ə.Ə.Əlizadə bu barədə yazır: “60-cı illərin əvvəlləri idi. Bəşəriyyət tarixində ETT dövrü başlamışdı. Zamanın meyarları ETT dalğasında vüsətlə dəyişirdi. Məktəbdə, təhsildə də yeni münasibət əmələ gəlirdi. Pedaqoji təfəkkür yeniləşirdi: müasir təhsil konsepsiyası formalaşdı. Ənənəvi didaktik sistem köklü surətdə tənqid olunurdu. Təhsilin humanistləşdirilməsi dövrün başlıca tələbinə çevrilirdi” (3, s. 81).

XX əsrin 50-ci illərinin sonundan başlayaraq tədqiqatçıların diqqəti əvvəllər bihevizizm tərəfindən sıxışdırılaraq artıq eksperimental psixologiya üçün maraqsız hesab olunan proseslərə: diqqət, hafizə, obraz, semantik təşkilatlanma, dil prosesləri və təfəkkürə doğru mərkəzləşdi. Psixoloqlar getdikcə davranış psixologiyasından onun nizamlanmasına təsir göstərən daxili proseslərin öyrənilməsinə yönəldilər. Bununla da koqnitiv psixologiyanın mövqeyi möhkəmləndi. Aydın oldu ki, koqnitiv sahə onu əmələ gətirən geştalt anlayışlardan, biheviz sistemdən, intellekdən, bir sözlə, 30-40-cı illərdə psixologiyada dəbdə olan problemlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Psixologiya tarixindəki

araşdırmalara görə (Petrovski, Yaroşevski, Plotonov, Əliyev və b.) bihevizizmə qarşı “çevriliş” Amerika psixologiyasında baş verdi. Bu “koqnitiv inqilab” idi. Amerika bihevizistləri koqnitiv inqilabı ikinci dünya müharibəsində Almaniya psixoloji məktəbinin Amerika torpağına gətirilməsi sayəsində mümkün olduğunu düşünürdülər. Burada söhbət psixologiya tarixində baş verən olduqca mühüm hadisələrdən, geştaltpsixologiyanın görkəmli nümayəndələrinin ABŞ-a kütləvi emiqrasiyasından gedir.

Bundan başqa, Amerika psixoloqları J.Piajenin tədqiqatları ilə də tanış olmağa başlamışdılar. İntellektin genetik əsasları sahəsində J.Piaienin əldə etdiyi nəticələr insanın idrak sahəsinə, intellektin imkanlarına yeni yanaşma tələb edirdi. Bütün bunlar idrak və dərkətməyə yeni baxışların meydana gəlməsinə səbəbə oldu. Məsələn, E.Qatri ortodoksal (sabit və ardıcıl şəkildə bir məsləkin tərəfdarı olmaq) paradıqmanı ciddi şəkildə tənqid edərək göstərirdi ki, psixoloqlar orqanizm üçün verilən stimulların əhəmiyyətini başa düşməkdən ötrü artıq perseptiv və koqnitiv proseslərin təsviri ilə məşğul olmalıdırlar.

R.Solso qeyd edir ki, koqnitiv psixologiya insanın psixi həyatını davranış və reflekslə məhdudlaşdıran bihevizizmə qarşı “peyvənd effekti” yaratdı. Bununla belə, onu bötövlükdə

inkar etmədi. 1967-ci ildə bu sahədə U.Haysserin özündə bir çox koqnitiv tədqiqatları birləşdirən ilk əsər - “Koqnitiv psixologiya” nəşr edildi. Bu əsər dərkətmə sahəsində tədqiqat apararlara yeni istiqamət verdi. Koqnitiv psixologiyanın ilk yaradıcıları R.Fitts, U.Şik, D.Haymen, R.Effon və b. idilər.

Avropa tədqiqatçılarınının nöqtəyənəzərinə görə, koqnitiv psixologiya - duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə və tərəkürün assosiativ əlaqələri əsasında dərkətməni öyrənməlidir. Onlar koqnitiv psixologiyaya daha əhatəli yanaşaraq yalnız idrak prosesləri səviyyəsində aparılan tədqiqatların koqnitiv sahəni tam əhatə etmədiyini bildirirlər. Əslidə bu halda, məsələn: əşyavi əməliyyatlar estetik təsirlər, proprioseptiv duyğularla bağlı olan intuisiya və digər bu kimi faktlar diqqətdən kənar qalır. Halbuki Avropa koqnitivistləri bu prosesləri öz predmetinə daxil etmərlər. Nəticədə dərkətmə proseslərini bu cür, idrak prosesləri səviyyəsində qruplaşdırmaq faktların məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

P.Fress və J.Piajenin məlumatlarında göstərilir ki, 1948-ci ildə Viner, Sennon və Uiverin kibernetika, nəzarət və əlaqələr haqqındakı nəzəriyyəsi psixologiya sahəsində yeni perspektivlər açdı. Bu nəzəriyyəyə görə, əlaqələr sistemində qəbul olunanlar qəbul edənlərdən avtomatik asılı dey-

ildir. Kibernetik mənada informasiya məlumatın mahiyyətindən deyil, onun qeyri-müəyyənliyindən asılıdır. Bu isə duyğuların, qavrayışın və davranışın tədqiqi ilə müqayisədə insan ağına tamamilə yeni baxış idi.

Əlaqələr nəzəriyyəsi riyaziyyatda ehtimal nəzəriyyəsi kimi tanınır. Koqnitiv psixologiyada isə ehtimal nəzəriyyəsinə - insanlararası stimullar və reaksiya arasındakı əlaqələrin sistemi (Müller, 1956) kimi baxılır. Hazırda ehtimal modelindən çıxış edərək təhsil sahəsində insan davranışını daha ümumi planda öyrənmək cəhdləri artmaqdadır (8).

Bütün bunlar insanın idrak fəaliyyətinin sistemli qurulması, idrak proseslərinin bir-biri ilə əlaqəli işləməsinin qanunauyğunluqları haqqında yeni elmi faktlar ortaya qoydu. Həmin faktların mövcud nəzəriyyələr tərəfindən izah edilməsi mümkün deyildi. İstər gəştaltizm, istərdə də biheviorizmin verdiyi izahlarda birtərəflilik vardı.

Koqnitiv nəzəriyyələr

XX əsrin ortalarında aparılan eksperimental tədqiqatlar göstərirdi ki, filogenezdə formalaşan insan davranışı nəsillər tərəfindən mənimsənilir, qorunur və aktual fəaliyyətə modifikasiya olunur. Bu yolla insanın sosial təcrübəsində yalnız özünün fenotipik imkanları, fərdi təcrübəsi deyil, o cümlədən filogenetik təcrübə də iştirak

edir. Həmin fenomen koqnitivizmin yaranmasına qədər psixiatriyanın və parapsixologiyanın predmetinə daxil idi, yaxud şəxsiyyətin psixologiyasında, xüsusilə psixoanalizdə altşüurun fenomenal imkanları kimi öyrənilirdi.

XX əsrin ortalarında dünyada elmi-texniki tərəqqi sürətlə inkişaf etməyə başladı. İnsan intellektindən maksimum istifadə etməklə yanaşı əmək fəaliyyətində, sosial həyatda onu nizamlamağın, idarə etməyin yollarını da müəyyənlişdirmək zərurətə çevrildi. Bu baxımdan koqnitivizmin əsas məqsədi öyrənmə nəzəriyyəsini şəxsiyyət psixologiyasına gətirmək idi. Bunlar psixologiyada yeni elmin yaranması üçün şəraiti yetişdirmişdi. Həmin şəraiti R.Solso “koqnitiv inqilab” adlandırır (3, s. 36). R.Solso hesab edir ki, həmin dövrdə yeni koqnitiv inqilabı şərtləndirən əsas faktorlar aşağıdakılar idi.

Bihevizmizmin “uğursuzluğu”. Stimula qarşı reaksiyanı öyrənən bihevizmizmi insan davranışının müxtəlifliyini öyrənə bilmədi. Beləliklə də aydın oldu ki, vasitəsiz stimullarla dolayı şəkildə bağlı olan daxili fikri proseslər davranışa təsir göstərir, Bəziləri hesab edirdi ki, bu daxili prosesləri ümumi koqnitiv psixologiya nəzəriyyəsinə daxil etməklə müəyyən etmək olar.

Əlaqə nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi. Əlaqə nəzəriyyəsi tədqqiqat-

çıları diqqət, kibernetika və informasiya nəzəriyyəsi üzrə siqnalların müəyyən olunması üçün keçirilən eksperimentlərə təhrik etdi.

Müasir linqvistik. İdrakla bağlı olan suallar dairəsinə dil və qrammatika sahəsində yeni nəzəriyyələr daxil edildi.

Hafizənin öyrənilməsi. Verbal öyrənmə və semantik təşkilatlanma hafizə nəzəriyyəsi üçün möhkəm əsas yaratdı ki, bu da nəticədə yoxlanılmış digər koqnitiv proseslərin və sistem hafizə modellərinin inkişafına gətirib çıxardı.

Kompyuter elmləri və digər texnoloji nailiyyətlər. Kompyuter elmi və xüsusilə onun bir bölməsi - süni intellekt (Sİ) informasiyanın hafizədə saxlanması və dilin öyrənilməsi fərziyyələrinə (müddəalarına) baxmağı məcbur etdi. Eksperimentlər üçün yeni psixoloji texnologiyalar tədqiqatçıların imkanlarını genişləndirdi.

3. Müasir koqnitiv nəzəriyyələr.

Müasir koqnitiv psixologiyada 2 istiqamət: koqnitiv və sosial koqnitiv istiqamətlər yaranmışdır. Əsasında geştaltpsixologiyasının prinsiplərinin durduğu bu istiqamətlərin əsas tanınmış nümayəndələri L.Festinger, C.Kelli, A.Bandura və C.Rotter və b. hesab olunurlar. Psixologiyada koqnitiv elmin formalaşdığı XX əsrin 60-cı illəri və əsrin sonunda koqnitiv psixologiyanın əsas istiqamətləri sensor və mo-

tor sahələrdə, hafizə obrazlarında, intellektdə baş verən psixi proseslərə yönəldilmişdi. Həmin tədqiqatlarda insan psixikasının mühitlə qarşılıqlı informasiya əlaqəsi dərinədən araşdırılırdı.

Sosio-koqnitivistlər sübut edirlər ki, insanın davranışı daxili hadisələrlə (inam, gözləmə, özünüqavrama) ətraf mühit faktorlarının qarşılıqlı təsiri ilə nizamlanır. Onlar klassik geştaltistlərdən və bihevirolistlərdən fərqli olaraq insanın davranışına yalnız mexaniki fizioloji proseslərlə tənzimlənən fakt kimi deyil, insanı əhatə edən mühitin bütün amillərinin (buraya kosmik təsirlər də şamil olunur) daxili amillərlə (şüur və şüuraltı da daxil olmaqla) qarşılıqlı razılaşması kimi yanaşırlar.

L.Festinger psixologiyada 1957-ci ildə işlənmiş “koqnitiv dissonans” nəzəriyyəsi (cognitive dissonance theory) ilə tanınır (ingiliscə-cognition - bilik, dissonance - uyğunsuzluq, ziddiyyət). Bu sosial-psixoloji nəzəriyyə həmin dövrdə Amerika psixologiyasında fikri konstruktiv situasiyaların kənarlaşdırılmasında mülahizə, attidyüd, inam kimi koqnitiv anlayışlardan vasitə kimi istifadə edilməsinin izahına yönəlmişdi. Bu nəzəriyyənin əsas xüsusiyyətlərindən biri ustanovkada affekt və intellekt, amosional və koqnitiv komponentlərin vahid şəklində birləşdirilməsidir.

Koqnitiv dissonans nəzəriyyəsinin mahiyyətini L.Festinger insanın öz

attidyüdləri və mülahizələri ilə ziddiyyət təşkil edən, yetərinə əlverişli olmayan hərəkətlərə yol verməsi ilə izah edir. A.N.Leontyevin anlayışı ilə desək, insan üçün fəaliyyət və əməlin şəxsi mənası aydın olmadıqda və ya onun üçün qəbul edilməz olduqda koqnitiv dissonans vəziyyəti yaranır. Koqnitiv dissonans nəzəriyyəsində deyilir ki, insan düşdüyü əlverişsiz, çətin situasiyalarda öz hərəkətlərini qiymətləndirərkən interpretasiyanın mümkün vasitələri içərisindən ona ən az narahatlıq yaradan, vicdan əzabı verən yolu seçir. Bunu izah etmək üçün A.N.Leontyev məhbüs-inqilabçuların (“dekabristlərin”) fəaliyyətini təhlil edir. Onlar çala qazmağa məcbur edildikdə, təbii olaraq bunu mənasız və xoşagəlməz iş kimi qəbul edirlər: koqnitiv dissonans məhbüslər tərəfindən həmin işi somvolik şəkildə - çarizmə qəbir qazmaq kimi qəbul etmələri ilə kənarlaşdırılmışdır. Bu ideyaya görə, fəaliyyətin şəxsi mənası yaranmışdır. Dissonans həm də keçmiş əməllərdən, məsələn, müəyyən situasiyalarda etdiyi hərəkətə görə ona vicdan əzabı verən hallardan da yarana bilər.

Koqnitiv dissonans nəzəriyyəsinin bir sıra qolları vardır. Onlardan biri “özünüqavrama nəzəriyyəsi”dir. Bu nəzəriyyə şəxsiyyətin sosial ustanovkalarının - özünüdərkətmə konsepsiyası (Mən-konsepsiyanın) və attidyüd-

lərin izahına yönəlmişdir (D. J. Bern, 1967, 1972). Həmin nəzəriyyədə göstərilir ki, biz özümüzü özünüanaliz yolu ilə deyil, özünümüşahidə yolu ilə dərk edirik.

Koqnitiv dissonans nəzəriyyəsinin daha bir qolu “ikili kodlaşdırma nəzəriyyəsi”dir. Bu nəzəriyyə A.Payvionun ideyaları əsasında formalaşmışdır. A.Payvio iddia edir ki, hafizədə iki qarşılıqlı təsir göstərən sistem var: obrazlı və sözlü-məntiqi. Yaddasaxlama və yadsalma zamanı onalrın hər ikisi bircə işləyir. Ali psixi funksiyaların dinamik lokallaşma sistemi nəzəriyyəsi isə A.R.Luriya, M.B. Tep-

lovun, funksional sistem nəzəriyyəsi isə P.K.Anoxinin tədqiqatlarına əsaslanır.

Bu sahədə daha bir sosial-koqnitiv nəzəriyyə E.Erikson tərəfindən işlənmiş “psixososial inışaf” adlanır (1950, 1963). Həmin nəzəriyyədə E.Erikson şəxsiyyətin həyatı boyu keçdiyi 8 inkişaf mərhələsində müsbət və mənfi hisslər sahəsində qazanılanların, eləcə də itirilənlərin normativ ardıcılığını təsvir edir. Şəxsiyyətin ümumi inkişafında tələbatların rolu, bu zəmində baş verən psixoloji böhran amili önə çəkilir (cədvəl 1.).

E.Eriksona görə şəxsiyyətin keçdiyi inkişaf mərhələri

Cədvəl 1.

Yaş mərhələləri	Yaşlar	Psixososial böhran	Fəal cəhət
1. Anal-hissi	1 yaşa qədər	əsaslı etimad- əsaslı etimadsızlıq	ümid
2. Sözlü- cinsi	1-3 yaş	utancaqlıq və sərbəstlik – şübhə	iradi qüvvə
3. Lokomotor-genital	3-6 yaş	təşəbbüskarlıq-günahkarlıq	məqsəd
4. Gizli-oyanma	6-12 yaş	əməksevərlik-natamamlıq	etibar
5. Yeniyetməlik	12-19 yaş	özünəbənzərlik-çalpaşlıq hərəkətlər	sədaqət
6. Erkən yaşlılıq	19-25 yaş	məhrəmlik-özünü təcrid etmə	məhəbbət
7. Orta yaşlılıq	25-64 yaş	məhsuldarlıq-durğunluq	qayğı
8. Son yaşlılıq	64- ölənə qədər	özünü tamamlama-ümitsizlik	müdrilik

Birinci sütunda yaş dövrləri, ikincidə bu dövrlərə münasib yaş həddləri, üçüncüdə yaş dövrlərinin real (pozitiv) və mənfi (neqativ) komponentləri, sonuncuda hər bir yaş dövründə şəxsiyyətin “Mən”inin qazanılmış müvəffəqiyyətli, üstün cəhətləri sadalanır. E.Eriksonun şəxsi mülahizələrinə görə (epigenezis prinsipi) hər bir mərhələ özündən əvvəlki mərhələdə konfliktlərin həlli tərzii, onun yeni mərhələdə inteqrasiyası ilə şərtlənir. Böhranların bu və ya digər dərəcədə həllinə uyğun olaraq insanın təkamülü əvvəlki mərhələlərdə baş vermiş psixi hadisələr əsasında gedir.

Koqnitiv nəzəriyyələrin inkişafında C.Kellinin də rolu böyükdür. C.Kelli insan şəxsiyyətinin potensialını yüksək qiymətləndirərək “insanlar tədqiqatçı kimidirlər” mövqeyini bildirir (9, s. 436). Onun “şəxsi konstruktlar” nəzəriyyəsi müasir psixoloji aləmə yaxşı məlumdur. Bu nəzəriyyə istər şəxsiyyətin fərdi problemlərinin izahı, istərsə də cəmiyyətin bütün sahələrində insan münasibətləri ilə baş verənlərin interpretasiyası üçün ən işlək konsepsiyadır.

C.Kellinin koqnitivizmini başlıca tezisləri bunlardır: “Faktlar və hadisələr (insanın bütün təcrübəsi kimi) yalnız insanın şüurunda mövcuddur. Onların şərh olunmasının müxtəlif vasitələri var...Reallıq-bizim reallıq kimi izah etdiklərimizdir. Faktlara həmişə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən baxmaq

olar...Kainatda həmişə bizim aqlımızı aydınlaşdıran “konstruktiv alternativlər mövcuddur” (9, s. 435). C.Kelli bizim düşüncələrimizin və davranışımızın keçmiş hadisələrlə müəyyən olunduğu qənaətindədir.

Sosial-koqnitivizmin nümayəndəsi A.Bandura müasir şəxsiyyət psixologiyasının ən aktual problemlərindən olan özünüidarəetmənin konsepsiyasını yaratmışdır. Bu konsepsiyaya görə, insanlar öz davranışlarına şüurlu şəkildə nəzarət etməyə qabildirlər və bunu edirlər. Özünüidarəetmənin funksiyası şəxsiyyətin daxili qüvvələri tərəfindən yaradılır və ətraf mühit tərəfindən müdafiə olunur. Beləliklə, onlar xarici mənşəlidir. Daxili təsirlər isə insanın yerinə yetirdiyi hərəkətləri nizamlayır. Bandura əminliklə bildirir ki, “ali intellektual qabiliyyətlər, məsələn simvollar üzərində əməliyyatlar bizə ətraf aləmə təsir göstərmək üçün güclü silah verir. Verbal və obrazlı representasiyalarla biz təcrübəni o səviyyədə qoruyub saxlayırıq ki, gələcək davranışın istiqamətləndiricisi olsun” (10, s. 379). A.Banduranın bu sahədəki ilk məşhur əsələri “Sosial öyrənmə və şəxsiyyətin inkişafı”dır (1963). Bu sırasında “Öyrənmənin sosial nəzəriyyəsi” (1977), “Təfəkkürün və davranışın sosial əsasları” (1986) kimi əsərləri də qeyd etmək olar.

Bu cərəyanın daha bir təmsilçisi C.Rotterdir. Onun sosiokoqnitiv yanaş-

masında əsas fikir davranış potensialından istifadənin mahiyyəti ilə bağlıdır. C.Rotterə görə, möhkəmləndirmənin dəyəri onun praktik nəticələri ilə ölçülür. O, davranışın proqnozunun formulu göstərmişdir: Davranış potensialı=gözləmə+möhkəmləndirmənin dəyəri (5).

C.Rotterin apardığı tədqiqatlarının əsas hissəsi şəxsiyyətin dəyişənləri üzərində mərkəzləşir. Bu dəyişənləri Rotter “nəzarət lokusu” adlandırır. Onun xidmətlərindən biri də nəzarət lokusunun ölçü şkalasını yaratmasıdır (Şkala I-E, 1966). Bu şkala 23 cüt məcburi seçimlərdən ibarətdir. Ümumilikdə C.Rotterin yaratmış olduğu sosial öyrənmə nəzəriyyəsi müasir koqnitiv psixologiyada ən aktual eksperimental tədqiqatlar sırasındadır. “Internallıq və eksternallıq şkalası” adı ilə tanınan Rotter testi şəxsiyyətin davranışının potensial imkanlarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Problemlə bağlı C.Rotterin “Sosial öyrənmə və kliniki psixologiya” (1954), “Şəxsiyyətin sosial-öyrənmə nəzəriyyəsinin xülasəsi” (müştərək), “Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı” (1982) əsərləri nəşr olunub.

Azərbaycanda koqnitiv sahənin öyrənilməsi ilə bağlı olaraq Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Qədirov (təfəkkür), Ə.Ə.Əlizadə (təxəyyül və yaradıcılıq), A.U.Məmmədov (hafizə), R.İ.Əliyev (psixi proseslər) və b. tədqiqatlar

aparmışlar. Son illər ərzində Ə.Ə. Əlizadə təhsildə koqnitiv biliklərin tətbiqi (“hisslər və idrak”, “təxəxxül”, fantaziya binomu”, yaradıcılıq”, “istedadlı uşaqlar” və d.) bu sahəsindəki tədqiqatlarını daha da genişləndirərək təhsilin taksonomiyasının işləyib hazırlamışdır.

Son onilliklərin tədqiqatları göstərir ki, dərk etmə, mənimsəmə, öyrənmə və yaradıcılıq proseslərinə koqnitiv yanaşma daha obyektivdir. Koqnitiv psixologiyanın əsas vəzifəsi qıcıqlayıcının pesseptorlara təsir etdiyi andan başlayaraq bu sensor informasiyanın işlənməsini və ona bilik formasında cavab reaksiyalarının hazırlanmasını təmin edən proseslər: duyğu, qavrayış, obrazların dərk olunması, diqqət, hafizə, yadda saxlama, anlayışların formalaşması, təfəkkür, təxəyyül, dil, emosiya və inkişaf prosesləri, eyni zamanda davranışın bütün təbəqələrinin xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Həmin istiqamətdə aparılan son tədqiqatlarda ən aktual şəkildə öyrənilən problemlər bunlardır: süni intellekt, kreativ obrazlar, yaradıcılıq və psixolinqvistikadır. Məsələn, bu sahədə daha çox məşhur olan Vinqradın insan hafizəsi və kompüter sistemi arasındakı əlaqə (1975), Dek və Şekkin informasiya texnologiyalarının əqli nəticədə, insan intellektində rolu (1982, Risberq və İnqvarın (1979), Tulvinqin (1989), Retersenin (1990),

Oyemannın (1991) neyropsixologiya sahəsindəki son eksperimental tədqiqatlarının nəticələri böyük rezonans doğurmuşdur. Bu nəticələr insan beyninin imkanlarının öyrənilməsi sahəsində yeni yollar açmışdır.

T.D.Marsinovskayanın qənaəti belədir ki, koqnitiv psixologiya daha çox hesablaşma qurğularında informasiyanın yenidən işlənməsi və insanın dərk etmə proseslərində yerinə yetirilməsi arasındakı analogiyaya əsaslanır. Burada çoxsaylı dərk etmə strukturları (bloklar) və hafizə kimi icraedici proseslər (Atkinson) ayırd edilir (11).

Koqnitiv psixologiyanın inkişafında neyroçərrahiyyənin də rolu böyükdür. Məsələn, koqnitiv inqilaba qədər, 1959-cu ildə Penfildin eksperimentləri göstərdi ki, xüsusilə gicgah sahələrdə təcrübənin qeydə alınmasında mnemik (hafizə) funksiyaları xüsusi rol oynayır. Koqnitiv proseslərin konvergenziyasını tənzimləyən funksional sistemlərlə bağlı edilmiş bu kəşflər koqnitiv üslubun fərdi, genetik amillərlə bağlı olmasını aydınlaşdırdı, təlim şəraitində, sosial mühitdə onun inkişaf etdirilməsi üçün münasib yollar müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Həmçinin, koqnitiv sahənin emosional-iradi sistemlərlə, onların isə şüuraltı sahə ilə əlaqəsi işi haqqında fərziyyələr özünü doğrultdu.

Hazırda koqnitiv sahənin işini təsvir edən bir çox nəzəriyyələr mey-

dana çıxmışdır. Onların əksəriyyəti daha çox hafizə (mnemonik obrazlar, ikonik hafizə), təfəkkür (informasiyaların emalı), nitq (psixolinqvistika) və bütövlükdə intellektin (süni intellekt) aralıq proseslərinin izahına yönəlmişdir (Hebb, Pribram, Hofman, Horn, Atkinson, Şifrin, Tulvinq, Tompson, Santa, Lombers, Yaçina, Zinçenko, Gippenpeyter, Vinqrad, Romanova və b.) Bu tədqiqatlarında müəyyən edilmişdir ki, məsələn, exoik saxlanma, ikonik hifz etmədən daha uzun müddətlidir. Əgər qısamüddətli (operativ) anbara müəyyən diqqət ayrılmış olarsa, oraya informasiya daxil ola bilər. Ancaq bizə elə gəlir ki, həmin anbara təsadüfən hər hansı informasiya daxil ola bilər.

Eyni zamanda neyrofiziologiyada bütövlükdə mərkəzi əsəb sistemində sensomotor, dərk etmə zonalarının vegetativ və affektiv həyatla bağlı əlaqələri sübut olunub. Belə ki, alın nahiyəsində yerləşən bu mərkəzlər affektiv həyatla, şəxsiyyətlə sıx əlaqədədir. Bununla yanaşı, aydın olub əsəb mərkəzlərində mürəkkəb, müxtəlif hissələrin bir-birinə təsir göstərməsi ilə yanaşı, mərkəzəqaçma və mərkəzdənqaçma impulsları arasındakı uyğunluğu nizamlayan sistem var. Bu mövqə koqnitiv psixologiyayı davranışın sadə reaksiyalarının stimula təsiri kimi məsələlərə daha dərindən baxmağa, problemi hazırkı koqnitiv

yanaşmalar əsasında izah etməyə yönəldir.

Nəticə olaraq bunları qeyd edə bilərik ki, koqnitiv psixologiyanın yaranmasında və inkişafında bu və digər nəzəriyyələrin mühüm rolu olmuşdur. Bu nəzəriyyələrdə irəli sürülən fikirlər, koqnitiv proseslərlə bağlı əldə edilən faktlar insan idrakının gizlinlərini aydınlaşdırmış, oyun, təlim və əmək fəaliyyətində daxili imkanlardan daha səmərəli istifadə etmək yollarını göstərmişmişdir. Bu sahədə kəşflər davam edir. Xüsusilə təhsil sahəsində şagirdlərin koqnitiv fəaliyyəti ilə bağlı ciddi tədqiqatlar aparılır.

Bu tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, koqnitiv psixologiyanın mahiyyətində sadə qıcığa qarşı insanın göz hərəkətlərinin yönəldilməsindən başlayaraq, qavrayışa daxil olmuş bu siqnalların hafizədə, təfəkkürdə, təxəyyüldə işlənməsi və ona cavab reaksiyası verilənə qədər baş verən bütün proseslər durur. Bunlar insanın sosiallaşması prosesində baş verir. Ona görə də koqnitiv proseslərə bütövlükdə sosiallaşma prosesində dərk etməyə daxil olanlar aid edilir. Digər tərəfdən, koqnitiv fəaliyyət şüurun yalnız hazırkı andakı imkanları əsasında deyil, filogenetik təcrübə, şüuraltı proseslərlə də bağlıdır. Göstərilənlər əsas gətirilərək müasir koqnitiv psixologiya ayrı-ayrı koqnitiv pro-

sesləri öyrənməkdən daha çox iradə, hiss və emosiyalar, təxəyyül və yaradıcılıq, intellekt və istedad, mne-monik obrazlar kimi mövzuları özünün predmetinə daxil etmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə irəli sürülən məsələlər psixologiyanın yeni sahələrindən birinə - koqnitiv psixologiyanın yaranması və inkişafına həsr edilmişdir. Hazırda insanın idrak fəaliyyətinə ayrı-ayrı idrak proseslərinin toplusu kimi deyil, əksinə, vahid koqnitiv quruluş kimi baxılır. Koqnitiv quruluşun problemləri yalnız idrakın deyil, həm də şəxsiyyət, onun motivasiya və ustanovkasının problemləri kimi öyrənilir. Burada göstərilən nəzəriyyələr, bir tərəfdən insan fəaliyyətinə, məsələn müasir kompüter texnologiyalarından istifadə, onların işlənməsi və nəticənin əldə edilməsinə, digər tərəfdən şəxsiyyətin daxili potensialının inkişafına və özünüfəallaşdırmaya kompleks yanaşma hesab olunur. Bu, fəaliyyətin müasir tələblər əsasında tənzimlənməsinə tamamilə yeni bir yanaşmadır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Göstərilən koqnitiv nəzəriyyələrdə şagirdlərin təhsil müvəffəqiyyətlərinin artırılmasında mühüm rolu olan koqnitiv quruluşların təhlili aparılır, koqnitiv sahənin komponentləri, koqnitiv üslubun xüsusiyyətləri izah olunur. Bu baxımdan koqnitiv nəzəriyyələri öyrənməklə şagirdləri müasir infor-

masiya texnologiyalarının işlənməsinə, simvollaşdırma, modelləşdirmə, layihələşdirmə priyomlarının tətbiqinə istiqamətləndirmək mümkündür. Burada başlıca vəzifə şagirdlərin koqnitiv üslubunu müəyyənləşdirmək, gündəlik fəaliyyətdə mənimsəmə və tətbiq etmə zamanı haqqında bəhs etdiyimiz nəzəriyyələrdə təklif olunan

vasitələrə, priyomlara istinad etməkdir. Bu, fərdləri özünüdərketməyə və özünüreallaşdırmaya aparan ən real, səmərəli, nəticəyönümlü yoldur. Göstərilən məsələlər praktik psixologiyada koqnitiv psixoterapiyada işlənmiş psixotexnikalar əsasında tətbiq olunur.

Ədəbiyyat:

1. Солсо Р. Когнитивная психология. С-Петербург: Питер, 2002, 590 с.
2. Дружинин В.Н., Ушакова Д.В. Когнитивная психология. М.: ПЭРСЭ, 2002, 480 с.
3. Əliyev R.İ., Əmrahlı L.Ş. Azərbaycan psixologiyasının korifeyi-Əbdül Əlizadə. Bakı: MBM, 2009, 123 s.
4. Бень А. Психология. М.: Тип. И. А. Баландина, 1902, 422 с.
5. Əmrahlı L.Ş. Eksperimental psixologiya. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 311 s.
6. Эббингауз Г.Н. Основы психологии. М.: 1906, 391 с.
7. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 384.
8. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. М.: Прогресс, 1966, 426 с.
9. Келли Дж. Когнитивное направление в теории личности // Теории личности. М.-СПб: Питер, 1997, с.431-478.
10. Бандура А., Роттер Дж. Социально-когнитивное направление в теории личности // Теории личности. М.:- СПб: Питер, 1997, с. 373-431.
11. Марцинковская Т.Д. Когнитивная психология// dic.academic.ru
12. Online biblioteka. <http://www.bestlibrary.ru>. с. 1.
13. www.myword.ru
14. www.gumer.info
15. dic.academic.ru

КОГНИТИВНЫЕ ТЕОРИИ, ИХ ВОЗНИКНОВЕНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ

АБСТРАКТ

В статье обсуждаются вопросы о теориях когнитивной психологии. Так что, многочисленные исследования, проводимые учеными этого направления, были направлены на изучение когнитивной структуры, когнитивного поля и когнитивной деятельности в разных ситуациях, особенно в обучении. Среди этих работ необходимо отметить изучение тех преобразований, которые происходят в сенсорной информации с момента ее попадания на рецептор и до получения ответной реакции. При изучении вопросы, обеспечивающих способность человека распознавать сигналы внешнего мира, исследования ученых опирались на данные ассоционизму, гештальт-психологии и бихевиоризму, которые были подтверждены на новом уровне анализа процессы восприятия, память, мышление, речь, деятельность и др.

В последнее время когнитивная психология все больше ориентируется на достижения смежных направлений. В современной когнитивной психологии более распространенными стали социально-когнитивные подходы. Социально-когнитивный подход рассматривает преимущественно способы оперирования познание и деятельности с единым целым и изучает в этом направлении виды взаимосвязи элементов в когнитивной системе. Можно утверждать, что эти труды привели к тому, что социально-когнитивный подход является в настоящее время одним из наиболее распространенных направлений в современной психологической науке, став реальной альтернативой информационному подходу во многих сферах когнитивной психологии.

COGNITIVE THEORIES, THEIR CREATION AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

ABSTACT

The article discusses the theories of cognitive psychology. Thus, numerous studies conducted by scientists in this direction, have focused on the cognitive structure, cognitive and cognitive field work in different situations, especially in education. Among these works is necessary to note the study of the transformations that occur in the sensory information from its contact with the receptor and to obtain feedback. In the study of questions to ensure a person's ability to recognize the signals of the external world, research scientists relied on data associationism, Gestalt psychology and behaviorism, which were confirmed at a new level of analysis processes of perception, memory, thought, speech, activities, etc. Recently, cognitive psychology is increasingly focused on the achievement of related areas. In modern cognitive psychology became more widespread social and cognitive approaches. The socio-cognitive approach considers mainly the knowledge of how to operate and work with a single entity and studies in this area forms the relationship of elements in the cognitive system. It can be argued that these works have led to the socio-cognitive approach is currently one of the most popular trends in modern psychological science, becoming a real alternative to the approach of the information in many areas of cognitive psychology.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Yaş fiziologiyası və psixologiya şöbəsində müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 16 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

STRESS DAVRANIŞIN TƏNZİMLƏYİCISI KİMİ

Səadət Həsənova

*BDU-nun Psixologiya kafedrasının
doktorantı*

E-mail: Qasanova saadat@rumbler.ru

Açar sözlər: *stress, davranış, gərginlik, həyəcan, tənzimləyici*

Ключевые слова: *стресс, поведение, напряженность, тревога, регулятор*

Key words: *stress, behavior, tension, anxiety, control*

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişaf tempinin sürətlənməsi, psixoloji diskomfort, narahatlıq içərisində yaşayan insanların sayının kəskin şəkildə artması, insanın baş verən dəyişilmələrə uyğunlaşmasının çətinləşməsi müxtəlif psixoloji stress halları yaradır ki, bu da müəyyən fəaliyyət sahələrində uğursuzluqların ortaya çıxmasına, insanın psixoloji durumunda narahatlıqların yaranmasına şərait yaradır. Eyni zamanda nevrozdan və depressiyadan əziyyət çəkənlərin, xoşagəlməyən vəziyyətlərdən şikayət edənlərin çoxalması, bütövlükdə isə sosial-psixoloji və iqtisadi gərginlik marginal davranışın, narkomanların, alkoqola aludə olanların sayının artmasına gətirib çıxarır. Bütün bu vəziyyətlərin yaranmasının müxtəlif səbəbləri olsa da, onların içərisində dominant rol stressə məxsusdur. Bəs görəsən stress yalnız xoşagəlməyən hallar yaradır? Onun fəaliyyətə təhrik-

etmə xüsusiyyəti yoxdurmu? Hansı hallarda stress davranışın tənzimləyicisi kimi çıxış edir? Bu suallara cavab verməzdən əvvəl stress probleminin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqatlara nəzər salaq.

Stress – ingilis sözü olub insanın psixi halətində baş verən gərginlik və sıxıntıyı bildirir. Professor Ə.S.Bayramov və professor Ə.Ə.Əlizadə stressi aşağıdakı kimi səciyyələndirirlər: «Stress-insanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşarkən keçirdiyi emosional halətdir. Yəni, qəflətən təhlükəli vəziyyətdə və ya mürəkkəb şəraitdə təcili sürətdə müstəqil qərar qəbul etmək, hərəkət lazım olarkən insanda özünü biruzə verən halətdir» (1, c.166).

Stress-insanın fəaliyyət və ünsiyyət prosesində çətin və mürəkkəb fiziki, zehni işlər görərkən, eləcə də təhlükə zamanı təcili və məsuliyyətli qərar qəbul etmək zərurəti qarşısında qaldıqda keçirdiyi psixi vəziyyətdir (2,s.360).

Son dövrlərdə çap olunmuş psixologiya lüğətində stressə aşağıdakı kimi tərif verilir: «Stress-müxtəlif ekstremal təsirə cavab olaraq insanda yaranmış emosional halətdir. Stress anlayışına insanların geniş emosional halətləri daxildir. Stress anlayışı ilk olaraq fiziologiyada yaranmış və orqanizmin hər hansı xoşagəlməyən təsirlərə qeyri-spesifik reaksiyadır»(3,c.386). Problemə həsr olunmuş çoxsaylı mənbələrin təhlili göstərir ki, stress insanın gündəlik fəaliyyətində, xüsusi şəraitdə rastlaşdığı çətin və mürəkkəb amillərin yaratdığı psixi gərginlikdir. Ümimilikdə götürdükdə stress insanın və ya heyvanın çətin şəraitə, adət etmədiyi və gözləmədiyi vəziyyətə düşdüyü zaman yaranır.

Stress probleminə tarixi-psixoloji yanaşma göstərir ki, stressin başlıca olaraq böyrəküstü vəzilərin fəaliyyəti nəticəsində yaranması həkimlərə hələ 440 il bundan əvvəl məlum idi. İlk dəfə olaraq bu məsələni B.Evstaxski 1563-cü ildə irəli sürmüşdü. Lakin bir sıra mənbələr bu problemin kökünün daha əvvəllərə gedib çıxdığını göstərir. 1842-ci ildə T.Kerlinq müəyyən etdi ki, bədən yanıqları zaman mədə-bağırsaq traktlarında nəsə aydın olmayan hallar baş verir. Tibbin bir sıra xəstəliklərini araşdıran T.Addisonda eyni vəziyyətlə qarşılaşmışdı (4). Bu baxımdan keçən əsrin əvvəllərinə qədər stress böyrəküstü vəzilərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir, ona tibbi

və neyroendokroloji anlayış kimi baxılırdı.

Stress termini canlı orqanizmin qeyri-spesifik gərginliyə endokrin vəzilərin funksiyası vasitəsilə reaksiyası kimi səciyyələndirən və ilk dəfə onu elmə gətirən H.Selye və T.Mak-Kounom (1935) olmuşdur.

Stress sahəsində ilk fundamental tədqiqatlar stressin yaranma mexanizmi, onun psixofiziologiyasının araşdırılmasına yönəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1936-cı ildə məşhur Kanada fizioloqu H.Selye bir bioloq kimi stressi fizioloji yanasma baxımından qiymətləndirirdi və ona orqanizminin özünə qarşı yönələn istənilən tələbə özünəməxsus, qeyri-adi reaksiyası kimi yanaşırdı. O, müxtəlif stressor növlərinə tipik reaksiyaların mövcudluğunu qeyd etmiş və bu reaksiyaların məcmusunu ümumi adaptasiya sindromu adlandırmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, stressin ilkin nəzəriyyəsi daha çox fizioloji səciyyə daşıyırdı. Məhz H.Selyədə stressi fizioloji yanaşma baxımından qiymətləndirirdi və orqanizmin özünə qarşı yönələn istənilən tələbə özünəməxsus, qeyri-adi reaksiyası kimi yanaşırdı. O, müxtəlif stressor növlərinə tipik reaksiyaların mövcudluğunu qeyd etmiş və bu reaksiyaların məcmusunu ümumi adaptasiya sindromu adlandırmışdır. Bu sindromun H.Selye 3 mərhələsini fərqləndirirdi:

1. Həyəcan reaksiyası;
2. Müqvimət dövrü;
3. Boşalma dövrü (5, c.36).

Aparılmış tədqiqatlar (10;11) göstərir ki, əsasən bütün xəstəliklər və bədbəxt hadisələr stressin təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Ənənəvi təsəvvürlərə görə insanın bədəni və ruhu birgə qarşılıqlı təsirdə və əlaqə şəklində fəaliyyət göstərir. Məhz bu səbəbdən stress öz təsirini həm insanın bədəninə, həm də ruhuna göstərə bilər. Hər bir xarici ya daxili şəraitdən irəli gələn tələbə cavab olaraq bədənin illər boyunca və təkamül nəticəsində əmələ gəlmiş eyni tipli ümumi fizioloji refleks şəklində reaksiya verir. Bu refleksə «vur ya da qaç» adı verilib. Belə refleks adətən insanın özündən asılı olmayaraq, avtonom sinir sistemi tərəfindən avtomatik sürətdə bir sıra biokimyəvi və fizioloji reaksiyalar şəklində baş verir. Məsələn, ürək döyüntüsü və nəfəsalma sürətlənir, əzələlərin gərginlik səviyyəsi artır, qanın və bizim bədənimizin digər mayeяlarının tərkibi dəyişir və s. Bütün bu reaksiyalar bədəni hazırlıq halına gətirib, hər hansı bir təhlükəni aradan qaldırmaq üçün bədəni səfərbər etmək məqsədini güdür. Lakin məsələ ondadır ki, bu reaksiyaların hər biri, əgər uzun müddət davam edərsə, bədənə zərər vurur. Gərginlik vəziyyəti qısa müddətli və dərhal cavab verən-fiziki hərəkətlərin icrasını tələb edirlər.

Müasir cəmiyyətdə bəş verən динамик даяишилмяляр nə fiziki mübarizəni, nə tez qaçmaq imkanını, nə də stressin aradan qaldırılmasını təmin edir. Bu səbəbdən stress şəraitində düşən adamın bədəni müxtəlif xəstəliklərə məruz qalır.

Müasir cəmiyyətdə baş verən динамик dəyişilmələr nə fiziki mübarizəni, nə tez qaçmaq imkanını, nə də stressin aradan qaldırılmasını təmin edir. Bu səbəbdən stress şəraitində düşən adamın bədəni müxtəlif xəstəliklərə məruz qalır.

Fizioloji baxımdan stress zamanı böyrəküstü vəzdən qana adrenalinin və ya noradrenalinin ifrazы artır. Buraxılmış maddələrin (hormonların) təsiri nəticəsində ürək tez-tez döyünməyə başlayır, qanın təzyiqi artır, qanda şəkərin göstəricisi yüksəkir. Bütövlükdə bütün maddələr mübadiləsi sürətlənir. Nəticədə ağ ciyəərə və əzələlərə daha çox həcmdə qan gəlir və bədənin imkanları və fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün qabiliyyəti qısa müddətə artır. Lakin insan dərhal hərəkət etməzsə, uzun sürən və zərərli nəticələrlə qarşılaşa bilər. (Məsələn, böyrək, ürək-damar fəaliyyətlərinin pozulması).

Şübhəsiz bütün bunlarla yanaşı qalxanvari vəzin qana buraxdığı hormonların təsiri nəticəsində maddələr mübadiləsi sürətlənir və alınan enerji psixi fəaliyyəti təmin etmək üçün

daha tez mənimsənir. Lakin bu proses uzun müddət ərzində baş verdikdə bədənin üzülməsinə, arıqlamasına və nəhayət fiziki kollapsa yəni, ürək fəaliyyətinin birdən dayanmasına gətirib çıxara bilər.

Stress probleminin psixoloji mahiyyətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, öz-özlüyündə bizim stressə reaksiyalar sistemimiz digər canlı növlərin və orqanizmlərin müvafiq sistemlərinə uyğun olaraq funksionallaşır. Bu mənada stressorların funksionallaşması bütün canlıların, o cümlədən də heyvanların və insanların orqanizmində bənzər funksionallığa malikdir. İnsanın mövcudluq şəraitinin xüsusiyyətləri müasir dünyada müxtəlif stressorların çoxluğu ilə şərtlənən davranış reaksiyaları ilə fizioloji tələbatlar baxımından birbaşa əlaqədar deyildir. Bu mənada şəxsi münasibətlərdə ortaya çıxan problemlər, əmək fəaliyyətinin bu və ya digər səbəblərdən idarə olunmasının mümkünsüzlüyü sadalanan amillər sırasına aid edilə bilər. Aydındır ki, belə amilləri heyvanların sövqətəii və instinktiv tələbatları, reaksiyaları ilə müqayisə etmək mümkün deyildir. Məsələn, heyvanın öz ovunu izləyən zaman məruz qaldığı stresslərin təsir mexanizminin xüsusiyyətləri tamamilə fərqlidir. Lakin insanlar da öncə qeyd edildiyi kimi bütün canlılara məxsus olan fizioloji xarakterli stress reaksiyaları keçirirlər.

Bir sıra hallarda müvafiq reaksiyalar insanın mürəkəb vəziyyətdən çıxışı üçün təsiredici vasitə və səbəb rolunu oynasa da, əksər hallarda müvafiq vəziyyətlərdən daha çox digər reaksiyalara, məsələn, müxtəlif alternativlərin, razılıq və anlaşma yollarının axtarışına üstünlük verilir. Bundan əlavə, canlı heyvan üçün stress ilk növbədə, bu və ya digər dərəcədə həyati təhlükə təşkil edən vasitələrlə mübarizə üsulu kimi çıxış edir. İnsanlar üçün isə bu qəbildən olan hadisələr, yəni stress törədən amillər adətən, çox nadir hallarda onların mövcudluğu və həyat fəaliyyəti üçün təhlükə təşkil edir. Bunun nəticəsi ona gətirib çıxarır ki, insanların stressə reaksiyalar sistemi dəfələrlə fəallaşır. Belə vəziyyətlər insanın həyatını nəzərə çarpacaq dərəcədə mürəkkəbləşdirir, onun üçün müəyyən problemlər yaradır. Müvafiq fəallıq ümumilikdə stressin özündən daha çox orqanizmin gərgin vəziyyətlərində adekvat reaksiyalar sistemində müəyyən dayanıqlıq yaradaraq orqanizm üçün böyük potensial təhlükə yaradır.

Müasir dövrdə də stressin neyrofizioloji cəhətləri ilə yanaşı, həm də psixoloji cəhətləri də araşdırılır və onun yaranmasında psixoloji amillər əsas amil kimi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Ümumiyyətlə stressi törədən amillər, səbəblər stressorlar adlanır. Qeyd edildiyi kimi stress orqanizmin daha çox gözlənilməz halda, qeyri-adi eks-

tremal təsirlərə məruz qalması ilə əlaqədar olaraq baş verir və müxtəlif təzahürlərə malik olur. Stress əsəb sisteminin emosional yüklənməsi zamanı insanda yaranan həddən artıq qüvvətli və uzunmüddətli psixoloji gərginlik halı kimi müəyyən olunur. Əksər hallarda fiziki sağlamlığa mənfi təsir edir. Stress vəziyyətində adamlar çox vaxt ətraf cisimləri belə düzgün qavramır, hafizələri dolaşır, diqqətlərini başqa obyektə keçirə bilmirlər. Deməli stress öz mahiyyəti baxımından psixi fəaliyyətə pozucu təsir göstərir. Ancaq bu həmişə belə olmur. Stress fəaliyyətə təhrikedici təsir də göstərir.

Streslərin təsnifatı zamanı onların müsbət və mənfi formalarını, antropogen, psixi-sinir, istilik, hərərət, işıq stresslərini, eləcə də stressin bir sıra digər formalarını ayırd edirlər. Müsbət və mənfi stresslərlə yanaşı, stressin neytral formaları da mövcuddur. Belə ki, adətən müsbət əhəmiyyət kəsb etməyən stresslərin heç də hamısı mənfi təsirə malik olmur və əksinə mənfi mənə kəsb etməyən stresslərin heç də hamısının müsbət məzmununa malik olduğunu söyləmək mümkün deyil.

Aparılmış tədqiqatlar (5) göstərir ki, stresslər öz məzmununa görə iki istiqamətdə qruplaşdırıla bilər: psixoloji stress, sosial stress.

Psixoloji stressi müxtəlif səbəblərdən - fərdlərin qrupda bir-birilə uyğunlaşa bilməməsindən, səs-küydən

və s., sosial stresslər isə sosial davranış və sosial qarşılıqlı təsir sistemində uyğunlaşma reaksiyalarının mürəkkəb tarazlığını tələb edən gərginliyin ortaya çıxmasından yaranır.

Nəzərə alınmalıdır ki, stress probleminin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarda insanın fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə stressin təsiri arasındakı əlaqənin öyrənilməsi müasir dövrdə aktual problem kimi önə çıxmışdır. Bu tədqiqatlarda stressin intensivliyinin müxtəlif insanlarda yaratdığı özünəməxsus pozuntuların öyrənilməsinə çalışılmışdır. Bu da onu göstərir ki, ekstremal təsirlərə insanın reaksiyası, onun qavranılması və stressin təsirinin qiymətləndirilməsi xoşa gəlməyən amil kimi yalnız anadangəlmə və ya bioloji baxımdan möhkəmlənmiş mexanizmlərlə şərtlənmir, həm də fərdin psixoloji xüsusiyyətlərindən, yaşadığı mühitin, təlim-tərbiyənin xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Şəxsiyyətin bu xüsusiyyətlərindən konkret götürülmüş insanın fərdi-psixoloji reaktivliyi, müxtəlif situasiyalarda psixoloji stress şəraitində dominat olan davranış reaksiyaları da asılıdır.

Stress vəziyyətində müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsi zamanı müşahidə olunmuşdur ki, stressin təsiri insanın fərdiyyətindən, onun stressə qarşı aktiv və ya passiv olmasından da çox asılıdır (6).

Qloballaşan dünyanı əsas fonunda müasir həyatımız stressiz mümkün

deyildir. Birinin ürəkdən sevindiği, möhkəm sadyanalıq etdiyi, digərinin isə qəlbən kədərləndiyi, ürəkdən ağladığı hallar çox olur. Butun bu hallar öncə qeyd edildiyi kimi, insanların məruz qaldığı müvafiq stresslərlə müsaiyətlə olunur.

Stress zamanı nevroitik simptomlar müşahidə olunursa onun nəticəsində müxtəlif psixosomatik xəstəliklər- isemiya, infakt, diabet, endokrenoloji xəstəliklər və s. ortaya çıxır. Fiziki ağrılar insana bədənin üzləşdiyi fəsadlardan xəbər verdiyi kimi, nevroitik simptomlar da insanın üzləşdiyi psixoloji problemlərə diqqət yetirməsi zərurətini üzə çıxarır. Əksər tədqiqatçıların fikrincə, heç də bütün stresslər ziyanlı olmur. Əksinə, bəzən onlar insanı çətin vəziyyətdə qüvvəsini səfərbər etməyə təhrik edir.

Stressi davranışın tənzimləyicisi kimi səciyyəlidir. Əksinə, bəzən onlar insanı çətin vəziyyətdə qüvvəsini səfərbər etməyə təhrik edir. Stressi davranışın tənzimləyicisi kimi səciyyəlidir. Əksinə, bəzən onlar insanı çətin vəziyyətdə qüvvəsini səfərbər etməyə təhrik edir. Stressi davranışın tənzimləyicisi kimi səciyyəlidir. Əksinə, bəzən onlar insanı çətin vəziyyətdə qüvvəsini səfərbər etməyə təhrik edir.

viyyəsinə aşağı salmaq, ləbil psixikaya malik, inert, az motivasiya olunmuş tələbələrdə bu səviyyəni artırmaq vacibdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, heç də stressin bütünlüklə korreksiyası deyil (bir sıra situasiyalarda bu mümkün deyil) onun məqsədəuyğun idarə olunmasına çalışmaq lazımdır» (7, s.112).

Aparılmış tədqiqatlar (4;7) göstərir ki, eyni stress təsirlərinə müxtəlif fərdlər eyni reaksiya vermirlər və stressin yaratdığı pozuntular da eyni məzmunla malik deyildir. Birmənalı şəkildə müəyyən edilmişdir ki, fərdin stressə reaksiyası tipi və davranışın istiqamətliyi stress vəziyyətində şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Ayrı-ayrı insanlara müxtəlif dərəcəli stresslər gərəklidir. İnsanlar çox az hallarda passiv həyat tərzinə meyilli olurlar. Hətta, ən qüsurlu insanlar belə, məhdud həyat səviyyəsi ilə razılaşırlar. Digər tərəfdən, stressin olmaması və ya onun həddən artıq olması eyni dərəcədə insanların çoxu üçün xoşagəlməz sayılır. Stress nəticəsində orqanizmin məruz qaldığı xəsarət kifayət qədər böyük olduqda orqanizm boşalır, süstləşir, zəifləyir və məhv olur.

Stresslər bəzi hallarda orqanizmin «yatmış qüvvəsini oyatmaq» baxımından müsbət təsir göstərir. Lakin güclü davamlı, dayanıqlı stresslər süstlüyə, özünüməhvə gətirib çıxarır və müxtəlif psixosomatik, psixi-sinir pozğunluqlara səbəb olur.

Ancaq stress orqanizmin tənzimləyicisi kimi çıxış etdikdə məlum olur ki, stress insan varlığının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, stresslərin mövcudluğu zəruri xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, stressə məruz qalmadan bioloji və sosial varlıq kimi mövcud olub yaşamaq mümkün deyil. Bu aksiomadır. Çünki, yalnız məhv olmuş adam stress keçirir. Lakin stressin təsiri mütəmadi olduqda onun nəticəsində uşaqlarda və yeniyetmələrdə aqressivlik və əsəbilik hissləri özünü açıq şəkildə biruzə verir. Onlar təkcə yad insanlara qarşı deyil, yaxın ətrafına münasibətdə də mənfi mövqe tuturlar. Bu göstərir ki, hər bir halda stress təzyiqi, sıxıntı və gərginliyi əks etdirir.

Stressə orqanizmin tənzimləyicisi kimi yanaşdıqda muasir elmdə öz əksini tapmış eustress adlanan müsbət stressləri və distress adlanan mənfi stressləri fərqləndirməyi məqsəduyğun щесаб едирик.

Eustresslər və ya müsbət stresslər müsbət emosiyaların səmərəli harmoniyasını ifadə edir, orqanizmin mütəhərriqliyini, dinamikliyini stimullaşdırır. Distresslər və ya mənfi stresslər isə arzuolunmaz fəsadlara, mənfi, nəticələrə gətirib çıxarar. Distress öz-özülüyündə kədər, bədbəxtlik, süstlük, fəaliyyətsizlik, ehtiyac deməkdir. Kədər hissi bəlkə də ruhun ən sirli təzahürlərindən biridir. Kədərə, qəmə,

bataraq ətraf aləmdən ayrılmış insan yenidən bu dünyaya gözünü açmağa müvəffəq olur və həyatın mənasını özünün yaşamasında görür.

H.Selyenin fikrincə, stress həyat zövqü yaradan amildir. Uşağın tərbiyəsi, formalaşması və inkişafı prosesində stressin stimullaşdırıcı, yaradıcı təsiri xüsusilə vacibdir. Stress bütövlükdə kompleks proses olub, özündə həm fizioloji, həm də psixoloji xüsusiyyətləri ifadə edir. Orqanizm stress vasitəsilə özünün müdafiə qüvvəsini səfərbərliyə alır, bununla da stressin təsirinə müqavimət göstərir və ya ona uyğunlaşır(5, c.65).

Stressdə təkcə mənfi əlamətlər deyil, гейд едилдийи kimi müsbət xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Stress davranışının ilkin müsbət xüsusiyyəti lideri müdafiə etmək, ona etimad göstərmək ,mürəkkəb vəziyyətdə onun ardınca hərəkət etmək arzusunun meydana çıxmasında öz əksini tapır. Belə ki, çox zaman ciddi, adi şəraitdə başqalarından seçilməyən şəxslər ekstremal vəziyyətlərdə aparıcı fiqurlara çevrilə bilər. Öz qətiyyətləri, düzgün qərar qəbul etmək qabiliyyətləri ilə başqalarının diqqətini cəlb edən bu şəxslər öz üzərlərinə məsuliyyət götürür, insanlara böhranlı vəziyyətdən müvəffəqiyyətlə çıxmağa inam hissi oyadırlar. Bu şəxsiyyətin stress vəziyyətində meydana çıxan ikinci müsbət xüsusiyyətidir. Üçüncü müsbət

xüsusiyyət mürəkkəb vəziyyətlərdə qanlıqlı rəğbət hissini oyanmasından irəli gəlir. Bu zaman insan əmin olur ki, çətin anda onu müdafiə edəcəklər, darda qoymayacaqlar.

İstənilən stress özündən sonra dəyişməz iz qoyur, orqanizmdə müəyyən biokimyəvi proseslərə təkan verir. Bütün bu «iz»lərin tədricən cəmlənməsi orqanizmin qocalıb sıradan çıxmasına səbəb olur. Hər bir insan öz xoşbəxtliyini cəmiyyətdə, ailədə axtarır, xoşbəxt həyat arzusu kimliyindən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün həyatı məna kəsb edir. Bu mənada sosial həyatda meydana çıxan problemlər də bir çox hallarda əksər insanların həyatını böhrana yuvarlayan başlıca amilə çevrilir.

Stress anlayışı zaman-zaman əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalaraq, daha geniş məna kəsb etdi. Müasir dövrdə stressi daha çox stressor kimi təqdim edirlər. Tədqiqatlarda (7:8) stressor anlayışı yalnız fiziki deyil, həm də psixoloji təsirlərə şamil edilməklə bərabər eyni zamanda mənfi emosiya yaradan bütün hadisələrə cavab reaksiyası kimi qəbul olunmuşdur.

Bütün bunları ümümləşdirib deyə bilərik ki, stress orqanizmin qarşısına qoyulan, öhdəsindən gələ bilməyəcəyi yüksək tələblərə, stressli situasiyaya qeyri-spesifik cavabdır. Hər birimiz öz həyatında ədalətsizlik, inciklik, təhqir, bəzən isə öz təhlükəsizliyimizə birbaşa

hədə ilə qarşılaşmışıq ki, bütün bunlar stressin yaranmasına zəmin formalaşdırır.

Ərazimizin 20%-dən çoxunun erməni işğalçıları tərəfindən qəsb edilməsi milyonlarla insanın yaxın və doğmalarının kədəri və itkisini yaşamasına məcbur olmuş və bütün bu hadisələr sarsıdıcı stress və post-traumatik stressin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Müxtəlif psixoprofilaktik tədbirlərin aparılmasına baxmayaraq bu sarsıntılar hələ də insanların çiyində ağır psixoloji yükə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji stressi görünməyən, lakin insan orqanizminə dağıdıcı təsir gücünə malik radiasiyaya bənzətmək olar. Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, yüksək dərəcəli psixi travma almış uşaqların faizi hədsiz yüksəkdir. Məktəbdə, yaxud ailədə travma almış uşaq olduqda, həm müəllimlər, həm valideynlər bəzən bilmirlər ki, onunla özünü necə aparmaq lazımdır, ona necə kömək etmək olar. Həmçinin belə uşaqlar olan valideynlər özləri də sarsıntı keçirmiş olurlar. Özünə kömək edə bilməyən böyük isə əlbəttə, öz uşağına kömək edə bilməz.

Stress sözünün müsbət və ya mənfi məzmun alması onun hansı kontekstdə işlədilməsindən asılıdır. Bir tərəfdən ,stress həyatı canlandırır, xilas edəndir, o biri tərəfdən isə həyatı məhv edə biləcək bir qüvvədir.

Stress - həyatdan irəli gələn və adamın bədəninə və ağılına mövcud olan

uyğunlaşma imkanlarının qarşısında qoyulan tələblərdir. Əgər bu imkanlar qoyulan tələblərə üstün gəlsə və xarici təsirdən həzz almaq hissəni duyulursa, deməli, stress lazımlı və faydalıdır. Əks halda yəni stress qəbul edilməzdirsə, onda o- səmərəsiz və arzu edilməzdir. Burada verilmiş informasiya bizə bir neçə qənaətə gəlməyə imkan verir.

Əvvəla, stress həm lazımlı, faydalı həm də lazımsız, səmərəsiz bir şey kimi qiymətləndirilə bilər. O biri tərəfdən ,stress geniş dairəni əhatə edən müxtəlif hadisələrə - stressor, yəni adamın qarşısında tələb qoyan amil kimi , yaşamaq imkanını verir.

İkincisi - stressin təsiri altına düşmək təkcə baş verən hadisələrin tərkibindən asılı deyil. Stressə uğramaq daha çox adamın baş verən hadisəyə münasibətindən, cavab reaksiyasından asılıdır. Və üçüncü, məhz insanın daxilindəki qüvvə stressə qarşı mübarizəni, cavab reaksiyasını təmin edir. Və əgər bu qüvvəyə məruz qalan adam lazımı səviyyədə cavab verə bilsə, deməli, o, yaranmış şəraitə uyğunlaşa bilər, əks halda, məğlubiyyətə uğrayır. Stressin nə olduğunu daha yaxşı anlamaq üçün biz həm xarici şəraiti, ordan irəli gələn tələbləri, həm də öz daxili imkanlarımızı nəzər-

dən keçirməli və bilməliyik.

Stress-həyatın labüd və təbii şərtidir. Geri qalmış ölkələrdə stressorlar birinci növbədə insanın fiziki cəhətdən sağ və salamat qalmasını təmin edən səylərlə bağlıdır. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə isə stressorlar insanların əldə etdikləri sosial nailiyyətlər, həyat standartlarının daim yüksəlməsi ilə bağlıdır.

Bütün bunlarla yanaşı sonda qeyd etmək lazımdır ki, insan üçün öz fəaliyyətini fəal psixi tənzimi mühüm əhəmiyyət əksə edir. Lakin bu cəhətlər insanın anadangəlmə mexanizmlərinin onun davranışının və fəaliyyətinin nəticələrinə təsirini məhdudlaşdırma bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, psixi cəhətdən həssa adamlar həmişə stress vəziyyətinə hazır vəziyyətdə olur və müxtəlif stress amilləri onlarda ciddi pozuntular yaratmır. Psixoloji cəhətdən passiv olan və xarici təsirlərə bir o qədər də əhəmiyyət verməyən şəxslər isə əksinə stress vəziyyətində daha çox psixoloji və psixofizioloji pozuntulara məruz qalırlar. Buna görə də stress vəziyyətinin insana təsirini aydınlaşdırarkən onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, təlim-tərbiyə istiqamətlərini, orqanizmin neyrofizioloji xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Psixologiya. Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik / prof.S.İ.Se-

yidov və M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı: Nurlan, 2007, 700 s.

3. Психологический словарь, Под. Обш. ред.А.В. Петровского, М.Г.Ярошевского. М.: Политзад, 1990, 494 с.

4. Baum A. Stress, intrusive imagery and chronic stress // Journal Health Psychology, 1990. Vol. 9. P. 653-675.

5. Селье Г. Стресс без дистресса. М.: Прогресс, 1979, 124 с.

6. <http://medvman.ru/patolog/HTML/notes>

7. Əliyev B.H., Cabbarov R.V.

Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

8. Борневассер М. Стресс в условиях труда // Иностранная психология. 1994. Т. 2. № 1(3). С. 44-51.

9. Вилюнас В. К. Психологические механизмы эмоциональных явлений. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982, 150 с.

10. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. М.: Политиздат, 1987, 286 с.

11. Barone D. F. Developing a Transactional Psychology of Work Stress // Journal Social Behavior and Personality, 1991. Vol. 6, № 7. p.31-38

СТРЕСС КАК РЕГУЛЯТОР ПОВЕДЕНИЯ

АБСТРАКТ

В статье отмечается, что ускорение темпов развития общества параллельно влечет за собой дискомфорт, резкое увеличение числа беспокойств, а также вызывает различные стрессовые ситуации, связанные с трудностями привыкания людей к происходящим изменениям. Несмотря на то, что проблема стресса изучается в нескольких областях науки, все же затруднительным вопросом по-прежнему остается проблема однозначной систематизации факторов, вызывающих стресс. Здесь указывается, что следствием таких перемен являются нарушения человеческой психики, меняется образ мышления людей, их ценностно-мотивационное поле. В статье в контексте современности и точки зрения исторического исследования стресса рассматриваются стрессовые ситуации, а также неадекватная ответная реакция на них человеческого организма. Следует учитывать и то, что каждый из нас ежедневно сталкивается с несправедливостью, обидой, оскорблениями, а порою даже с явной угрозой для личной безопасности, что в свою очередь создает «благоприятную» почву для появления стресса. Здесь также отмечается, что регулярные стрессовые ситуации приводят к появлению психосоматических болезней.

В заключение автор статьи приходит к такому выводу, что стресс способен создавать не только негативные ситуации. Он также играет немаловажную роль в появлении фактора, усиливающего деятельность. Люди с легкоранимой психологией постоянно бывают готовы к стрессовым ситуациям и различные негативные факторы не вызывают у них каких-либо серьезных психических нарушений. Поэтому, изучая стрессовую ситуацию как регулирующий фактор, необходимо учитывать также личностно-психологические качества человека, его учебно-воспитательную направленность, а также нейрофизиологическую особенность организма.

STRESS AS A BEHAVIOR REGULATOR ABSTRACT

In the article it is noticed, that acceleration of rates of development of a society in parallel involves discomfort, sharp increase in number of anxieties, and also causes the various stressful situations connected with difficulties of accustoming of people to occurring changes. In spite of the fact that the stress problem is studied in several areas of the science, nevertheless an inconvenient question still there is a problem of unequivocal ordering of the factors causing stress. Here it is underlined, that a consequence of such changes are infringements of human mentality, the mentality of people, their volume-motivational field varies. In article in a context of the present and сточки sight of historical research of stress stressful situations, and also inadequate response to them of a human body are considered. It is necessary to consider and that each of us daily faces injustice, insult, insults, and at times even with obvious threat for personal safety, that in turn creates «fertile» soil for stress occurrence. It is here too noticed, that regular stressful situations lead to occurrence of psychosomatic illnesses. In summary the author of article comes to such conclusion, that the stress is capable to create not only negative situations. It is also plays an important role in occurrence of the factor strengthening activity. People with easily vulnerable psychology constantly happen are ready to stressful situations and various negative factors do not cause in them any serious mental infringements. Therefore, studying stressful a situation as the regulating factor, it is necessary to consider also self-psychological qualities of the person, its teaching and educational orientation, and also neurophysiology feature of an organism.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 03)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 17 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

EMOSİONAL İNTELLEKT VƏ ONUN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Mansour Hassanpour

BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: edwnoshaver@yahoo.com

Açar sözlər: emosional intellekt, inkişaf etdirmə yolları, hisslər, intellektual inkişaf

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, способы развития, чувства, интеллектуальное развитие

Key words: emotional intelligence, ways of development, feeling, intellectual development

Müasir dövrdə ağıl və hisslər problemi, emosional və rasiional olanların qarşılıqlı əlaqəsi daha çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Xüsusilə də emosional intellektin tətbiq darisəinin genişləndiyi bir vaxtda bu problemlərin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi və onlar arasında qarşılıqlı inteqrasiyanın ayırd edilməsi vacib problem kimi özünü göstərir.

İnteqrativ sistem kimi emosional intellekt ağıl və hissələrin vəhdətini özündə əks etdirir, insanın daxili emosiyalarını dərk edə və onları idarə etməyə, özünün fəaliyyətində və ünsiyyətində emosiyaların idarə edilməsində mühüm sistem kimi çıxış edə bilər.

Məlumdur ki, emosional intellektin öyrənilməsi keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq həyata keçirilməyə başlandı və həmin dövrdə emosio-

nal intellektin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatları barmaqla saymaq olardı. Bu gün isə bu problemlə müxtəlif ölkələrdə çoxsaylı tədqiqatlar aparılır. Onların içərisində R. Baron, K. Kennon, L. Morris, G. Orioli, D. Karuzo, D. Qolman və başqalarının tədqiqat işlərini qeyd etmək olar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ilk dəfə olaraq emosional intellekt termini 1990-cı ildə C. Meyor və P. Salovey tərəfindən işlədilmişdir.

Emosional intellekt dedikdə «şəxsiyyətin emosional və intellektual inkişafına zəmin yaradan, nailiyyətə çatmağa cəhd, emosiyaların təzahürünü və ifadəsini qiymətləndirilməsi, emosional biliklərin və emosiyaların başa düşülməsi, eləcə də onların idarə olunması qabiliyyətidir [2, s. 48].

Emosional intellektin inkişaf etdirilməsi bir sıra problemlərin gələcək-

də həllinə əvvəlcədən şərait yaradır. Ona görə də emosional intellektin inkişafının qayğısına uşaq və yeniyetməlik yaş dövründə qalmaq lazımdır.

Məhz uşaq və yeniyetmə dövründə emosional intellekt özünün inkişafının aktiv fazasına daxil olur və onun inkişaf etdirilməsi bir o qədər də çətinlik törətmir. Ona görə ki, bu yaş dövründə mənlilik şüuru formalaşır, özünürefleksiya qabiliyyəti artır və desentراسiya (başqalarının mövqeyində dayanmaq, onların təlabat və hisslərini başa düşmək) yüksəlir. Ona görə də bu, yaş dövründə emosional intellektin inkişafı üçün həyata keçirilmiş bütün tədbirlər sistemi bu fenomenin təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Özünün daxili dünyasını başa düşməyə çalışan yeniyetmədə emosional intellektin inkişaf etdirilməsi, özünə marğın artmasına və öz fəaliyyətində hisslərlə təfəkkürün əlaqəsini dərk etməyə zəmin yaradır.

Bu gün dünyanın əksər ölkələrində emosionanın və intellektin qarşılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirən problemlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş institutlar açılır və uşaqlarda emosional intellektin inkişaf etdirilməsi proqramları yaradılır [2, s. 230].

Emosional intellektdən danışarkən qarışıya mühüm bir sual çıxır. Nə üçün emosional intellekti inkişaf etdirmək bu qədər zəruridir. Onsuz ötürmək olmazmı?

Pedaqoqlar və psixoloqlarda təbii ki, belə bir sual yaranır ki, ümumiyyətlə emosional intellektin inkişaf etdirilməməsi nə kimi çatışmazlıqlara gətirib çıxara bilər?

Aparılmış çox saylı tədqiqatlar göstərir ki, lazımi səviyyədə inkişaf etməmiş emosional intellekt və onun aşağı səviyyəsi sonda bir sıra keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da aleksitimiya adlanır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, aleksitimiya – öz emosiya və hisslərinin dərk olunmasında çətinliyin yaranmasıdır və bu zaman bir sıra psixosomatik xəstəliklərin yaranması üçün əlverişli şərait ortaya çıxır.

Belə olan halda öz hisslərini başa düşmək onları təhlil etmək və dərk etmək, eləcə də onları idarə etmək şəxsiyyət xarakterini daşıyır, psixoloji və somatik sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə pozitiv təsir göstərir. Məhz bu baxımdan emosional intellektin inkişaf etdirilməsi bir sıra problemlərin gələcək perspektivlərini əvvəlcədən həll etməyə imkan verir.

Bundan başqa tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, sosial və şəxsi həyatda müvəffəqiyyətin 80%-ni yəni çox hissəsini məhz emosional intellekt müəyyən edir, yerdə qalan 20%-ni isə intellekt (İQ)- əqli qabiliyyətlər həll edir [3, s. 57]. Əldə olunmuş belə bir nəticə tədqiqatçılara keçən əsrin 90-cı illərində şəxsiyyətin müvəffəqiyyəti

yətlərinə nəzər salmağa vadar etdi və aydınlaşdı ki, məntiqi təfəkkür və uşağın əhatə dairəsi hələ onun gələcək inkişafının və nailiyyətlərinin girovu deyil. Hər şeydən vacib uşaqlarda emosional intellektin inkişafının həyata keçirilməsidir. Uşağın emosional intellektinin yüksəkliyi həqiqətən onun gələcək perspektivlərinin açandır. Tədqiqatçıların qənaətinə uşaq emosional intellektə nail olması üçün aşağıdakıları özündə ehtiva etməlidir:

1. Öz hisslərini idarə etməyi bilməli, yəni onlann sərhədi keçməsinə imkan verməməlidir;

2. Öz emosiyalarına şüurlu təsir göstərməyi bacarmalıdır;

3. Öz hisslərini müəyyən etməli, ondan necə varsa elə də qəbul etməli və ya onları tanımalıdır;

4. Öz emosiyaların özünün və başqaların xeyrinə istifadə etməyi bacarmalıdır;

5. Ümumi məqsədləri üst-üstə düşən və ya baxış bucaqları uyğun olan insanlarla effektiv ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır;

6. Başqaların emosiyası və hisslərini dərk etməli, özünü onlann yerinə qoymağı bacarmalı, onların dərslərinə şərik olmalıdır [3, s. 58].

Amerika və avropa tədqiqatçıları emosional intellektin inkişafının bir sıra yaş xüsusiyyətlərini ayırd etməyə nail olmuşlar. Faktlar göstərir ki, həyat təcrübəsinin artması emosio-

nal intellektin inkişafına səbəb olur və xüsusilə də yeniyetməlik və gənclik dövründə bu keyfiyyətlər daha fəal olur. Bu o deməkdir ki, uşaqlarda emosional intellektin səviyyəsi böyüklərə nisbətən aşağıdır və onlara bərabər ola bilməz. Ancaq bu o demək deyildir ki, uşaqlıq dövründə emosional intellektin inkişafı tədricən məqsədəuyğun deyildir. Əksinə bir sıra faktlar göstərir ki, xüsusi öyrədici proqramlar uşaqlarda emosional kompetentliyi artırır və onların emosional intellektini yüksəldir. [2, s. 37].

Bəs görəsən emosional intellekti ölçmək olarmı? Belə mötəbər və sınaqdan çıxmış metodikalar varmı? Və onlann metodoloji prinsipləri psixologiya elminin prinsiplərinə uyğun gəlirmi? Bütün bunlara uyğun olaraq emosional intellektin diaqnostikası haqqında söyləmək istərdik.

Məlumdur ki, emosional intellektin psixoloji məsələləri xarici ölkələrdə daha prioritet kəsb etdiyindən onun diaqnostik aparatı da məhz xarici ölkələrdə inkişaf edir və onların adaptasiyası hələlik apanılmamışdır. Müasir dövrdə emosional intellektin ölçülməsini həyata keçirməyə müvəffəq olan 3 qrup metodikalar mövcuddur:

1. Emosional intellektin strukturuna daxil olan ayrı-ayrı qabiliyyətləri ölçməyə müvəffəq olan metodikalar;

2. Tədqiq olunanların özünəhesabatına və özünüqiymətləndirməsinə həsr olunmuş metodikalar;

3. Multi-qiymətləndirmə metodikası. Burada hər hansı insanın emosional intellektini ölçmək üçün ona tanış olan 10-15 nəfər verilmiş anketi doldurur.

Qeyd etmək lazımdır ki, emosional intellektin çoxfaktorlu metodikası MEIS birinci qrup metodlara aiddir. Bu metodika 1999-cu il C. Meyer, P.Salovey və D.Karuzo tərəfindən hazırlanmışdır.

MEIS özündə yazılı mətni əks etdirir və «bəli», «xeyr» cavab variantlarını əks etdirir. MEIS özünə tədqiq olunanı həll etməli olduğu bir neçə variant məsələni: emosiyaların dərk olunması, öz emosiyalarını təsvir etmək bacarığını, müxtəlif emosiyalan və onların qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməyə yönəldilmiş məsələləri, həmçinin emosiyaların idarə olunmasını özündə əks etdirən tapşırıqları daxil edir [2, s. 97].

Tədqiq olunanların özünəhesabatına və özünüqiymətləndirməsinə həsr olunmuş metodikalar qrupuna isə emosional kofissenti müəyyən etmək üçün R.Bar-Ona tərəfindən hazırlanmış EQ-İ anketi daxildir. R.Bar-On bu metodikanı yaratmaq üçün iyirmi il tədqiqat aparmışdır. Məhz onun sayəsində emosional əmsal kofissenti elmi dövriyyəyə buraxılmışdır. Bu

metodika klassik İQ-yə qarşı dayanırdı.

R.Bar-Ona anketi 1997-ci ildə buraxılmış və 14 dilə tərcümə edilmişdir. Metodika daha çox uşaq variantlarını özündə əks etdirir və 6-18 yaş məktəblilərin testləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Haqqmda danışılan anket emosional intellektin beş komponentini ölçməyə imkan verir:

1. Şəxsiyyətdaxili xüsusiyyətləri (özünəhərmət);

2. Şəxsiyyətlərarası münasibətləri (başqasının dərdinə şərik olma, məsuliyyətlik);

3. Adaptasiya olunma qabiliyyəti (öz emosiyalarını dəyişən şəraitə uyğun adaptasiya etmək);

4. Stressin idarə olunması (emosional stressə dözümlülük və emosional sabitlik);

5. Ümumi əhval-ruhiyyə (optimizm).

Multi-qiymətləndirmə metodikası Eİ-360 2000-ci ildə doktor C.Pauliu-Fray tərəfindən hazırlanmışdır. Ölçmə özündə özünüqiymətləndirməni və on nəfər başqasının qiymətləndirməsini (ailə, həmyaşıdlar, həmkarlar və s.) əks etdirir. Diagnostika posesi intrenet vasitəsilə həyata keçirilir. Bu metodika özünün emosional intellektini və başqalarının səninin intellektin haqqında qiymətləndirmələrini qavramağa imkan verir.

Göründüyü kimi emosional intellektin ölçülməsi üçün geniş areala

malik metodikalar vardır və qaşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq metodikaların seçimində məqsədmüvafiqliyi nəzərə almaq lazımdır. Bəs görəsən uşaqlarda emosional intellekti necə inkişaf etdirmək olar?

Aparılmış tədqiqatlar (1;2;4) göstərir ki, emosional intellektin inkişaf etdirilməsi üçün iki yanaşma mövcuddur:

1. Vasitəli;
2. Vasitəsiz.

Tədqiqatlar göstərir ki, emosional intellektin formalaşmasına bir sıra keyfiyyətlər, o cümlədən, emosional sabitlik, özünəmənbəti münasibət, daxili lokus nəzarət və empatiya hər tərəfli təsir göstərir. Belə olan halda qeyd olunan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi dolayısı yolla emosional intellektin inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Emosional intellektin birbaşa və ya vasitəsiz şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün isə uşağın refleksiya qabiliyyətinin yüksəldilməsi, empatiyanın və özünütənzimin həyata keçirilməsi sayəsində mümkündür.

Ayrı-ayn tədqiqatların təhlili və müxtəlif metodikalarla aparılmış sorğular göstərir ki, emosional intellektin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir:

1. Emosiyalarla tanışlıq və ya onların təkrar edilməsi, işin optimal

təşkili üçün psixoloji anlayışlarla tanışlıq;

2. Emosional gərginliyin aradan qaldırılması, azad davranışın təzahürələrini və spontan davranış formalaşdırmaq;

3. Oyun metodlarından istifadə etmək emosional, davranış və koqnitiv səviyyədə müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin tətbiqini gerçəkləşdirmək;

4. Müxtəlif rollu situasiyalar qurmaq və uşağın öz emosiyaları ilə manipulyasiya etmək imkanı yaratmaq;

5. Koqnitiv strukturların inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş tapşırıqlardan istifadə, müxtəlif emosional vəziyyətlərin səbəb və nəticəsini dərk etmək.

Ümumiyyətlə uşaqlarla qrupp şəklində iş zamanı müxtəlif metodlardan istifadə tövsiyə edilir:

1. Kommunikasiyanın verbal və qeyri-verbal vasitələrini inkişaf etdirmək, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin qurulmasında mühüm rol oynayan oyun tapşırıqları hazırlanması;

2. Müxtəlif növ diskussiyalar, oyunlar, psixodrama elementlərindən istifadə edilməsi;

3. Özünüqiymətləndirmənin yüksəlməsinə, özünə inamın və özünün şəxsi ləyaqət hissənin dərk olunmasına yönəlmiş tapşırıqların hazırlanması;

4. Relaksasiya edən, psixoloji gərginliyin, həyəcanlılığın azadılmasına

yönəlmiş özünütənzim proqramların hazırlanması.

Aydın olur ki, emosional intellekti uşaqlarda inkişaf etdirmək olar. Bəs böyüklərdə necə bu prosesi inkişaf etdirmək üçün yol və vasitələr mövcuddurmu?

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra texniki vasitələr və metodikalar uşaqlarda olduğu kimi böyüklərdə də emosional intellekti inkişaf etdirməyə imkan verir. Məhz buna görə də böyüklərdə emosional intellektin inkişaf etdirilməsinin də qayğısına qalınmalıdır. Böyüklərdə emosional intellekti və emosional kompotentliyi inkişaf etdirmək üçün gerçəkliyin emosional qiymətləndirilməsini və qavrayış prosesini təkmilləşdirmək vacibdir.

Aparılmış tədqiqatlar (5;6) göstərir ki, böyüklərdə emosional intellekti və emosional kompotentliyi inkişaf etdirmək üçün iki əsas üsul vardır: ətraf gerçəkliyin qavranılması və onun obrazının yaradılması. Psixologiyada bu proses assosasiya və diassosasiya adlanır.

Asossasiya olunmuş baxışı tərzii göstərir ki, insan yaşanılan situasiyanın daxilindədir, ona öz gözləri ilə baxır və öz emosiyalarına vasitəsiz çıxışı vardır.

Diassosasiya metodu isə hadisələri kənardan qiymətləndirməyə imkan verir, insan özünün emosiyalarına kənardan baxır və nəticədə insan

real situasiyada yeri olan öz emosiya və hissləri ilə əlaqəsini itirir.

Neqativ emosiyalardan və diskomfortdan uzaqlaşmaq üçün əksər mütəxəssislər həyacanlardan və xoşagəlməyən təssüratlardan disassosasiya etməyi tövsiyə edirlər. Bunun üçün isə situasiyadan fikrən çıxmaq və ona kənardan baxmaq vacibdir.

Metaforik olaraq göstərmək istəyirik ki, təxəyyüldə özü haqqında filmə baxılması zamanı hadisələrin aydınlığını azaltmaq, rəngli obrazları qara-ağ obrazlara çevirmək asandır. Nəticədə xoşagəlməyən situasiyanın təsiri tədricən azalır və insanı həyacandır. Bu da insana öz hərəkətlərini soyuq başla təhlil etməyə imkan verir.

Əks asossasiya prosesi də burada effektivdir. Belə ki, hər bir kəs xoşagəlmən təssüratlara yenidən qayıda və onları daha pozitiv emosiyalarla əvəz edə və bununla da özünün əhval-ruhiyyəsini qaldıra bilər. Bunun üçün asossasiya vasitəsilə yenidən əvvəlki təssüratlara qayıtmaq üçün özünün daxili aləminə nəzər salmaq, hadisələrin pozitivliyini öz gözləri ilə görə, hadisəni yenidən yaşaya və bununla da vizualizasiya vasitəsilə özündə həyat eşqi formalaşdırma bilər.

Assosasiya yaratma başqaları ilə ünsiyyət prosesinə də kömək edə bilər. Məlumdur ki, kommunikasiya prosesində daha çox xoşagəlməyən hadi-

sələrin detalları fokus nöqtəsinə düşür və kommunikatorla söhbət zamanı daxili gərginlik yaradır. Əgər qeyd olunan proseduradan istifadə olunarsa həmsöhbətlə gerçəkləşdirilən proses hər iki şəxs üçün xoşgələnlə olacaq və əhəval-ruhiyyəni qaydasına salacaqdır.

Belə olan halda emosiya təfəkkürdən asılı vəziyyətə düşür. Məhz təfəkkür və təxəyyül prosesində insanın keçmiş, gələcək obrazları və onlarla bağlı olan emosional yaşantılar xatırlanır. Ona görə də öz təxəyyülünü idarə edən şəxslər emosiyalarını da idarə edə bilir və onlarda emosional intellekt yüksək təkmilləşmə səviyyəsinə malik olur.

Göründüyü kimi uşaqlarda olduğu kimi böyüklərdə də emosional intellekti inkişaf etdirmək üçün lazımı qədər vasitələr vardır ki, bu da həmin prosesi inkişaf etdirməyə yetər. Beləliklə sonda belə bir nəticəyə gəl-

Ədəbiyyat:

1. Бьюзен Т. Могущество социального интеллекта. Минск: Попурри, 2004, 208 с.

2. Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. М.: СП+, 2003, 272 с.

3. Тайлакер Й.Б., Визингер У.

мәк olar ki, emosional intellektin inkişaf etdirilməsi zəruridir və təlim-tərbiyə prosesində bu amil nəzərə alınmalıdır. Əks halda emosional kompotentliyin aşağı düşməsi və münasibətlərdə zəruri olmayan obrazların vaxtaşırı onların davranışına təsiri kəsilməyəcəkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə emosional intellekti inkişaf etdirilməsi məsələləri haqqında psixoloji fikirlər təhlil olunmuş, bu sahədə aparılmış tədqiqatlar sistemləşdirilmiş əsas metodoloji məsələləri haqqında müddəalar təhlil edilmiş, emosional intellekti uşaqlarda və böyüklərdə inkişaf etdirilməsinin yol və vasitələri göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən əldə olunmuş nəticələr uşaqlarda emosional intellekti inkişaf etdirilməsi işində istifadə edilə, ümumi psixologiya üzrə mühazirə kurslarında faydalanmaq olar.

Тренировка IQ: Ваш путь к успеху. М.: АСТ, стрель, 2004, 174 с.

4. Хухлаева О.В. Тропинка к своему Я. М.: Генезис, 2001, 280 с.

5. <<http://www.elitarium.ru>>

6. <<http://rovego.livejournal.com/2428300.html>>

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И СПОСОБЫ ЕГО РАЗВИТИЯ

Абстракт

Статья посвящена анализу теоретических взглядов, связанных с эмоциональным интеллектом и способами его развития. Здесь указывается, что эмоциональный интеллект - это способность, создающая почву для эмоционального и интеллектуального развития личности, попытка достижения цели, оценка проявления и выражения эмоций, понимание эмоциональных знаний и эмоций, а также управление ими. Развитие эмоционального интеллекта заранее создает условия для решения некоторых проблем, которые могут возникнуть в будущем. Поэтому заботиться о развитии эмоционального интеллекта надо в детском и подростковом возрасте.

В статье отмечается, что именно в детском и подростковом возрасте эмоциональный интеллект вступает в свою активную фазу и его развитие не вызывает каких-либо особых трудностей. Это происходит потому, что в этом возрасте формируется осознание собственного «Я», повышается способность к рефлексии, а также возрастает децентрация (отстаивание чужих позиций, понимание их потребностей и чувств). В связи с этим вся система мер, предпринятых для развития эмоционального интеллекта в указанных возрастных категориях, может привести к усовершенствованию этого феномена. Автор указывает на то, что понятие доверия хотя и не является объектом социально-психологического анализа, все же оно было применено в некоторых способах психологического воздействия. В заключении автор приходит к такому выводу, что развитие эмоционального интеллекта является необходимым и этот фактор должен учитываться в учебно-воспитательном процессе. В противном случае будет происходить постоянное снижение эмоциональной компонентности и периодическое влияние на поведение необязательных для отношений образов.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AND WAYS OF ITS DEVELOPMENT

Abstract

The article is devoted to analysis of the theoretical sights connected with emotional intelligence and the ways of its development. Here it is underlined, that the emotional intelligence is the ability creating soil for emotional and intellectual development of the person, attempt of achievement of the purpose, an estimation of display and expression of emotions, understanding of emotional knowledge and emotions, and management of them. Development of emotional intelligence creates in advance conditions for the decision of some problems, which can arise in the future. Therefore, to care of development of emotional intelligence it is necessary at children's and teenage age.

In the article it is marked, what exactly at children's and teenage age the emotional intelligence enters the active phase and its development does not cause any special difficulties. It occurs because at this age comprehension own «I» has formed, ability to a reflexion raises, and increases decentralization (upholding of another's positions, understanding of their requirements and feelings). In this connection all system of the measures undertaken for development of emotional intelligence in specified age categories, can lead to improvement of this phenomenon. The author specifies that the concept of trust though is not object of the socially-psychological analysis, nevertheless it has been applied in some ways of psychological influence. In the conclusion, the author comes to necessarily development of emotional intelligence and this factor should be considered in teaching and educational process. There will be otherwise a constant decrease emotional componentiality and periodic influence on behavior of images unessential to relations.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)
Rəyçi Ə. S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 15 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

İNTERNET VƏ KOMPÜTERİN PSIXOLOJİ FAYDALARI VƏ FƏSADLARI

Mehridad Motalebi

*Bakı Dövlət Universitetinin
Psixologiya kafedrasının doktorantı
E-mal:mehdadmatlabi@yahoo.com*

Açar sözlər: *internet, kompüter, sosial təcrid, insanın fiziki fəaliyyətinə və sağlamlığına mənfi təsir, təhsildə uğursuzluq və yuxusuzluq*

Ключевые слова: *Интернет, компьютер, социальная изоляция, отрицательное влияние на физическую деятельность и здоровье человека, отставание в учебе и бессонница.*

Key words: *internet, computer, social isolation, negative impact on physical activity and health, the gap in education and insomnia.*

Müasir dünyada elm və texnologiyanın inkişafı sadəcə insanların yaşadığı mühitə deyil həm də onların qarşılıqlı əlaqə və interaktiv münasibətlərinə təsir edərək insanların özləri və ətrafdakılar haqda düşüncələrini də dəyişə bilmişdir. Qeyd edilən dəyişiklik və təsirlərin aydın təzahür nümunələrindən biri əyləncə və asudə vaxtın keçirilməsi tərzinin dəyişməsidir. Buna misal olaraq kompüter oyunlarının əsas əyləncə növünə və asudə vaxtı keçirmək vasitəsinə çevrilməsini göstərmək olar ki, bir çoxları bu vəziyyəti və onun nəticələrini narahatlıqla izləyir və öyrənməyə çalışırlar.

Ümumilikdə belə bir sual ortaya çıxır ki, internet və kompüter oyunları istifadəçiləri real dünyanı əvəz edəbilə-

cək bir dünyaya daxil edə bilirmi? Bu oyunlar insanları ətrafdakılardan uzaqlaşdıraraq individualizm, sosial təcrid və digərlərindən tam müstəqil olmağa doğru istiqamətləndirə bilirmi? Bu təcrid və kollektivdən ayrılma insanların kollektiv daxilində sosial davranışına təsir edərək onun adi davranış tərzinin dəyişilməsinə səbəb ola bilirmi?

Təqdim edilən məqalənin əsas məqsədi internet və kompüterdən istifadənin faydalı və ziyanlı cəhətlərini təhlil etmək və mənfi təsirlərin qarşısını almaq üçün profilaktik üsul və tədbirlər təklif etməkdir. Müxtəlif araşdırmaların nəticələrinə əsasən kompüter və internet oyunları sosial təcrid və tənhalaşmaya [Zimbardo, 1982], sosial əlaqələrin və humanist hisslərin zəifləməsinə səbəb olur [Mənteqi, 2001].

Uzun müddət kompüterdə aqressiv oyunlarla məşğul olmaq fərdin əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir edə bilər, münsibətləri zəiflədə və aqressiv reaksiyaların sayını artırır.

Kompüter istifadəçiləri real dünyada sosial əlaqənin yaradılması və idarə edilməsi bacarığını itirmiş olurlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, sosial interaktsiya və qarşılıqlı əlaqələr evdə, iş yerində və məktəbdə optimal davranışlar, fəaliyyətlər və emosiyaları idarə etmək üçün vacibdir. Fərdlərarası əlaqə və davranışlar mahiyyət etibarilə əlaqələrin və dostluqların möhkəmlənməsinə və yaxud bu əlaqələrin zəifləməsinə səbəb ola bilər [Dehbozorgi, 1993]. Fərdlərarası davranışların qeyri-optimal olması müxtəlif amillərdən asılı ola bilər: sosial əlaqələr zəminində fərdin rəhbər tutduğu modellərdə çatışmazlıq, təcrübə qazanmaq üçün şəraitin olmaması, öyrənmə (mənimləmə) sahəsində çatışmazlıq, optimal davranış bacarıqlarının zəif olması [Ənasori, 1993].

Digər tərəfdən internet elmi, hərbi və ticarət müəssisələrində müxtəlif tədqiqatları həyata keçirmək üçün əlverişli və neytral vasitədir. İnternet bilik və məlumatın əldə edilməsi və artması sahəsində əhəmiyyətli rola malikdir. İnsanlar ən tez bir zamanda internet vasitəsi ilə biri-biri ilə əlaqə yaradır, internetdə fəaliyyət göstərən özünəinam hisslərini gücləndirir,

əyləncə məqsədi ilə ondan istifadə edir və internet vasitəsi ilə vəziyyəti daima nəzarət altında saxlaya bildiyini hiss edir. Kompüter oyunlarında fərd oyundan ləzzət almaqla yanaşı, mübarizədə daha dözümlü olur, məkanın təsvir etmə qabiliyyəti artır, abstrakt təsəvvürlər yaradaraq məntiqi nəticə çıxarma qabiliyyəti yüksəlir və oyun zamanı daha sürətlə və diqqətlə əməl etməyi öyrənir. Eyni zamanda internetdən istifadə edən fərdlər virtual əlaqələr zəminində müxtəlif tənqidlərə daha dözümlü olur, humanist hisslər və internet vasitəsi başqalarına kömək etmə təcrübəsi artır və beləliklə insan öz əlaqələrindən məmnun qalmış olur. Üz-üzə əlaqələrin əksinə olaraq internetdə interaktsiya imkanları daha geniş olur və qruplararası fərqlərdən asılı olmayaraq insanlar virtual fəzada interaktiv əlaqə imkanını əldə etmiş olurlar. Adətən insanlar əvvəllər tanış olduqları fərdlərlə internetdə də əlaqə saxlayırlar. Yəni virtual əlaqə və fəasliyyətin pozitiv yaxud neqativ olması internetdən istifadə metodu və səviyyəsindən asılıdır [2002].

Sosial dəstək davamlı olaraq internet vasitəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insanlar qrupu vasitəsi ilə verilə bilər. Çünki virtual danışıq otaqlarının üzvü olan bu insanlar arasında bir növ birlik və tanışlıq hissi yaranır və onların arasında özünəməxsus normalar,

dəyərlər, meyarlar, işarələr sistemi və dil mövcud olur. Nəticədə qrup arasında bir növ qrupdaxili dinamika və sosial dəstək imkanı yaranmış olur ki, real həyatda müəyyən problemləri olan üzvlər üçün bu sosial dəstəyin olduqca böyük köməyi olmuş olur.

İnternet və kompüterdən ifrat dərəcədə istifadənin mənfi nəticələri:

İnternetdən hədsiz və ifrat dərəcədə istifadə xronik, yayqın və ciddi problemlərə (o cümlədən; fiziki, psixoloji, ailəvi və maddi) səbəb olaraq şəxsin fərdi və sosial funksiyalarını həyata keçirməsinə də mane ola bilər.

A) Bio-fiziki ziyanları: İnternetə bağlılıq qara ciyərdə, həmçinin ürək-damar sistemində müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Nəticədə bədənin müdafiə sistemi zəifləyir və fərdin peşə və təhsil fəaliyyətlərinə mənfi təsir etmiş olur. Eyni zamanda idman və lazımı dərəcədə hərəkətin olmaması biləklər və kürək nahiyəsində əsəb sisteminin pozulması və göz ağrısına gətirib çıxarır [omidvar, 2002].

Balard və Vistin əldə etdikləri nəticələrə görə (1996) uşaqlarda kompüter oyunlarının nəticəsində əmələ gələn düşmənçilik hissi ilə təzyiq (qan təzyiqi) arasında birbaşa əlaqə mövcuddur və məhz elə bu səbəbdən də aqressiv oyunları oynamaq təzyiqin artması ilə yanaşı ürəkdöyünmənin sürətlənməsi və düşmənçilik hissinin yaranmasına da səbəb olur. Morfi və həmkar-

larının əldə etdikləri nəticələrə görə (1997) aqressivliyə səbəb olan oyunlarda fiziki fəaliyyətin azalması uşaqlarda reaksiyaların qeyri-normal olması, düşmənçilik hissinin güclənməsi, həmçinin ürəkdöyünmənin artması kimi fizioloji problemlərə səbəb olur.

Melit hesab edir ki, (1997) internet və kompüter oyunları bəzən insanlarda epilepsiya ilə nəticələnə bilər və oyun zamanı bədəndə hərəkəti və emosiyaları tənzimləyən dopamin maddəsinin miqdarı artır [Yanq və Diyus, 2001].

B) Ailə daxilində problemlər: internetdən ifrat dərəcədə istifadə ailədaxili əlaqələr, övlad-valideyn münasibətləri və dostluqlara mənfi təsir edə bilər. Eyni zamanda internet gündəlik həyat tərzini və insanların adi fəaliyyətinə mənfi təsir edərək ailədə fərdin öz funksiyasını yerinə yetirməsinə də mane ola bilər. Hətta internetin boşanmaya səbəb olması ilə bağlı statistik məlumatlar göstərir ki, bu problem olduqca əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Uşaqlar valideyni dinləməyib onlara qarşı çıxması kimi problemləri də buraya əlavə etmək olar. İnternetdən istifadə həddindən artıq olduqda ailənin iqtisadi durumu da pisləşir, evdə yalan danışmaq adi hal almış olur, ailə üzvləri müxtəlif cinayətkar və deviant hərəkətlərə meyilli qruplara üzv olmağa rəğbət göstərir, oğurluq və narkotik maddələrdən

istifadəyə meyl artır və nəticə etibarlı ilə ailə dağılır.

C) Təhsil sahəsində problemlər: internetdən istifadə tələbə və şagirdlərin təhsil fəaliyyətinə müsbət təsir etmir. Yanq öz tədqiqatlarında (1996) təsdiq edir ki, internetdən istifadə edən tələbə və şagirdlərin 58 faizi təhsil sahəsində problemlərlə rastlaşıb, müxtəlif fənnlərdən kəsilib və hətta davamiyyət baxımından belə digərlərinə nisbətən daha geridə qalırlar.

Beridi qeyd edir ki (1990), təhsil fəaliyyəti yaxşı olan şagirdlərin 43 faizi internetdən istifadə edərək gecələr gec yatdıqları üçün lazımı səviyyədə dərslərə hazırlaşma bilməyib bir çox fənnlərdə kəsilib və hətta məktəbdən qovulublar. Gelin və Kipersin əldə etdikləri nəticələrə görə (1990) kompüter oyunlarına üstünlük verən şagirdlərin əksəriyyəti davranış baxımından başqaları ilə müqayisədə daha çox problemlərə malik olurlar [Omidvar, 2002].

İnternetdə pornoqrafiya: pornoqrafiya kütləvi informasiya vasitələrində insanları ehtiraslandırmaq məqsədi ilə cinsi və seksual fəaliyyətləri nümayiş etdirmək əməlinə deyilir [Piyers, 2000]. Pornoqrafiyada nümayiş etdirilən insanlar sadəcə bir ləzzət və ehtiras vasitəsi kimi təsvir edilirlər. Araşdırmalar göstərir ki, internetdə pornoqrafiya fəaliyyəti artmaqdadır və adətən həmin fəaliyyətlərdə sadəcə

cinsi əlaqələr deyil həm də hədə-qorxu və təcavüzlə yanaşı olan seksual hekayələr nümayiş edilir [Mahata Plaza, 2003].

Tədqiqatçılar internetdə həyata keçirdikləri 18 monitoring zamanı cinsi-seksual məzmunlu 917410 film, şəkil və hekayə ilə rastlamışdılar. Hal hazırda seks ticarəti bir çox internet saytları və istifadəçilərini əhatə edir [Vahedi, 2003]. Yanq hesab edir ki, pornoqrafiya və virtual əlaqələrin əlamətlərini aşağıdakı kimi təsnif edir: 1) Yuxu rejiminin dəyişməsi (gec yatıb tez qalxmaq). 2) Daha çox tək qalmaq tələbatı. 3) Gündəlik fəaliyyətdə pozuntu. 4) Ailədaxili əlaqələrin zəifləməsi. 5) Fərdi davranışda dəyişiklik. 6) Cinsi meylin zəifləməsi.

İnternetdən ifrat dərəcədə istifadəyə stimül yaradan amillər aşağıdakılardan ibarətdir: pulsuz və qeyri-məhdud formada internetdən istifadə etmək imkanı, vaxt qrafikasının olmaması, valideyn nəzarətindən azad olaraq və yeni bir sərbəstlik təcrübəsi, görüntülər və fəaliyyətlərdə senzuranın olmaması, stress törədən vəziyyətlərdən uzaqlaşmaq meyli, təcrid meyli, sosial əlaqələrdən qorxmaq, uğursuzluqları unutmaq üçün danışmaq otaqlarında (paltak) söhbətləşmək, multi-media imkanları (səs, təsvir və görüntü).

İnternetdən ifrat dərəcədə istifadəyə zəmin yaradan amillər: evlilik əlaqələrindən məmnun olmamaq, iş yerində

stress və təzyiq, fiziki görünüş baxımından cazibədar olmamaq, ailədaxili münasibətlərdən məmnun olmamaq, sosial fəaliyyətlərin məhdud olması, emosional cəhətdən problemlərin (həyəcan, depressiya) olması, maliyyə problemləri, müxtəlif bağlılıqlar və asılılıqlardan xilas olmağa cəhd və tənhalıq.

İnternet və kompüterə bağlılığın ehtimal edilən əlamətləri: fərdi oriyentasiyalarda dəyişiklik, yuxu vaxtının dəyişməsi, gündəlik fəaliyyətlərdə pozuntu, fərdlərə əlaqələrə daha az vaxt ayırmaq, tənha qalıb öz xüsusi həyatını yaşamağa meylin artması, yalan danışmaq, həddindən çox yorğun olmaq, sosial əyləncə və fəaliyyətlərə meylsiz olmaq, böyükləri eşitməmək və cavab qaytarmaq, təhsildə problemlər, dostlardan təcrid olmaq, həvəssizlik, cinsi meylin zəifləməsi və ciddi nəzarət gücünə malik olmaq illuziyası (fərd hesab edir ki, ətrafa və ətrafda baş verənlərə nəzarət etmək gücünə malikdir. Çünki o virtual fəzada öz adını, cinsiyyətini, milli mənsubiyyət və hətta görünüşünü uydura bilər və yalançı identikliklə özünü təqdim edə bilər).

İnternet və kompüterdən qaynaqlanan patoloji vəziyyətə qarşı profilaktik tədbirlər:

Profilaktik tədbirlərin işlənilməsində təhlükə yaradan amillərin aradan qaldırılması və istifadəçilərin müxtəlif

təhlükələrdən qorunması əsas götürülməlidir. Əlbəttə bu tip tədbirlərin uğurlu olmasının əsas şərti mədəni dəyərlərin və istifadəçilərin qorunmasına şərait yaradan amillərin və həmçinin təhlükəyə səbəb olan faktorların dəqiq öyrənilməsidir.

Profilaktik proqramlar üç səviyyədə - birinci səviyyəli, ikinci səviyyəli və üçüncü səviyyəli profilaktik tədbirlər formasında işlənilir. Birinci səviyyəli tədbirlər daha çox internetə bağlılığın və əlaqədar problemlərin meydana çıxmasının qarşısını almağa yönəlmişdir. İkinci səviyyəli tədbirlər faktiki olaraq yaranmış problemlərin dəqiqləşdirilməsi və aradan qaldırılması üçün ilkin müdaxilə və problemlərin daha çox yayılmasının qarşısını almağa hesablanmışdır. Üçüncü səviyyəli tədbirlər internetə bağlılıq səbəbi ilə müxtəlif problemlərə (evdən yaxud məktəbdən qaçmaq, deviant hərəkətlər, cinayət, öyrənmə sahəsində problemlər və s.) rastlaşan qrupların "müalicəsinə" yönəlmişdir. Ümumilikdə profilaktik tədbirlərin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İnternet və kompüter oyunları haqda daha ətraflı məlumatlandırmaq.
2. Qərar qəbulu sahəsində özünə inam və funksionallığı artırmaq.
3. Sosial effektivlik hissi və qarşılıqlı əlaqə yaratma qabiliyyətinin gücləndirilməsi, gücsüzlük hissini zəiflətmək.

4. İnternetin alternativlərini tanıtdırmaq.

5. Cəsarətli olmağı öyrətmək (oral və qeyri-oral).

Qabaqlayıcı (profilaktik) fəaliyyətlərin metodları:

1. Ümumi və xüsusi təlimlər, məktəblərdə braşuralar paylamaq, qruplarla iş, fərdi və kollektiv səviyyədə məşq etmək, modelləşdirmək, təlim kitabçaları və CDlər yaymaq.

2. Gənclər və yeniyetmələr üçün müxtəlif mərkəzlər yaratmaq, əyləncələrdə iştirak, proqramdan kənar fəaliyyətlərdə iştirak və peşə fəaliyyətləri.

3. Koqnotiv, davranış və nəzəri qavrayış məharətlərini yüksəltmək.

4. Sosial effektivlik hissini gücləndirmək, treyninqlərdə və əyləncələrdə iştirak.

5. Təbiətdən zövq almaq (idman, parklara getmək, alpinizm və s.).

6. Özünütəqdim metodlarını (fikir bildirmək, qərarların qəbulunda aktiv iştirak etmək, ailə və qohumlar toplanmalarında iştirak) öyrətmək.

7. Müəyyən zaman qrafikinə uyğun internetdən istifadə etmək.

8. Asudə vaxtda internet və kompüterlə yanaşı digər fəaliyyətləri də həyata keçirmək.

9. İnternetin səbəb olduğu təhlükələr haqda məlumatlı olub elektron poçt adresində öz şəxsi məlumatlarından istifadə etməmək.

10. Övladlarla fiziki əlaqələrin qurulmasına həssas olmaq, onların

kompüter və internetdə olan məlumatlarına nəzarət etmək.

Butvin və Pents (1999) aşağıdakı profilaktik planları təklif edirlər:

A) Məlumatlandırma: internetə bağlılıq haqda insanların məlumatını artırmaq.

B) Emosional (psixoloji) təlimlər: özünəinam hissini yüksəltmək, özünü aktivləşdirmə və məsuliyyət hissi ilə qərar qəbul etmək.

C) Qətilik məharətlərini öyrətmək: sosial bacarıq və sosial effektivlik hissini yüksəltmək.

D) Problemlərdən çıxış məharətlərini, koqnotiv məharətləri, fərdlərarası kommunikasiyanın təsirlərinə qarşı müqavimət və cəsarətlik hissini artırmaq.

E) Fərdi davranışda dəyişiklik edərək həyat məharətlərini artırmaq, effektiv əlaqə yaratmaq məharətlərini öyrətmək, "dinləmək" və "danışmaq" məharətlərini yüksəltmək.

F) Qərar qəbulu bacarığını artırmaq, özünü ifadə məharətini yüksəltmək, psixoloji təzyiqlər qarşısında müqavimət gücünü artırmaq [Omidvar, 2002].

Nəticə:

Sosial məharətlərin zəifləməsi və ailədaxili problemlərin çoxalmasına səbəb olan amillərdən biri, çox ehtimal ki, kütləvi kommunikasiya vasitələri, xüsusi ilə internet və kompüterdir. Bu problemlərə səbəb olan amilləri

dəqiqləşdirmək və təhlil etməklə həmin problemlərə qarşı profilaktik planları təklif və tətbiq etmək olar. Gərək bu tip vasitələrdən (internet və kompüter) istifadə zəminində nələrin doğru olub-olmadığı öyrədilsin, internet və

kompüterdən istifadə mədəniyyəti inkişaf etdirilib bunlardan istifadənin gənclərə və yeniyetmələrə psixoloji təsirləri haqda lazımı xəbərdarlıqlar edilmiş olsun.

Ədəbiyyat:

1. Azad Fllah Pərviz. Yeniyetmələrin sosial qabiliyyətləri ilə kompüter oyunları arsında əlaqənin təhlili .Tehran//Psixologiya jurnalı, № 21, 2001,s.14-24.(Fars dilində).

2. Omidvar Əhməd. İnternetə bağlılıq.Tehran,Təmrin nəşriyyatı, 2002, 110 s.(Fars dilində).

3. Dehbozorgi Qulamriza. İranda xronoloji skoziformik xəstəliyi olanların adaptasiya edilməsində sosial məharətlərin öyrədilməsinin rolu ,Tehran Psixoloji İnstitutu, 1993, 123 s. (Fars dilində)

4. Velis Patrişiya. İnternetin psixologiyası (Tərcüməçi: Behnam Ohədi), İsfahan, Nəqş-e xorşid nəşriyyatı, 2003,401s.(fars dilində).

5. Ballard M.E & wiest, jR, mortackombattm, the e d.dects of violent video game play on males hostility and cardio vascular responsry // journal of applied social psychology,1996,s.56-63

6. Chen, s.h.An internet addiction measurement for Taiwan college stu-

dent .paper presented in tanet.19 98, Taipei , Taiwan ,150p.

7. Chou, c.,Chou,j., &Tyan,n.nan exploratory study of internet addiction usage and communication pleasure – the Taiwan’s case. international journal of educational telecommunications, 5(1)1999,p 47-64.

8. Newcom, m., &Mcgeen, l. Influence of sensation seeking on general deviance and specific problem behaviors from adolescence to young adulthood. Journal of personality and social psychology , 61(4),1991,p 614-628.

9. Johnson J., & Cropsey, k. l. Sensation seeking and drinking game participation in heavy drinking college students//journal of Addictive behaviors, 25(1),2000 ,p 109-116

10. Kandell, j. Internet addiction on campus–the vulnerability of college students// cyber psychology and behavior, 1, 1998, p 46-59. Sensation seeking and collegiate vulnerability to internet dependence// Cyber psychology and behavior, 2(5), 425-430

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛЬЗА И ВРЕД ОТ ИНТЕРНЕТА И КОМПЬЮТЕРА

Абстракт

Среди основных тем, которые привлекают внимание ученых-исследователей Интернета и компьютера, выделяются проблемы их влияния на сферы социального поведения. Известно, что проведение значительного времени перед компьютером и в Интернете оказывают влияние на взаимоотношения индивида со средой. Проведенные исследования показывают, что данное обстоятельство в большинстве случаев приводит к социальной изоляции, ослаблению связей с окружающими, уменьшению числа друзей. Кроме того, в семейных отношениях также развиваются негативные проблемы. в статье также рассматриваются проблемы, возникающие со здоровьем индивида, повышением риска инфаркта, ослаблению иммунной системы. Приводятся факты того, что указанные факторы способствуют неудачам в учебе, бессоннице и т.д. рассматриваются вопросы преодоления данных негативных явлений в жизни человека, в том числе и профилактические мероприятия (беседы, специальное обучение и т.д.).

PSYCHOLOGICAL BENEFITS AND HARMS OF THE INTERNET AND COMPUTER

Abstract

Among the main topics that attract the attention of researchers of Internet and computer are highlighted problems of their effect on social behavior. It is known that carrying a lot of time in front of computers and the Internet have an impact on the relationship of the individual with the environment. Studies show that this fact in most cases leads to social isolation, impaired relationships with others, and fewer friends. In addition, the family relations are also developing a negative issue. The article also highlights the issues arising from the individual's health, increasing the risk of heart attack, weakening of the immune system. The facts that these factors contribute to failure in school, insomnia, etc. deals with overcoming these negative events in a person's life, including prevention activities (discussions, special education, etc.).

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi Ə.S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 12 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

SOSIAL REABILİTASIYA PROBLEMİ

İsgəndərova S.N.

Təhsil Problemləri İnstitutunun doktorantı

E.mail: iskenderova.sudabe@yandex.ru

Açar sözlər: sosial rehabilitasiya, sosial-məişət adaptasiyası, sosial mühitə bələdləşmə, məqsəd, sosial nəzarət, pedaqoji rehabilitasiya, psixoloji rehabilitasiya

Ключевые слова: социальной реабилитации, социально - бытовой адаптации, социально - средовой ориентации, цель, социальный контроль, педагогическая реабилитация, психологическая реабилитация

Key words: social rehabilitation, social and family life adaptation, social surrounding conditions, aim, social control, pedagogical rehabilitation,

Praktikadan məlum olduğu kimi, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası onların sosiallaşmasının müəyyən vaxt tələb edən mərhələsidir. Artıq təhsil sahəsinə inteqrasiya edilmələrinə baxmayaraq, hələ də bu uşaqların təlimə tam cəlb olunmaları sahəsində həll olunması məsələlər çoxdur. Bilirik ki, onların təbii imkanlarının məhdudluğu fiziki, intellektual, emosional sferaya mənfi təsir göstərərək, sosiallaşmaları üçün problem yaradır. Hazırda həyata keçirilən icma əsaslı rehabilitasiya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edir və sosial rehabilitasiyaya əsaslanan bu fəaliyyətin sayəsində uşaqların sosial statusu bərpa olunur. Yeni minillikdə

sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar sosial-pedaqoji xidmətin obyektı deyil, əksinə özünü aktuallaşdırmağı bacaran cəmiyyətin fəal subyektı hesab olunur. Odur ki, belə uşaqların erkən yaş dövründə aşkarlanıb, rehabilitasiya yönümlü tədbirlərə cəlb olunmaları qaçılmazdır.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların mühitə dezadaptasiyası, ictimai münasibətlərə daxil ola bilməmələri, eləcə də müəyyən vərdişləri vaxtında öyrənməmələri onların psixi, fiziki, sosial inkişafında ləngimələrə, özünə xidmətdə, ünsiyyətdə, təlimdə, gələcək peşə vərdişlərinin mənimsənilməsində müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Kiçik yaşlı məktəblilərin isə mühitə adaptasiyası, iradəsinin inkişaf etdirilməsi, özünə inamın yaradılması

və digər hisslərin diferensiasiyası üçün xüsusi iş aparılmalıdır. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosiallaşmasına mane olan subyektiv faktorlarla mübarizədə onların psixoloji sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə və ilk növbədə uşağın ətraf aləmi qavrama bacarığına, özünə münasibətinə, öz potensial gücünü müəyyən edə bilməsinə və s. diqqət yetirilir. Bu zaman ailədəki qarşılıqlı münasibətlərin də rolu böyükdür. Son zamanlar sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial-məişət problemlərinin həlli və digər sosial xidmətlərin göstərilməsi, onların sosial-mədəni reabilitasiyası, asudə vaxtın daha səmərəli keçirilməsi kimi problemlərin həlli, eləcə də cəmiyyətdə maarifləndirmə işlərinin aparılması belə uşaqların sosiallaşmasına təsir göstərən stereotiplərin də aradan qaldırılmasında böyük rol oynayır.

Uşaqların sosial təcrübəni mənimsəyərək cəmiyyətə inteqrasiyası onların fiziki, psixi, sosial potensiallarının optimallaşdırılması sayəsində mümkündür. Bu, sosial reabilitasiya fəaliyyətinin başlıca məqsədidir. Belə fəaliyyətlərdə xüsusi təşkil olunmuş təlim vasitəsilə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ictimai münasibətlər sistemində daxil olmaları və psixoloji, fizioloji imkanları çərçivəsində cəmiyyətə layiqli, dəyərli, məhsuldar şəxsiyyət kimi formalaşması diqqət mərkəzində olur. Təlim-tərbiyə-

nin yerinə yetirilməsində psixotexniki və pedaqoji vasitələr kompleksinin hazırlanması da əsas məsələdir. Sosial reabilitasiya prosesinin mahiyyəti tətbiq olunduğu sağlamlıq imkanları məhdud uşağın xüsusiyyəti və ona yönəldilmiş təsirlə müəyyən olunur.

Sosial reabilitasiya - ümumi reabilitasiya fəaliyyətinin mühim tərkib hissəsi olub tibbi, psixoloji, pedaqoji, sosial-iqtisadi reabilitasiya tədbirləri çərçivəsində yaranır və psixoloji, pedaqoji metodlarla həyata keçirilir.

Psixoloji reabilitasiya pozulmuş psixi proseslərin, psixi xassələrin korreksiyası və ya kompensasiyasına, psixoloji sağlamlığın bərpasına yönəlmiş kompleks tədbirlərdir. İşin əsasını emosional sferaya təsir edərək, şəxsiyyətin müsbət istiqamətdə dəyişilməsi təşkil edir. Psixoloji reabilitasiya həmçinin bir reabilitasiya tədbirindən və ya formasından digərinə keçid zamanı psixoloji hazırlığı da təmin edir.

Pedaqoji reabilitasiya prosesində isə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar təlim fəaliyyətini mənimsəyir, sadə bilik və təcrübə qazanır, eyni zamanda pedaqoji baxımsızlıq nəticəsində yaranan digər halları aradan qaldırmaq üçün tədbir görülür. Pedaqoji reabilitasiya cəmiyyətin sosial qanunauyğunluqları əsasında tərbiyə vasitələrinin təsiri ilə məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir.

Tibbi reabilitasiya sayəsində sağlamlığın fizioloji cəhətdən qorunması və möhkəmlənməsi, xəstəlik nəticəsində pozulmuş fiziki funksiyaların bərpa və inkişafı, kompensator imkanların üzə çıxarılması və fəallaşdırılması prosesi həyata keçirilir ki, bu da sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların psixi cəhətdən inkişaf etdirilməsində böyük rol oynayır.

Tibbi, psixoloji, pedaqoji və digər reabilitasiya fəaliyyətlərinin yerinə yetirildiyi şəraitdə sosial adaptasiya məsələsi meydana çıxır. Sosial adaptasiya şəxsiyyətin sosiallaşmasının sosial-psixoloji mexanizmlərindəndir və fasiləsiz olaraq uşağın bütün həyatı boyu baş verir; müxtəlif qruplarda, mühitdə hər dəfə fərdin sosial rolu qəbul etməsi ilə nəticələnir. Fərd özünü və öz sosial əlaqələrini nə qədər çox dərk edirsə, adaptasiyanın effektivliyi də artır [1; 199].

Sosial adaptasiyanın müxtəlif həyat fəaliyyəti proseslərində kompleks şəkildə həyata keçirilməsi uşağın həm sağlamlığını, əmək qabiliyyətini, həm də sosial mövqeyini, hüquqi vəziyyətini, mənəvi-psixoloji tarazlığını, öz gücünə və imkanlarına inamını bərpa etməyə imkan verir. Bir sözlə, uşağın mühitə fəal mənimsəmə yolu ilə uyğunlaşması baş verir. Sosial mühitin fəal mənimsənilməsi yeni həyat şəraitinə, ictimai mövqeyə, məişət çətinliklərinə, peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə tez və az itkilərlə

uyğunlaşmağa imkan verir [2; 274].

Sosial adaptasiya və sosial reabilitasiya bir-biri ilə sıx əlaqədə olan fəaliyyətlərdir. Sosial reabilitasiya özü iki mərhələdə həyata keçirilir: birinci, sosial mühitə fəal münasibət müşahidə olunan sosial-məişət adaptasiyası və ikincisi, sosial mühitə passiv bələdləşmədir ki, burada da məqsədin qəbul olunması baş verir. Sosial adaptasiya uşağı məişət və əmək fəaliyyətinə hazırlayır, müstəqil zaman, məkan bələdləşməsinə şərait yaradır. Sosial-məişət adaptasiyası üçün təşkil olunmuş məşğələlərdə özünəxidmət, əmək fəaliyyəti, məişət texnikası və vasitələri ilə müstəqil hərəkət vərdisləri qazanılması işləri aparılır. Məşğələlərdə birgə fəaliyyət zamanı uşağın sosial mühitə bələdləşməsi üzrə iş gedir. Birgə fəaliyyət zamanı insanlarla qarşılıqlı münasibət müxtəlif fəaliyyətlərin təşkili təcrübəsini qazandırır. Sosial mühitə bələdləşmə isə uşağın ətraf mühiti müstəqil mənimsəməsidir. Uşaq fəaliyyətin nəticəsini əldə etmək üçün qarşılıqlı münasibətdə olmaq, başqasının qayğısına qalmaq, kollektiv işdə birgə fəaliyyəti planlaşdırmaq və real imkanı mənimsəmə bacarığına yiyələnir [3; 89].

Strukturuna görə sosial reabilitasiya fəaliyyətinin üç əsas komponentini qeyd etmək olar [1; 199 -207].

1) məqsədin qoyulması və fəaliyyətin planlaşdırılması;

2) təsir vasitələrinin seçimi və tətbiqi;

3) nəzarət və qiymətləndirmə.

Sosial rehabilitasiya fəaliyyətində məqsəd sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara münasibətdə insan şəxsiyyətinin mahiyyətini dərinədən dərk etməyə əsaslanır. Sosial rehabilitasiya məqsədə-yönəlmiş proses kimi şəxsiyyətin inkişafına yönəlsə, uşaq öz potensialını müstəqil üzə çıxara bilir. Məqsəd, uşağın psixodiyagnostik və başqa vasitələrlə öyrənilməsi nəticəsində alınmış biliklərlə müəyyən olunur. Strukturuna görə sosial rehabilitasiyanın məqsədi pedaqoji fəaliyyətdə olduğu kimidir. Onun üç növünü qeyd edirlər: ideal məqsəd, ümumi strateji həlli olan məqsəd, ümumi taktiki həlli olan məqsəd.

İdeal məqsəd şəxsiyyətin hərtərəfli, fiziki, intellektual inkişafı və özünü-aktuallaşdırmaya cəhdi kimi dəyərləndirilir.

Ümumi strateji həlli olan məqsəd şəxsiyyətin daxili nizam-intizamını, ətrafdakılarınla səmərəli münasibət qurmasını təmin edir.

Taktiki həlli olan məqsəd ideal və ümumi strateji həlli olan məqsəddən yaranır. Belə məqsəd tərbiyəedici, təlimləndirici, inkişafedirici, korreksiyaedici və s. prinsiplərinə əsaslanır.

Keçirilən sosial rehabilitasiya tədbirlərinin ümumi məqsədi ilkin olaraq sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların

qarşılarında məqsədqoymaya nail olmaqdır. Reabilitasiyanın davamı mütəxəssisin, valideynin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarda stimulun, daxili gücün oyadılması, onların fərdi bacarıqlarını üzə çıxara bilməsindən asılıdır. Bu mənada o, müxtəlif metod və priyomlardan istifadə edərək diaqnostik, korreksiyaedici, inkişafedirici, təlimləndirici, konsultativ və s. fəaliyyəti təşkil edir.

Fəaliyyətin üçüncü struktur komponenti nəzarət və qiymətləndirmədir. Mütəxəssis prosesin gedişi zamanı geriye nəzər salaraq mümkün imkan və vasitələrlə nəticəyə nə qədər yaxınlaşıb – yaxınlaşmadığını yoxlayır.

Sosial rehabilitasiya fəaliyyəti uşaqlarla işləyən mütəxəssisin fəaliyyətinin fəaliyyətin strukturuna uyğun olmasından, təşkilatçılığından çox asılıdır:

təşkilati iş;

diagnostik iş;

inkişafedirici və korreksion iş;

məsləhət və söhbətlərin aparılması;

sağlamlığın qorunması və həyat

fəaliyyəti təhlükəsizliyinin təmini;

sosial nəzarət işi.

Təşkilati fəaliyyət hazırlıq və tələblərin qoyulması mərhələlərindən ibarətdir. Əvvəlcə sosial rehabilitasiya işinin layihəsi hazırlanır, problemin həlli yolları, mahiyyəti müəyyən olunur; keçiriləcək korreksion və inkişafedirici məşğələlərin şərtləri, məzmunu və forması; uşaqların oyun, əmək,

xidməti fəaliyyətləri dəqiqləşdirilir. Sonrakı mərhələyə tələblər, istəklər, məsləhətlər, göstərişlər, qeydlər daxildir. Təlim-tərbiyə prosesində pedaqoji tələbkarlıq qoyulur. Tələbkarlıq aşağı düşdükdə uşağın fəaliyyətinin təşkili səviyyəsi də aşağı düşür.

Diaqnostik mərhələ isə aşağıdakı yollarla yerinə yetirilir:

məlumatların toplanması;

məlumatların işlənilməsi və interpretasiyası;

qərarın çıxarılması- psixoloji diaqnozun qoyulması və onun əsasında inkişaf pozuntularının müəyyən olunması.

Diaqnozdan aşağıdakı halların müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunur:

– uşağın sosial-psixoloji portretini qurmaq üçün;

– onun şəxsiyyət kimi inkişafında güclü və zəif cəhətləri aydınlaşdırmaq üçün;

– sosial reabilitasiya işinin məzmun və formasını müəyyənləşdirmək üçün;

– korreksiya işinin vasitə və formalarını seçmək üçün;

– psixi və şəxsi inkişafın dəyişməsinə izləmək üçün sosial reabilitasiya prosesinin müxtəlif mərhələlərində.

Mütəxəssis diaqnoz zamanı uşağın motivasiyasını, fəaliyyətə həssaslığını nəzərə almalıdır.

İnkişafetdirici fəaliyyət və korreksiya zamanı işi didaktik prinsiplərlə qurmaq lazımdır. Bu iş uşağın idraki,

emosional, iradi, sosial sferasına yönəldilməli, hərtərəfli psixi inkişafına xidmət etməlidir. İş fərدي plan üzrə aparılır. Proqramın yerinə yetirilməsi müxtəlif cür qarşılıqlı təsirdə olaraq əmək fəaliyyəti, xidməti işlər, təlim, xüsusi inkişafetdirici oyunlar, məşğələlər (əməkdaşlıq, ünsiyyət, başqalarının hiss və həyəcanlarını analmaq, özünü qiymətləndirmə və özünü təhlili bacarmaq və s.) vasitəsilə həyata keçirilir. Bu prosesdə həm uşağın sosial təcrübəsi genişlənir, həm də intellektual cəhətdən inkişaf edir. Psixokorreksiya işi konkret problem - ikinci pozuntu üzərində qurulur. İş fərدي və qrup şəklində aparılır.

Konsultativ işin məqsədi ünsiyyətdəki cətinlikləri aradan qaldırmaq, öz psixi və fiziki imkanlarını anlamağa, özünü təhlilə kömək etmək, güclü emosional sarsıntıların, stres, münaqişə və s. halların aradan qaldırılmasıdır. Uşaqlarla, valideynlərlə, digər mütəxəssislərlə söhbətlərin aparılması da aiddir.

Uşağın sosial reabilitasiyası işini təşkil etmək üçün mütəxəssis xəstəliyin yaranması, gedişi və müddətini bilməlidir. Həmçinin uşaqların özləri bilməlidirlər ki, sağlamlığının nəticəsi qidalanmadan, fiziki hərəkətlərdən, pis vərdislərdən, ətraf mühətdən asılıdır. Sağlamlaşdırıcı işin əsasında fiziki gücün və imkanın inkişafı, möhkəmləndirilməsi durur.

Sosial nəzarət mərhələsinə isə aşağıdakılar daxildir:

-problemin xarakterinin və həlli yollarının müəyyən olunması;

-uşağa xidmət göstərəcək mütəxəssis və xidmət yollarının tapılması;

-lazımi sənədlərin hazırlanması;

-mütəxəssislərlə qarşılıqlı söhbət zamanı uşağın psixoloji müdafiəsinin təmini;

-görülən işlərə nəzarət.

Sosial reabilitasiyanın səmərəliliyini reabilitasiya tədbirlərinin nə dərəcədə mərhələli, fərdi, kompleks, ardıcıl və fasiləsizlik prinsiplərinə riayət olunmasından asılıdır.

Aparılan sosial reabilitasiya işinin müəyyən keyfiyyət göstəriciləri olur:

Fəaliyyətin məqsədyönlülüüyü işin sonunda uşağın hansı şəxsi və psixi keyfiyyətləri qazanması kimi başa düşülür.

Fəaliyyətin vasitəli ifadə olunması uşaqlara birbaşa deyil, dolayı yolla təsirin yönəldilməsidir. Belə fəaliyyət dillə ifadə olunmaqla, əxlaq və dəyər normalarının təsiri ilə bilinir. Fəaliyyət o zaman effektiv olur ki, uşaq fəaliyyətin təsirini şüurlu şəkildə dərk etsin.

Ədəbiyyat:

1. Акатов Л.И. Психологические основы социальной реабилитации детей с ограниченными возможностями жизнедеятельности. Москва, 2002, 235с.

Sosial reabilitasiyanın intensivliyi - hər bir mütəxəssisin fəaliyyətə fərdi stimulunun olması ilə şərtlənir. Bu, sinir sisteminin müxtəlif xüsusiyyətlərinin mövcud olması, həmçinin müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edib effektiv nəticə əldə etməsi ilə də bağlıdır.

Dinamiklik-fəaliyyətin başlanğıc anından məqsədə nail olana qədər reallaşması ilə şərtlənir. Yalnız psixikaya təsir nəticəsində şəxsiyyətin hər-tərəfli inkişafına nail olmaq mümkündür.

Fəaliyyətin effektivliyi- nəticəyə maksimal dərəcədə yaxınlaşmaqla bilinir və dəyişikliklərdə keyfiyyət meyarı qorunmalıdır. Səmərəliliyin əsas göstəricisi şəxsiyyət səviyyəsində olan dəyişiklikdir, yəni reabilitasiya potensialı hesabına uşağın sosial-iqtisadi adaptasiya və inteqrasiya qabiliyyətinin artmasıdır.

Beləliklə, düzgün təşkil olunmuş reabilitasiya prosesi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların normal sosial fəaliyyəti üçün bu və ya digər qabiliyyətlərini bərpa edərək, onların öz məqsədlərinə nail olmalarına şərait yaradır.

2. Sosial işin əsaları. I hissə. Bakı, 2006, 359 səh.

3. Басова Н.Ф. Социальная работа. Москва, 2008, 363 с.

4. Лубовского В. И. Специальная психология. Москва, 2005, 464с.

5. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Владос, 2003, 368с.

6. Дивицына Н.Ф. Социальная работа с детьми группы риска. Москва, 2008, 351 с.

7. Фирсов М. В. Студенова Е.Г. Теория социальной работы. Москва, 2007, 510с.

8. Козловская Г.Ю. Алексеева М.Н. Мир без границ . Ставрополь, 2009, 109 с.

ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ

Абстракт

В статье указывается, что социально-реабилитационная деятельность возникла в системе медицинских, психологических, педагогических и социально-экономических реабилитационных мероприятий, проводимых с целью устранения или возможно более полной компенсации ограничений жизнедеятельности, вызванных нарушениями здоровья со стойким расстройством функций организма. Она является составляющим компонентом общей реабилитационной деятельности и представляет собой систему специальных мероприятий, направленных на создание и обеспечение условий для подготовки инвалидов к интеграции в социальную жизнь, восстановление их социального статуса и способностей к самостоятельной общественной и семейно-бытовой адаптации, различных видов патронажа и социального обслуживания.

В тесной связи с медицинской, психологической и педагогической реабилитацией находится процесс социальной адаптации. Социальная адаптация — постоянное, активное приспособление индивида к условиям социальной среды, а также результат этого процесса.

Различают два типа адаптационного процесса: активный и пассивный. В первом случае в процессе адаптации наблюдается активное воздействие на социальную среду, в другом – определяется пассивным, конформным принятием целей и ориентации окружающей его социальной среды.

Социально-реабилитационная деятельность, как и любая другая деятельность, имеет свою структуру.

PROBLEM OF SOCIAL REHABILITATION

Abstract

It's marked in this article, that social-rehabilitation activity engendered in system of medical, psychological, pedagogical, and social-economical actions. These actions had the aim to remove or compensate life limitation, connected with breaking of health, and firm disorder of organism functions as much as possible. That activity is part of general rehabilitation activity, and is system of special actions. These actions are aimed to create and guarantee conditions to prepare invalids to integrate into social life, recover their social status and give opportunity for independent social and family life adaptation. Different kinds of patronage and social service are also included here.

The process of social adaptation is closely connected with medical, psychological and pedagogical adaptation. As a matter of fact, social adaptation is permanent accommodation of individual to his social surrounding conditions, and it's result of that process.

There are two kinds of adaptation process- active and passive one. In first case in adaptation process the active influence of social surrounding is observed. In other case that process is defined by passive perception of surrounding aims.

Alike other kinds of activity, rehabilitation activity has it's own structure also.

Məqalə ARTPI-nin Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür. (Protokol № 4).

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 17 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏT İDENTİKLİYİ VƏ AQRƏSSİVLİYİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səbinə Salmanova

BDU-nun "Eksperimental psixologiya" ETL-nin baş laborantı

Sevər Mirzəyeva

BDU-nun "Eksperimental psixologiya" ETL-nin kiçik elmi işçisi

E-mail: severmirzayeva@hotmail.com

Açar sözlər: Şəxsiyyətin identikliyi, aqressivlik, ailədaxili münasibətlər, davranış.

Ключевые слова: Идентичность личности, агрессия, внутрисемейные отношения, поведение.

Key words: Personal identity, aggression, family relations, behaviour.

Şəxsiyyət identikliyi problemin ilk dəfə insanın təbiət və kosmosla ahəngdarlığının dağılması dövründə yaranmışdır. Daha sonra bu problem fəlsəfədə əsas yerlərdən birini tutdu. Müsair dövrdə həyat tempinin kəskin şəkildə sürətlənməsi insan şəxsiyyətinin müxtəlif komponentlərinin inkişafının bərabərsizlik tempini gücləndirdi. Buna görə də xüsusi yolla və yeni keyfiyyətlərlə şəxsiyyətin inteqrasiyasını və aktualizasiyasının yeni yollarını axtarmaq lazımdır. Son dövrdə baş verən sosial proseslərin xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, onlar əvvəlki dəyərlər sistemini və şəxsi mənanı radikal şəkildə dəyişdilər, həmçinin yeni sistemlərin axtarışı üçün aydın orientasiyalar vermədilər.

Şüur strukturunun tamlığı onun fəaliyyətinin iki mexanizmi ilə əlaqə-

dardır: özünü kimə və ya nəyəsə bənzətmə (özünüidentifikasiya) və öz "Mən" in intellektual təhlili (refleksiya). Təşəkkül tapmış özünüidentifikasiya normaları insanda tədricən özü haqqında davamlı təsəvvür formalaşdırır ki, bu da psixologiyada şəxsiyyət identifikasiyası (eyniləşdirmə, bənzətmə) adlanır.

E. Erikson yeniyetməlik dövrünü insan həyatının ən vacib və çətin olduğunu hesab etmişdir. O, qeyd edir ki, psixoloji gərginlik, hansı ki, şəxsiyyətin bütövlükdə formalaşmasını təmin edir, təkcə fizioloji yetişmədən deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi abı-havasından asılıdır. Erikson nəzəriyyə-sində identiklik bu daxili varisliyin hissi, daima dəyişilən zamanın axarında müstəqilliyin sabitliyi, şəxsiyyətin inkişafının metomorfozudur. Başqa mənada identiklik- bu dəyərlər

və sosial-mədəni normalar əsasında özünün təyin edilməsidir, hansının ki, daşıyıcıları başqa adamlar və qruplardır.

Bəzilərinin işlərində: identiklik-özünüinkişaf, psixi sağlamlığın kriteriyası, öz fərdiyyətinin həyatının mənasının, özünün aktuallaşmasının şərtlərinin axtarışı və kəşfidir. Yeniyetmənin psixologiyasına münasibətdə identiklik özünükeşf, tapıntı, özünütəyinetmə, özünütəsvir, özünüqiymətləndirmə kimi xarakter xüsusiyyətləri daxil edir. Şəxsiyyət identikliyinə mahiyyətini nəzərdən keçirərkən aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

- Şəxsiyyət identikliyinə koqnitiv komponentləri ayırd etmək lazımdır, bununla yanaşı yeniyetməlik dövründə koqnitiv komponent öz mənasına və inkişaf tempinə görə emosional dəyərləri qabaqlayır.
- Hər bir yaş qrupu şəxsiyyət identikliyinə koqnitiv və emosional dəyərlərinə komponentləri ilə elementləri arasındakı spesifik münasibətləri xarakterizə edir, bununla yanaşı şəxsiyyət identikliyinə strukturu özü haqqında müxtəlif təsəvvürlər və müxtəlif qrupların onun haqqında fikirləri bütöv bir sistemdə birləşir. Yeniyetməliyin yüksək yaş strukturu inteqrasiya edir.
- Şəxsiyyət identikliyinə koqnitiv komponenti 13-14 yaşından baş-

layaraq daha da differensiyalaşmış və adekvat olur, emosional dəyərli komponent isə bu dəyişikliklərə tab gətirmir və yeniyetməlik yaş dövrünün bütün mərhələlərində birmənalı olaraq qalır.

- Eyni yaş qrupuna malik olan yeniyetmələrin pozitiv şəxsiyyət identikliyinə əsas xarakteristikaları bir-birinə yaxındır. Şəxsiyyət identikliyinə neqativ strukturu koqnitiv komponentlərdə olduğu kimi emosional-dəyərli komponentlərdə də fərqlidir.

Yeniyetməlik yaş dövrünün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu identiklik böhranı (E.Erikson termini) həyatın böhranı ilə sıx bağlıdır. Böyük insanın qarşısında duran məsələlərin çətinliyi bir tərəfdən öz roluna cəmiyyət tərəfindən aydınlıq gətirmək, digər tərəfdən isə həyata məna verən və istiqamətləndirən qabiliyyətlərini, özünün şəxsi unikal maraqlarının başa düşülməsi ilə bağlıdır. Praktik olaraq hər bir həyati situasiya insandan müəyyən seçim tələb edir, hansı ki, o həyatın müxtəlif sferalarında öz pozisiyasını ayırd edir. İdentikliyin strukturu özünə şəxsiyyət və sosial identikliyinə daxil edir. Bununla yanaşı identiklikdə xarakteristikanın iki növü mövcuddur: müsbət – necə ki, insan olmalıdır və mənfi – necə ki, insan olmamalıdır. İdentikliyin yaranması yeniyetmənin sosial-əminamənlik fo-

nunda baş verə bilər. Yaşadılarla, həm-yaşadılarla yüksək, qarşılıqlı anlama dərəcəsində və lazımi yüksək qiymətləndirmədə baş verə bilər. Bu situasiyada davranış situasiyasının seçimi real ünsiyyət çərçivəsində yaranır. Xoşagəlməz situasiyada yeniyetmələr üçün identiklik böhranı çətin yaşanır, onda ətrafdakılarla problemlər daha da artır. Yeniyetmələrin və gənclərin şəxsi identikliyə malik olması çox-cəhətli prosesdir. Bu yaş dövründə yeniyetməlik böhranının və ətrafdakılarla konfliktin səbəblərindən biri özünün böyümüş imkanlarının yenidən qiymətləndirilməsidir, hansı ki, müstəqilliyə və sərbəstliyə, “özünü çox istəmək” xəstəliyinə və incikliyə meyli ilə tənzim olunur. Böyüklərə qarşı təqlidçiliyin atması, ətrafdakıların ləyaqətini alçaltdırmaq təşəbbüsünə, onların böyüklüyünü qəbul etməmək, onların hər hansı hüquqa malik olmasını yeniyetmələrdə iti reaksiya yaradırdı ki, bu da tez-tez konfliktlərin yaranmasına səbəb olur.

Həmyaşadılarla ünsiyyətə bələdləşmə, adətən yeniyetmələr tərəfindən rədd edilmək qorxusundan yaranır. Şəxsiyyətin emosional rifahı yoldaşlarının münasibəti və qiymətləndirilməsindən daha çox asılı olur. Əxlaqi maraqlar, təsəvvürlər, inandırmalar, səbəblər intensiv formalaşır. Hansı ilə ki, yeniyetmələr öz davranışlarını idarə etməyə başlayırlar. Çox vaxt

yeniyetmələrdə böyüklərin tələbatları ilə üst-üstə düşən öz tələbat və normaları formalaşır.

Özünüqiymətləndirmənin formalaşmasında uğurlu fəaliyyət əsas rol oynayır. Yeniyetməlik böhranı həm də yeniyetmənin reallığa münasibətdə yanlışlıq situasiyasında yaranabilir. Bu böhranın mühüm əlamətlərindən biri öz “Mən”indən, tənhalığından, dünyadan qırılması, narahatlığı, uşaqlaşmasıdır. Depersonalizasiya şəxsiyyət böhranının açıq fenomenidir. O, pozulmanın geniş çərçivəsini əhatə edir. Bəzi müəlliflər depersonalizmə dərin patoloji hal kimi baxırlar, şəxsi marağın və hisslərin özgəninkiləşdirmə fenomeninin yaranması ilə təzahür olunur. Həmçinin depersonalizasiya “hisslərin hüququn .pozulması, yaxşı və pis, doğrunu və yalanı qiymətləndirə bilməmək və s.”

Şəxsiyyət depersonalizasiyası böhranı anlayışına hər şeydən əvvəl eksistensial-fenomenoloji əlamət kimi çıxış edir. “Mən”in aşkar olunma prosesi, özünüqiymətləndirməyə meyli, özünüqiymətləndirmənin şişirdilməsi və ətrafın qiymətləndirilməsi arasında toqquşma ziddiyyətli konfliktlərə gətirib çıxarır: avtoritetin rədd edilməsindən, onların asılılığa məqsədi ilə yeniyetmə özünü mühafizəsiz, öz identikliyinə və aftanomluğunda tərəddüd edir, o, hisslərin ardıcılığından və öz fəaliyyətinin bağlılığından

dan təcrid olunub. Bu ona gətirib çıxarır ki, onun həyatı özünün qorunmasına yönəlib, ancaq həyatı tələbləri onun mövcudluğuna təcavüz kimi qəbul olunur.

Öz daxili aləminin stabilliyinə əmin olmamaq, narahatçılıq, onunla bağlıdır ki, bu itmiş ola bilər. Bütün bunlar tez-tez stressin yaranmasının əsası ola bilər. Özünüdərkən böhranlı prosesləri ilə yeniyetmələrin qruplaşması reaksiyanın xüsusiyyəti ilə sıx bağlıdır. Qrupun qaydalarına əməl edərək yeniyetmələr qəddar cinayətlərə əl atırlar, bununla onlara həyatı vacib olan “Mən”in qrup ilə əlaqələrini bərpa edirlər.

Aqressiya- bu davranışın müxtəlif formasıdır, başqa şəxsə ziyan vurmaq və ya ona ziyan vurmağa istiqamətlənib. İlk baxışdan belə müəyyənləşdirmə sadə və səmimi görünür, həmçinin aqressiya adı şüur pozisiyası ilə sıx əlaqədardır.

Uşaqlarda aqressiv davranışın modelini üç əsas mənbədən götürürlər. Aqressiv uşaqlar bir qayda olaraq uşaqların inkişafı ilə az maraqlanan, qayğı ilə az əhatə olunan ailədə səbir və sakit başa salmaq əvəzinə güc, fiziki cəzalandırmaya üstünlük verən ailələrdə böyüyürlər. Məhz ailədə uşaq ilk sosializasiya mərhələsini keçir. Ailə üzvləri ilə münasibətin əsasında o başqa insanlarla münasibəti öyrənir. Davranışın formalarını öyrənir,

hansı ki, o da yeniyetməlik və yaşa dolduqdan sonra saxlanılır. Uşaqlarda aqressiv davranışın fiziki cəzalandırma ilə qabağını almaq cəhdi bumeranq addım atmanı yada salır. Yalnız buna baxmayaraq cəzalandırma arzuolunmaz effektlər verir, həm də o davranış modifikasiyasına təsir qüvvəsi ola bilər. Alimlərin apardığı tədqiqat nəticəsində cəzalandırma, əgər müəyyən səbəblərə görə təyin edilsə, o zaman davranışda ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Yeniyetmələr başqa uşaqlarla qarşılıqlı təsir prosesində də davranışın müxtəlif molellərini mənimsəyir. Həmçinin aqressiv davranışın müxtəlif formaları yeniyetmələrin həmyaşıdları ilə ünsiyyəti zamanı yaranır. Həmyaşıdlarla oyun uşaqlara aqressiv reaksiyaların öyrənilməsinə imkan yaradır (məsələn əl-ayaqla vuruşma, təhqir).

Aqressiv uşaqları həmyaşıdları sevmirlər və adətən özlərindən kənarlaşdırırlar. Aqressiv uşaqlar, aqressiv yeniyetmələrlə birləşməyə meyllidirlər. Aqressivliyin yüksək dərəcəsinə malik olan yeniyetmələrdən həmin uşaqlar üz döndərə bilərlər, ancaq münasibətlər hansı ki, yeniyetmələrdə bəzi həmyaşıdları ilə bələdləşir, bu da aqressiv olmayan tərəfdən heç də az vacib deyildir.

Ailədə zorakılıq dövrünün müşahidəsi göstərir ki, davakar valideynlərin davakar uşaqları olur. Jeles aşakar

etdi ki, valideynlərin zorakılığına məruz qalan uşaqlar, aqressivliyi öz valideynlərinə qarşı nümayiş etdirirlər. O belə təyin edir ki, zorakılıq ilə tərbiyə tərbiyənin ən mənfəətli üsuludur.

Uşaqlar və yeniyetmələr ən həris tamaşaçılardır, hətta onlardan bəziləri televizor qarşısında aylarla vaxtlarını keçirir və onların baxdıqları verilişlərin bəzilərində zorakılıq təsvir olunur. Bu həyəcanlı fakt televiziyanın yeniyetmələrin davranışına nə kimi təsir göstərməsini öyrənən tədqiqatlara çox böyük təkan verdi. Bütün bu tədqiqatların məcmusundan alimlər belə bir nəticə əldə etdilər ki, televiziya zorakılıq və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin daha da aqressiv şəkildə formalaşmasına qadirdir. Amerikada aparılmış tədqiqatlara əsasən televiziya insanları aqressiv reaksiyalı olmağı öyrədir, ona görə də onlardan çoxu televizorda təsvir olunan zorakılığı, problemlərin həlli üçün real və sosial cəhətdən qəbul olunan üsul kimi görürlər. Yeniyetmələr bu dövrdə gələcək ideali haqqında fikirləşməyə başlayır, dünyaya daha dərinə və ümumiləş-

miş baxış əldə edir. Yeniyetmələr bu yaşda güclü məntiqi təfəkkürə malik olurlar. Həmin vaxtda da qavrayış və yaddaş kimi psixi funksiyaların gələcək intellektualizasiyası baş verir. Ümumi intellektual inkişaf təsəvvürün inkişafı ilə bağlıdır. Yeniyetməlik yaşında intellektual mühit, nəzəri refleksiv təfəkkürün gələcəkdə inkişafı ilə bağlıdır. Beləliklə, yeniyetməlik böhranı-ümumiyyətlə normal təzahürdür, şəxsiyyətin inkişafına şahidlik edir, bununla yanaşı bəzi neqativ faktorların və şərtlərin mövcudluğu bu böhran vəziyyəti aqressiv davranışa gətirir. Yeniyetmədə aqressiyanın yaranması nəzəriyyələrində biz əsas iki tendensiyanı qeyd edə bilərik. Burada söhbət ya bioloji mexanizmdən gedir, hansında ki, neyrofizioloji faktorların və beynin daxili funksional vəziyyəti qeyd olunur, ya da birinci planda aqressiv davranışın dinamik nəzəriyyəsi qarşıya qoyulur. Tədqiqatçıların apardığı nəticələr bir daha sübut edir ki, bir çox yeniyetmələrə şəxsiyyət identikliyi, həmçinin aqressiyanın verbal növü kimi keyfiyyətlər xasdır.

Ədəbiyyat:

1. Алиев Б.Г. Методология социально-психологического исследования. Баку, 1999

2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981

3. Əzimli Q.E. “Yaş və Pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri.” Bakı, 2003

4. Петровский А.Б. Дети и тактики семейного воспитания. М. 1981

5. Крайг Г. Психология развития. СПб. Питер 2000

6. Veber M. Sosyolojinin temel kavramları, Bakış yayın, 2002.

7. Doğan Cüceloğlu. İnsan ve davranışı, Romzi Kitabı. İstanbul,

1999

ИДЕНТИЧНОСТЬ ЛИЧНОСТИ И ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИВНОСТИ

Абстракт

В статье говорится об идентичности личности и особенностях проявления агрессивности. Автор отмечает, что агрессия, будучи формой поведения, нацелена на причинение физического и психологического ущерба кому-либо. Агрессия – поведение, противоречащее социальным нормам. Основной целью, выдвинутой в статье, является исследование этих причин. По мнению автора, причиной агрессивного поведения является желание человека отомстить кому-то и оправдание этого поведения. Агрессивное поведение приводит к грубым и оскорбительным реакциям, что завершается смертью, насилием и преступлением. Проявление формирования агрессивного поведения связано не только биологическими и психологическими качествами человека, но и зависит от отношения к себе, этнических условий, системы образования и воспитания, индивидуально-психологических особенностей, самопонимания, уровня, характера внутрисемейных отношений и от других факторов. Так как многие факторы оказывают влияние на возникновение, формирование агрессивного поведения, оно является очень сложным и многосторонним процессом. Внутрисемейные отношения, в частности взаимоотношения между родителями и детьми имеют большое значение в возникновении агрессивного поведения. Среди детерминантов агрессии следует подчеркнуть и физическую среду. Нерациональное пользование компьютеров, просмотр остросюжетных фильмов в последние времена способствовало возникновению нового вида агрессии - видео агрессии. Таким образом, агрессия сложный психологический феномен, связанный как с биологическими, так и социальными факторами.

PERSONAL IDENTITY AND MANIFESTATION FEATURES OF AGGRESSION

Abstract

The article deals with personal identity and manifestation features of aggression. The author states that, being a behavioural form, aggression is damaging anybody in a physical or psychological way. Aggression is the contrary behaviour to the social norms. The main goal set forth in the article is investigating these reasons. According to the author, the reason of descending to the aggressive behaviour is encouraging people to take revenge on somebody and gaining the right to this behaviour. Aggressive behaviour leads to rudeness towards people and offensive reactions that, in most cases the end of this results in death, violence and crime. Manifestation features of aggression is not only connected to biological and psychological characteristics of the person, but also depends on his attitude to himself, ethnic condition, instructive and educational system, personal psychological nature, self-understanding, nature, level of family relations and other such factors. As different factors affect formation of aggressive behaviour, it is a complex and multilateral process. In the formation of aggressive behaviour family relations, especially mutual relations of parents and children are of particular importance. Among determinates of aggression physical environment should also be noted. Recently, the use of computers in non-rational way, watching dramatically illustrated movies caused the formation of new type of aggression – video aggression. So, aggression is a complex psychological phenomenon both with biological and social factors.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi.M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 12 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

QIZLARDA ƏXLAQİ DAVRANIŞIN VƏ MƏSULİYYƏT HİSSİNİN FORMALAŞMASINDA CƏMIYYƏTİN SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Quliyeva Şahnaz Mustafa

Sumqayıt Dövlət Universiteti

E- mail: quliyeva.shahnaz@mail.ru

Açar sözlər: *əxlaq, məsuliyyət, özünütərbiyə, davranış, özünüqiymətləndirmə, özünüdərək, müasir, dövr, gənc qızlar, psixoloji problemlər.*

Ключевые слова: *нравственность, поведение, ответственность, самовоспитание, самооценка, самосознание, современный, молодые девушки, психологические проблемы.*

Key words: *morality, behavior, responsibility, self-education, self-esteem, identity, modern, young girls, psychological problems.*

Müasir dövrdə sosial psixologiyada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri cəmiyyətin gənc qızların əxlaqi davranışının və məsuliyyət hissini düzgün formalaşmasının rolunu tədqiq edib aydınlaşdırmasından ibarətdir. Biz bilirik ki, cəmiyyət təkçə kiçik sosial qruplar vasitəsilə deyil, həm də kütləvi informasiya vasitələri ilə eyni zamanda, təbliğat vasitələri ilə gənc qızların əxlaqi davranışının, borc və məsuliyyət hissini formalaşmasında əsas rol oynayır. Gənc qızların əxlaqi davranışının, borc və məsuliyyət hissini formalaşması prosesi mürəkkəb xarakter daşımaqla ardıcıl və müntəzəm olaraq həyata keçirilən xüsusi rəhbərlik tələb edir.

Əxlaq - ictimai şüurun formalalarından biri olub, insanların mənəvi

simasını, özünə, başqalarına bütövlükdə cəmiyyətə münasibətini ifadə edən keyfiyyətlərin məcmusudur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai-iqtisadi formasiyalar dəyişdikcə əxlaqi keyfiyyətlərdə də dəyişikliklər olmuşdur.

Müasir dövrdə gənc qızların davranışının düzgün formalaşması üçün onlara aşılana əxlaqi keyfiyyətlər min illər boyu xalq tərəfindən yaradılmış olan əsas ümumbəşər əxlaqi sərvətləri, həm də insanların davranış və qarşılıqlı münasibələrinə aid müasir normaları əhatə edir ki, bu normalar da qızlara lap kiçik vaxtlardan etibarən üzv olduğu kiçik sosial qruplar vasitəsilə aşılır. Qızlara aşılana əxlaqi keyfiyyətlərin sosial-psixoloji mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o istənilən situasiyada öz insanpərvərlik, nəzakətlik, sadəlik, ədəblilik, mərifət-

lik, vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, düzlük, doğruluq, əməksevərlik kimi keyfiyyətləri ilə ətrafdakılara nümunə olsun. Bu baxımından ailə ilkin kiçik sosial qrup kimi cəmiyyətin əsas tərkib hissəsi olmaqla xüsusilə böyük rol oynayır.

Ölkəmizdə gənc qızların hərtərəfli şəxsiyyət kimi düzgün inkişafının əsas məsələlərdən biri qızlarda əxlaqi şüurun düzgün formalaşdırılmasıdır. Ona görə də hər bir ailədə qızlarda lap kiçik yaşlarından etibarən əxlaqi təsəvvür, bilik və anlayışların yaranması qayğısına qalmaq lazımdır. Bu prosesdə valideynlər daha çox məsuliyyət daşıyır. Çünki qız uşağı ilk növbədə ailədə tərbiyə alır. Onun sonrakı taleyi, həyatda tutacağı mövqe də ailə münasibətlərindən çox asılı olur. Böyüklərlə ünsiyyət prosesində qız uşağı xalqımıza məxsus əxlaqi sərvət və ideallar sisteminə yiyələnməklə öz davranış və rəftarını tənziqləməyi öyrənir. Ona görə də valideynlər kiçik yaşlarından etibarən qızlarla münasibətləri düzgün qurmalı və onlarda özünü-tərbiyənin düzgün formalaşmasına çalışmalıdırlar ki, yenidən tərbiyəyə ehtiyac duyulmasın. Bunun üçün də qızlarla münasibət hörmət və tələbkarlıq prinsipinə əsaslanmalı və qızların hər bir davranış və rəftarının motivinə xüsusi diqqət yetirməli, lazım olduqda düzgün istiqamət verilməlidir. Əxlaqi davranışın düzgün formalaş-

ması üçün situasiyadan asılı olaraq müvafiq üsul və vasitələrdən istifadə edilməlidir. Əksinə, müvafiq üsul və vasitələrdən düzgün istifadə edilməməsi nəinki qızların davranış və rəftarındaki qüsurların aradan qalxmasına səbəb olmur, həm də həmin qüsurların daha dərin köklər salmasına, yeni mənfi əlamətlərin daxil olmasına gətirib çıxarmaqla əxlaqi şüurun düzgün formalaşmamasına səbəb olur[3, s.57-58].

Çox vaxt böyüklər tərəfindən qızlara öz davranış və rəftarında əxlaqi biliklərə malik olduqları halda ona əməl etmədikləri tez-tez irad tutulur. Bu tez-tez tutulan iradların sosial-psixoloji nəticəsi ondan ibarətdir ki, qızlarda özünə qarşı inam itir, biliklə əməl arasında əlaqə pozulur, biliyin tətbiqi üçün münasib şərait yaranmır. Bu baxımından valideynlər yalnız öyüd-nəsihətçi olmaqdan uzaqlaşmalı və qızlarda əldə etdikləri əxlaqi bilik və təsəvvürləri öz davranışlarına tətbiq etmək meylli və adəti yaratmağa çalışmalıdırlar. Bunu isə yalnız sözlə, verbal yolla həyata keçirmək mümkün deyildir. Hər şeydən əvvəl qızların şüuruna yeridilən əxlaqi bilik və anlayışlar onların inamına çevrilməlidir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qızlarda əxlaqi bilik və anlayışların inama çevrilməsi üçün həmin bilik və anlayışların davranış motivləri və onlara uyğun əxlaqi adətlər sistemində

möhkəmləndirilməsi tələb olunur. Müsbət əxlaqi hissləri qızlara aşılamaq üçün elə situasiya yaratmaq lazımdır ki, onlar qüvvətli müsbət nümunə ilə qarşılaşsın, həmin prosesdə iştirak etsin və müvafiq hisslər keçirsin. Bu zaman qızlar öz inam və idealı mövqeyindən çıxış edərək özünü və bütün ətrafdakıları qiymətləndirməyə başlayır. Bu prosesdə böyüklərin, valideynlərin qızlara olan münasibəti güclü xarici təsir qüvvəsi kimi özünü göstərir. Qızların xarici təsirlə daxili aləminin qarşılıqlı əlaqəsinin, ona göstərilən xarici təsirin şəxsi münasibətinin xarakteri burada mühüm rol oynayır. Ona görə də qızların şəxsi təcrübəsi böyüklərin ondan tələb etdiyi əxlaq normalarına zidd olarsa, qızlar bu tələbləri formal olaraq mənimsəyər, ona yalnız böyüklərin nəzarəti zamanı əməl edər. Həyatı hadisələr göstərir ki, qızlarla qarşılıqlı münasibətlər düzgün qurulmadıqda böyüklərin tələblərinə formal şəkildə tabe olmur, özünü ona qarşı qoyur, öz şəxsi əqidəsində qalır və özünə yoldaşlıq mühiti, yəni referent qrup seçir, davranış və rəftarını da həmin qrupun normaları əsasında tənzimləyir. Normal şəraitdə belə qızların valideynlərinin tələblərini mənimsəməsi və onu öz tələbinə çevirməsi birdən-birə baş vermir, bu bir sıra mərhələlərdən keçməli olur. İlk dövrlərdə qızlar həmin tələbi xarici, məcburi tələb kimi qəbul

etməli olurlar. Sonra həmin tələbi könüllü olaraq qəbul edir, öz vəzifəsini, borcunu dərk edir. Son mərhələdə kənarda verilən əxlaqi tələb qızların şəxsi, daxili tələbinə çevrilir və özünə qarşı həqiqi tələbkarlıq meydana gəlir.

Qızlarda əxlaqi şüurun düzgün formalaşması üçün kiçik yaşlarından onun şüuruna, hisslərinə, davranışına məqsədyönlü, ardıcıl olaraq təsir göstərmək lazımdır. Bunun üçün cəmiyyətin əxlaqi idealları və tələbləri ilə tanış etmək, əxlaqi bilikləri əxlaqi əqidələrə çevirmək, bu əqidələrin sistemini yaratmaq; sabit əxlaqi hisslər və əxlaqi keyfiyyətlər, yüksək davranış mədəniyyəti və əxlaqi adətləri formalaşdırmaq lazımdır. Ona görə də qızlarda özlərində şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirməli və öz davranışlarındakı bu və ya digər nöqsanı aradan qaldırmalarına cəhd göstərmək şüurunu formalaşdırmaq lazımdır. Onların öz şəxsiyyətinə tənqidi yanaşması, öz davranışlarını təhlil edib qiymətləndirilməsi, qüsurlarını görməsi və dərk etməsi hissənin düzgün inkişafı əxlaqi şüurun düzgün formalaşmasında əsas amillərdən biridir. Əxlaqi şüurun düzgün formalaşmasında qızlarda özünütərbiyə proqramının düzgün tərtib edilməsi, yəni hansı keyfiyyətləri inkişaf etdirmək lazım gəldiyini, hansılarının isə aradan qaldırılmasının zəruru olduğunu müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət

kəsb edir və buna valideynlər yaxından köməklik göstərməlidirlər. Kiçik yaşlarından qızlarla münasibət düzgün qurulduqda özünütərbiyə prosesi də düzgün formalaşır. Nəticədə gənc qız öz davranış və rəftarına düzgün nəzarət edir və qiymətləndirir. Bütün bu proseslər qızlarda əxlaqi şüurun düzgün formalaşmasını sosial-psixoloji baxımından tənzimləyir.

Qızları tərbiyə etmək çətin və məsuliyyətli işdir. Ata-ananın bütün hərəkətləri, düşüncələri, fəaliyyət və davranışları qızlarda şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasında mənfi və müsbət istiqamətdən təsir göstərir. Çünki valideynlər qızlarının davranışlarına fikir verdikləri kimi qızlar da öz atalarının hərəkətlərinə göz qoyur, onların davranış və rəftarları ilə maraqlanırlar. Sözü ilə əməli vəhdət təşkil etməyən valideynlərin davranış və rəftarı qızların mənlilik şüuruna təsir edir. Ona görə valideyn unutmamalıdır ki, o, öz qızlarının hərtərəfli şəxsiyyət kimi düzgün formalaşmasına görə dövlət qarşısında hüquqi və ictimai məsuliyyət daşıyır. Qızlar üçün ana nümunəsindən təsirli vasitə yoxdur. Bu səbəbdən də ana öz davranışına, danışığına, insanlarla münasibətinə fikir verməli, əxlaq normalarına hörmətlə yanaşmalı və qızına nümunə olmalıdır. Çünki qızlar ata və analarının timsalında sosial təcrübəni mənimsəyirlər [5, s.206,207].

Qızların yaşının kiçik vaxtlarında valideynlərinin şəxsi nümunəsi daha böyük əhəmiyyət daşıyır. Kiçik yaşlı qızların gözündə ana və ata etalondur. Buna görə də valideyn qızını şəxsiyyət kimi düzgün formalaşdırmaq üçün özü ardıcıl olaraq özünütərbiyə ilə məşğul olmalıdır. Özünütərbiyə bilavasitə qabaqçıl mütərəqqi ictimai əxlaqla əlaqədardır. Gənc qız cəmiyyətdə mövcud olan mütərəqqi əxlaqın tələblərini mənimsəmək, onu öz əqidəsinə, vərdişlərinə çevirmək, mütərəqqi ictimai əxlaqın tələblərini öz hərəkət və davranışlarının meyarı etmək yolu ilə özünü düzgün istiqamətdə tərbiyə edə bilər. Gənc qızların özünütərbiyə prosesi müxtəlif amillərə istinad etməklə qızların əxlaqi həyatının müxtəlif sahələrində özünü müxtəlif şəkillərdə sosial-psixoloji baxımdan təzahür etdirir. Özünütərbiyənin əsas istinad vasitələrindən biri özünənəzarətdir. Gənc qız özünə nəzarət etməyi, öz nöqsanlarını görməyi, öz davranış və rəftarına kənardan baxa bilməyi, öz əməllərində yaxşını pisdən seçməyi bacarmalıdır ki, öz əxlaqi şüurunu, şəxsiyyətini düzgün inkişaf etdirə bilsin. Cəmiyyətimizdə hələ də gənc qızların özünənəzarət qabiliyyəti eyni deyildir. Bu ondan irəli gəlir ki, özünənəzarət ictimai quruluşların təbiəti ilə, cəmiyyətin həyat tərzilə bağlı olduğu kimi, eyni zamanda, ayrı-ayrı qızların fərdi

şüurluq dərəcəsiindən, onların özünü-dərketmə qabiliyyətiindən, mədəni inkişaf səviyyəsiindən də asılıdır. Hər bir qızın davranış və rəftarına nəzarəti onun ağıl və zəkasiın, düşüncə və şüurunun təzahürü kimi özünü bürüzə verir. Gənc qızlarda etnik özünü-dərketmənin təzahür formalarından biri də özünəqiymətdir. Özünəqiymət hər bir gənc qızın öz əxlaqi hərəkət və davranışlarına, əxlaqi keyfiyyətlərinə əxlaqi qiymət verə bilmək qabiliyyətiidir. Qızlar qiymət verərkən özünün şəxsiində özgəsinin gözü ilə baxır, özünü öz tədqiqat obyektinə çevirərək sosial-psixoloji baxımdan təhlil edir[1, s. 100].

Hər bir xalqın, etnik qrupunun qızların davranış və rəftarlarının formalaşmasında özünəməxsus etnik psixoloji xüsusiyyətləri əxlaq normaları mövcuddur. Bu etnik psixoloji xüsusiyyətlər içərisində etnik özünü-dərketmə, etnik özünüqiymətləndirmə qızların əxlaqi davranışının inkişafına, fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edir. Ölkəmizin sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni inkişaf səviyyəsiindən asılı olaraq qızların dünyagörüşündə, özünə və başqalarına münasibətində əmələ gələn dəyişikliklər onların özünü yeni normalar və tələblər əsasında qiymətləndirməsinə təsir göstərir. Gənc qızların əxlaqi dəyərlərimizlə bağlı biliklərinin formalaşmasında cəmiyyət kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrdən də

istifadə edir. Xalqımızın əxlaqi dəyərləri ilə bağlı mövzuların, verilişlərin televiziya və mətbuat səhifələrində müntəzəm olaraq işıqlandırılması qızların özlərinin kimliyini dərk etməsinə və buna müvafiq olaraq davranış və rəftarlarını düzgün qiymətləndirməsinə imkan yaradır. Özünü tərbiyə edə bilmək, öz əxlaqını təkmilləşdirmək üzərində işləməyi bacarmaq eyni zamanda gənc qızın azadlığının da ən mühüm göstəricilərindən biridir.

Gənc qızların əxlaqi şüurunun formalaşmasında həm də onun ünsiyyətdə olduğu rəfiqələr kiçik sosial qrup kimi əsas rol oynayır. Qızların əxlaqi şüurunun formalaşmasında nəinki rəfiqələr, hətta onların valideynləri də vasitəli şəkildə təsir göstərir. Bunun üçün də valideynlər hər zaman öz qızlarının rəfiqə seçiminə nəzarət etməli və onların valideynlərinin şəxsiyyəti ilə maraqlanmalıdır.

Bəzi ailələrdə qızlarla düzgün qurulmayan münasibət onların ailədə təcrid olunmasına səbəb olur ki, bu da onların ailədə ünsiyyət tələbatının ödənilməməsinə səbəb olur. Belə qızların bəzən həmyaşıd qızlar arasında da ünsiyyət tələbatı ödənilmədiyindən onlar oğlanlar arasında ünsiyyət tərəfdaşı axtarmalı olurlar ki, bu zaman da onların seçimi düz və ya səhv ola bilər. Ona görə də hər bir ailədə qız uşaqlarının əxlaqi davranışının düzgün formalaşması üçün ona sağlam mühit

yaradılmalı, onunla münasibətdə onun maraqları, tələbat-motivasiya sahəsi nəzərə alınmalıdır. Ən vacib psixoloji məsələlərdən biri qızlarda əxlaqi davranışın düzgün formalaşması üçün onun xarakteri, temperament və qabiliyyətlərinin tipi nəzərə alınmalı, onlarla ümumi deyil, fərdi münasibət qurulmalı, eyni zamanda davranış və rəftarlarının düzgün inkişafı ilk növbədə məsuliyyət hissi düzgün formalaşdırılmalıdır. Məsuliyyət hissi qızların hər bir hərəkət və davranışının yalnız özü üçün deyil, ailə üçün də nə ilə nəticələncəyini başa düşməyə imkan yaradır. Bu baxımdan da məsuliyyət hissi qızların nə etdiyinin mənasını düzgün, şüurlu olaraq dərk etməsini nəzərdə tutur. Məsuliyyət hissində malik olan qızlar heç də cəzadan qorxduğu üçün deyil, ailəni, qohum-əqrabani pis vəziyyətə salmaq üçün pis hərəkətlərdən əl çəkir və hər bir hərəkətinə diqqət yetirir. Məsuliyyət hissi qızları ləyaqətlə davranmağa, fəaliyyət göstərməyə təhrik edən qüvvətli hisslərdən olmaqla onlarda əxlaqi şüurun düzgün inkişafına xidmət edir.

Gənc qızların davranışı, hərəkəti, fəaliyyəti cəmiyyətlə bağlıdır. Odur ki, əxlaqi şüurun obyektini ayri-ayrı adamlar, insan qrupları, rəfiqələr, münasibətdə olduğu qızlar, qızlar arasındakı münasibətlər, həyat hadisələr, eləcə də öz hərəkət və davranışı

ola bilər. Əgər bu hadisələrə münasibət mövcud cəmiyyətin birgə yaşayış qaydalarına uyğun gələrsə, müəyyən əxlaq normalarına müvafiqdirsə, o zaman qızlarda müsbət əxlaqi hisslər yaranır. Bəzən də qızlar cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına uyğun hərəkət etmir, öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutur. Bu halda onda fərdiyyətçilik, bədxahlıq, paxıllıq və s. kimi mənfi əxlaqi hisslər kök salır. Öz hərəkət və davranışının ictimai əxlaqa, sosial normalara, milli-mənəvi dəyərlərə uyğun gəlmədiyini dərk edən və bunun üçün dərin iztirab keçirən qızlarda təəssüf, heyfslənmək, utanmaq, xəcalət çəkmək kimi əxlaqi hisslər baş qaldırır. Müxtəlif həyat şəraitində yaşayan qızların əxlaqi hissləri, düşüncələri də məzmun etibarilə bir-birindən tamamilə fərqlənir. Qızların əxlaqi davranışlarının düzgün formalaşmasında tərifi və məzəmmət olunma, rəğbətləndirmə və cəzalandırma mənfi təhriklərin və düzgün olmayan davranış formalarının qarşısını alır. İstərsə ailədə, istərsə də məktəbdə təriflənmə və rəğbətləndirmə şifirdilməməli, eyni zamanda məzəmmət və cəzalandırma da ədalətli olmalıdır. Qızları tərifləyərkən və rəğbətləndirərkən çalışmaq lazımdır ki, davranış və rəftarlarına müvafiq dəyərləndirmə aparılsın ki, bu qızların özləri tərəfindən davranış və rəftarlarının düzgün qiymətləndirilməsinə və

özünütərbiyənin, özünənəzarətin düzgün formalaşmasına imkan yaratsın.

Qızlarda əxlaqi davranışın və məsuliyyət hissinin düzgün formalaşmasında məktəb, şagird kollektivi də əsas və daha uğurlu rol oynayır. Məktəbə yenicə qədəm qoymuş qız uşaqlarında necə davranması üçün onun istinad etməli olacağı geniş əxlaqi təsəvvürləri, əxlaqi bilikləri olmalıdır. Çünki qızlar siyasi, iqtisadi, dini, hüquqi mövqeyindən, peşəsindən, təhsilindən və s.-dən asılı olaraq fərqli ailə münasibətində böyüdüyündən fərqli baxışlarla məktəb mühitinə qədəm qoyur. Bu baxımdan da bəzən böyüklərin ailədə düzgün olmayan davranış və rəftarlarının təsiri altında qızların şüurunda yaranan əxlaqi biliklər təhrif olunmuş xarakter daşıya bilər. Ona görə də qızlarda əxlaqi davranışın və buna müvafiq məsuliyyət hissinin düzgün formalaşması üçün ilk olaraq onlarda əxlaqla bağlı biliyin, təsəvvürün düzgün formalaşmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Hər bir şagird kollektivi öz üzvlərinə təsir edir və onlardan müvafiq davranış tərzinə əməl etməyi tələb edir. Müəllim və şagird kollektivinin qızların əxlaqi davranışının düzgün formalaşmasında sağlam tənqidi, ciddi tələbkarlığı qüsurların aradan qaldırılmasında xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbdə qızların əxlaqi davranışının formalaşmasında müəllimin sözü ilə

əməli vəhdət təşkil etməli və müəllim şəxsi nümunəsindən düzgün istifadə etməlidir. Şagird kollektivinin üzvləri arasındakı dostluq, qarşılıqlı anlaşma, bir-birinin qayğısına qalmaq, bir-birinin sevincinə və kədərinə şərik qalmaq, eyni zamanda uşaqların bəzilərinin rəftar və davranışlarında özünü göstərən laqeydlik, lovğalıq, təkabürlük, kobudluq və s. keyfiyyətlər sosial-psixoloji baxımdan qızların davranış və rəftarının formalaşmasına öz təsirini göstərir. Şagird kollektivi hər bir qızın özünü düzgün dərk etməsində, öz davranış və rəftarını sosial normalar əsasında düzgün qiymətləndirilməsinə məsuliyyətlə yanaşmasında mühüm rol oynayır və qızların şəxsiyyət kimi düzgün formalaşmasında sağlam rəqabət aparmalarına imkan yaradır[3, s. 59-60].

Müasir dövrdə Qərbə inteqrasiya etdiyimiz bir zamanda inteqrasiyanın mahiyyəti qızlara düzgün anlaşılmalıdır və onlar dərk etməlidirlər ki, dünyanın hansı məkanında olmasından asılı olmayaraq xalqımıza məxsus və bizim bir azərbaycanlı kimi tanınacağımızda müsbət milli əxlaqi keyfiyyətlərimizi hər zaman davranış və rəftarlarında əks etdirməli, bunun üçün hər zaman məsuliyyət hissini unutmamalı və elmi inkişafı inteqrasiyaya uyğunlaşmalıdırlar. Ona görə də istər ailədə, istər məktəbdə, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət çərçivəsində

planlı, ardıcıl, mütəşəkkil təlimatlandırma işləri aparmalıdır. Ona görə ki, ölkəmizin gələcək sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni inkişaf səviyyəsi bugünkü gənc qızların təhsil almasından, intellektual səviyələrinin yüksək olmalardan çox asılıdır.

Çünki bugünkü gənc qız sabahın anası, ailə başçısı və cəmiyyətə övlad tərbiyə edib təqdim edən, eyni zamanda, cəmiyyətin inkişafında öz ictimai fəallığı ilə xüsusi rol oynayan Azərbaycan xanıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996

2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı, 1981

3. Həməzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, Maarif, 1991

4. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. Bakı, 1978

5. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi, Bakı, 1986

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ФОРМИРОВАНИЯ У ДЕВУШКИ ЭТИЧЕСКОГО
ПОВЕДЕНИЯ
И ЧУВСТВА ОТВЕТСТВЕННОСТИ**

Абстракт

Одной из актуальных проблем современности является правильное всестороннее формирование личности юной девушки. В статье к ведущим аспектам развития личности девушки относятся нравственное сознание, нравственное поведение, долг и чувство ответственности. С этой целью, пусть и в краткой форме, анализируется роль общества и происходящие в нем социально-психологические процессы.

На процесс формирования самосознания, самовоспитания, нравственного поведения и чувства ответственности огромное влияние оказывают все небольшие социальные группы, средства массовой информации, а так же любые способы пропаганды. При правильном самовоспитании соответственно формируется самооценка и самоконтроль. В статье концентрируется внимание на том, что при формировании нравственного поведения и чувства ответственности девушек, личные особенности их должны обязательно учитываться. Данная идея с психологической точки зрения широко обсуждается автором статьи.

**GIRL'S ETHICAL BEHAVIOR AND SENSE
OF RESPONSIBILITY IN SHAPING THE SOCIAL AND
PSYCHOLOGICAL ISSUES**

Abstract

One of the pressing issues of today is the correct round personality development a young girl. The article of the leading aspects of personality development girls are moral conscience, morality, duty and responsibility. For this purpose, even in summary form, examines the role of society and place in it the social and psychological processes.

On the process of self-awareness, self-education, morality and responsibility are having huge impact small social groups, the media, as well as any method propaganda. With proper self-education, respectively, formed by self-esteem and self-control. The article focuses on the fact that the formation of moral behavior and responsibility of girls, their personal characteristics should be taken into account. This idea from a psychological point of view has been widely discussed by the author of the article.

Məqalə SDU-nun Fəlologiya Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protocol № 7)

Rəyçi Ə.S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 23 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur.

İNTERNET ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ

Xəyalə Qasımova

ADPU-nun Ümumi Psixologiya

Kafedrasının 2-ci kurs magistrı

E-mail xeyale_adpu@mail.ru

Açar sözlər: yeni texnologiya, kompyuter, internet, virtual ünsiyyət

Ключевые слова: новые технологии, компьютеры, Интернет, виртуальное общение

Key words: new technology, computer, net, virtual communication

İnsan cəmiyyəti ibtidai icma quruluşundan informasiya cəmiyyətinə qədər təkamül yolu keçmişdir. Cəmiyyətin təşkili üsullarının dəyişilməsi ilə yanaşı istifadə olunan ən müxtəlif vasitələr kimi, texnikalarda dəyişilmişdir. Çox vaxt yeni vasitələrin mənimsənilməsi təkamülün təkan verici amili olmuşdur (ilk insanların kəşf etdiyi ağac alətlərin baltə və digər dəmir alətlərinədək təkmilləşdirilməsi aid edilə bilər) Belə ki, bu öz növbəsində yeni fəaliyyət növünün tətbiqinə və köhnə üsulların təkmilləşdirilməsinə imkan vermişdir. Beləliklə kompyuter texnologiyasının meydana çıxmasının elmi inkişafının obyektiv qanunauyğunluğu hesab etmək olar. İlk dövrlərdə kompyuter riyazi hesablamaları sürətləndirmək kimi dar çərçivədə olan məsələlərin həlli üçün istifadə olunurdusa 10, 20 il sonra bir çox fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinin vacib

şərtinə çevrilir. İnformasiyaların işlənmə və ötürülmə sürəti, mənimsənilmə və istifadəsinin rahat olması kompyuterin ünsiyyət vasitəsi kimi tətbiqinə imkan verdi. Telefon, teleqraf, poçt xidmətləri insanların tələbatını ödəsələrdə, onlar internet qədər sadə eyni zamanda belə sürətə malik deyildilər.

XX əsrdə ictimai inkişafın əsas tendensiyası şəhərlərin böyüməsilə bağlı idi. Əhəlinin yüksək kontrastı və sayı ictimai həyatın yeni qanunlarının yaranmasına, həyat ritminin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu cür meqapolislər üçün, bir insanın gün ərzində tanımadığı insanlarla qarşılaşması xarakterik haldır. İnformasiyanın çoxluğu insan üçün əlavə çətinliklər yaratdığından, o, informasiya qəbulunu azaltmağa çalışır.

Beləliklə “böyük şəhər effekti adlanan” hal yaranır ki, bu zaman başqalarının həyatına müdaxilə etməmək həyatın normasına çevrilir.

(S.Milqram”Şəhər həyatı təcrübəsi; tədqiqat)nəticədə ”şəxsi həyat hüququ”-nu pozmaq qorxusu insanlarda adi hala çevrilir və daha ciddi və dərin münasibət yaratmaqda çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində “daha böyük şəhər, daha çox faiz yalnız insanlar”kimi paradoksal vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Özgələrin işinə qarışmamaq kimi, həyat norması insanların bir-birinə yaxınlaşdırılmasını çətinləşdirməklə, istənilən formada diqqət göstərilməsi öz növbəsində özgəsinin həyatına müdaxilə kimi başa düşülür. İnsanlar təbii olaraq elə ünsiyyətə ehtiyac duyurlar ki, onlar bu zaman öz fikirləri, ideyaları, hissləri problemlərini bölüşsünlər, eyni zamanda qarşı tərəfin dəstəyinə, inamına nail olsunlar.

Bəs ünsiyyət nədir ?

Ünsiyyət dedikdə biz nitq və nitqdən kənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi insanlar arasında təmas yaratmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və qarşılıqlı anlaşma yarada bilməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə ünsiyyət iki və daha çox insanın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə

öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsirinə deyilir. Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası – bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır.

Demək olar ki, şəxsiyyətin təşəkkülü ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Belə ki, ünsiyyət sayəsində insan keyfiyyətcə dəyişir, onun hərtərəfli, ahəngdar inkişafı mümkün olur, o, müəyyən ictimai vəzifəni yerinə yetirir, sosial rolu ifadə edir, zəruri rəftar və davranış normalarına, praktik fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnir, ətraf aləmə fəal surətdə təsir göstərməyə can atır.

Bəzi psixoloqların ünsiyyət haqqında fikirlərinə diqqət yetirək – A.A.Bodalyev ünsiyyəti belə izah edir: ünsiyyət insanlar arasında elə bir qarşılıqlı fəaliyyətdir ki , bu zaman onlar bir-birini dərk edir, bu və ya digər qarşılıqlı əlaqəyə girirlər və bu zaman onlar arasında müəyyən qarşılıqlı müraciət yaranmış olur. Bodaleyv şəxsiyyətlərarası ünsiyyətə vacib məişət şərti kimi baxır ki, bunsuz nəinki insanın ayrı-ayrı psixi funksiyaların proses və xüsusiyyətlərin, eləcə də bütövlükdə şəxsiyyətin tam formalaşmasını mümkün hesab etmir.

Ünsiyyət müstəqil fəaliyyət növü ola bilər. Lakin əksər hallarda ünsiyyət bu və ya digər fəaliyyət növlərinin tərkib hissəsi kimi təzahür edir ki, bu zaman o həmin fəaliyyət şərtlərinə uyğun olaraq formalaşır. Ünsiyyətə eləcə ünsiyyətin baş verdiyi icmanın xarakteri və bu icmaya aid olan əsas fəaliyyət növündə ciddi təsir göstərir. İnsanın aid olduğu icmalar ünsiyyət etalonunun formalaşdırırlar.

Badaleyv şəxsiyyətlərarası əsas ünsiyyət növü kimi bərabər müttəfiqlər arasında olan dialoqu ünsiyyət hesab edir. O ünsiyyət prosesində insanın iki rolunu ayırır: O subyekt kimi öz müttəfiqini dərk edir, ona qarşı öz münasibətini təyin edir (maraq, etinasızlıq, nifrət və s.) hər hansı konkret bir məsələnin həll edilməsi məqsədilə ona təsir edir və eyni zamanda ünsiyyətdə olduğu şəxs üçün idrak obyektinə çevrilir. Bodaleyv bu cür anlayışı “simpto kompleks” hesab edir. Bu isə anlayış və təsəvvür sistemi kimi ünsiyyət prosesində arzulanan nəticənin əldə edilməsi üçün, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin konkret uyğunluqla tətbiqini həyata keçirir.

A.V. Petroviskiyə görə-ünsiyyət insanların birgə fəaliyyətin tələblərindən yaranan, onlar arasında çoxtərəfli əlaqələrin inkişaf prosesidir. Beləliklə ünsiyyət fəaliyyətinin informativ, kommunikativ aspekti qismində özünü

göstərir. Ünsiyyət kommunikasiya kimi qəbul etmiş insan hər hansı bir əşyanı yaradaraq bu əşya vasitəsilə özünü, özünə xas olan xüsusiyyətləri, fərdi keyfiyyətlərini digər insanlara nümayiş etdirir, özünü sanki digər insanlarda olduğu kimi, özgə kimi özündə davam etdirir. Özünü özgədə davam etdirmək ikinci növ ünsiyyət hesab edilir. Burada fəaliyyət ünsiyyətin vacib elementidir.

B.Q. Ananyev ünsiyyəti insanın “əşyalar ailəmi, insanlar aləmi” ilə əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi vasitəsi kimi təyin edir. O ünsiyyəti əsas fəaliyyət növü kimi təyin edir. Ünsiyyətin insan fəaliyyətinin əsas və başlıca amillərindən olmasının səbəbi ondan ibarətdir ki, insan bu yolla digər insanlarla öz əlaqələrini qurur. İnsanlararası münasibətlər bir qayda olaraq, özlərinin daxil olduğu ictimai münasibətlər sistemi ilə təyin olunurlar. İnsan davranışının istənilən səviyyəsində

a) insanlar haqqında məlumatlar, şəxsi münasibətlər

b) kommunikasiya və ünsiyyət prosesində insanın öz hərəkətinin tənzimlənməsi

c) şəxsin öz daxili aləmini yaratması arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Beləliklə ictimai münasibətlər ünsiyyətin şəxsi münasibətlərini yaradırlar. Məhz ünsiyyətin fərdi münasibətləri

əsasında insanları kommunikativ cizgiləri formalaşır. Həyat təcrübəsi əsasında formalaşmış ünsiyyəti qarşılıqlı anlayışı, nəinki ünsiyyətin motiv və üsullarının inkişaf etdirilməsində, eləcə də insanın özünü dərk etməsi son dərəcə vacibdir. Ünsiyyətin insan həyatında yerini, rolunu öyrənən rusiya psixoloqlarından fərqli olaraq, qərb psixoloqları daha çox ünsiyyət texnikasının inkişaf etdirilməsi kimi təcrübə məsələləri ilə məşğul olmuşlar.

Ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklər müşahidə olunur. Onlar adətən sosial və psixoloji xarakter daşıyır. bu çətinliklər şəxsin müəyyən fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərə malik olmasından irəli gəlir. Psixoloqların fikrincə, ünsiyyət prosesində əmələ gələn çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün insanlarda ünsiyyət vərdişləri aşılamaq və ünsiyyət mədəniyyətini aşılamaq və ünsiyyət mədəniyyətini artırmaq lazımdır. Müasir dövrdə ünsiyyət vərdişlərini aşılamağın təsirli vasitəsi kimi sosial psixoloji treningdən istifadə olunur. Sosial psixoloji trening sosial psixologiyanın tətbiqi məsələlərindən biridir. Özünü dərk etmə, ünsiyyət və qarşılıqlı təsir vərdişlərinin formalaşması sahəsində qrup metodlarının işlənilməsi və tətbiqi onun əsas vəzifəsini təşkil edir. Ünsiyyət prosesində insanlar bir-birinə müxtəlif yollarla psixoloji təsir göstərilir. Sosial psixologiyada bir ənənə olaraq

psixoloji sirayət, təlqin, inandırma, təqlid kimi vasitələri fərqləndirirlər.

Müasir dövrümüzdə texnologiya inkişaf etdikcə insanlar internetdən ünsiyyət qurmaq, yeni tanışlıqlar əldə etmək üçün istifadə edirlər. İnternetin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. İnternetlə bağlı, xüsusi ilə də virtual ünsiyyətlə bağlı məqalələr vardır ki, buna misal olaraq

G.Markın “ Amerika sosial psixologiya “jurnalında dərc olunmuş məqaləsini göstərə bilərik. Məqalə hələ 20 il əvvəl dərc olunmuşdu. Bu məqalə internet, xüsusilə virtual ünsiyyətlə bağlıdır. ”Zəif tellərin gücü” adlı məqaləsində

G.Mark qeyd edir ki, mənim kiçik yaşlı qızımda bilir ki, atası bu kiçik kompyuterin qarşısında oturanda, sanki ailəsi qədər yaxın olan insanlarla ünsiyyət qurur. Mənim dostlarım arasında dünyanın müxtəlif yerlərindən olan insanlar var. Heç vaxt görmədiyim, tanımadığım insanlar yazışa, dostlaşa bilərsən. Bundan başqa Reinqoldun internetlə bağlı fikirlərini “sosial aqresiya və şəxsi münasibətlər” adlı məqaləsində qeyd edir. O inanır ki, internet şəxsiyyətlər arası bölgü yaradır və insan yalançı adlar yaradaraq, digərlərini daha tez özünə inanmasına səbəb olur. O qeyd edir ki, internetin insanlar üzərindəki nüfuzu mənfidir və internetdə ki, ünsiyyətimiz bizi real həyatdan ayırır. Miç Parsel isə

qeyd edir ki, internet vasitəsilə xürafat tərəfdarlarının iradəsiz insanlar üzərində təsiri daha güclüdür. Belə zəif xarakterli insanlara tez təsir edərək onları hətta xəstələndirə və depressiyaya sala bilərlər. Əlbətdə ki, insanlar daha diqqətli olmalıdırlar. Qeyd etdiyimiz kimi, bəzi insanlar tənhalıqdan bezib, öz rahatlığını burda tapırlar. Həmin insan öz mənfi enerjisi ilə qarşısındakı insana təsir edər və onuda passivləşdirər. İnternet həyatımızı dəyişdirir.

Bəs necə oldu ki, internet belə sürətlə inkişaf etdi və həyatımızın önəmli parçasına çevrildi. İnternetin indiyə qədər, necə bu cür sürətli səviyyəyə gəldiyini bilmək üçün qısa tarixçəsinə baxaq. İnternetin yaradıcısı Tim Berners-Linin arzusu internetin semantik və ya mənalı şəkildə yaratmaq olmuşdur. Semantik internet bizlərə mənalı bir dünyanın qapılarını açır. İnternetin həyatımıza daxil olduğu bu zamanda, həyatımız eyni olmayacaq, həyatımızı rəngarəng edəcək

Bəs əvvəllər necə idi ?

1980-ci illərdə Avropa Nüklear Araşdırma Mərkəzi yəni CERN-də komyuter professoru Tim Berners-Li, Enquire adlı bir sistem yaratdı. Bu sistemdə insanlar gördükələri şəxsi səhifələrində paylaşa bilərdilər. Həmçinin şəxsi səhifələrdə hiperlinklər vasitəsi ilə, lazım olan materialarıda paylaşa bilmək imkanı vardı. Berners-Li dörd il sonra CERN-ə yeni

araşdırmalar üçün qayıtdı. O bütün fiziklərlə fikirlərini bölüşmək üçün bir platforma yaradılması fikrini irəli sürmüşdür. Ancaq bu fikri paylaşıqda gözlədiyi qayğını ala bilməmişdi. Lakin müdiri Mayk Sendal öz işlərini davam etdirməsi üçün tapşırıq vermişdir. Tim Berners-Li işlərini NextStation adlı kompyuter şirkəti ilə əlaqələndirdi. Əvvəlcə Nextstation haqqında məlumat verək.

NextStation Stiv Cobs tərəfindən yaradılmışdı. 1990-cı ildə Berners Li CERN-də birgə işlədiyi C. Robert ilə internetin yaradılması işlərini sürətləndirdi. Öz proyektinə “Dünyanın Geniş Toru” (WWW) adı qoyduqdan sonra, internet üçün hər kiçik detallı tamamlamağa başladı. HTTP, HTML adlı ilk internet səhifələri yaratdı. İlk dəfə yaratdığı internet səhifələr təkcə NextStationda işləyə bilərdi. NextStation da işləyən Nikola Pello, demək olar ki, hər bir komyuterdə işləyə bilən internet səhifəsi yaratdı. CERN-də lahiyənin işlənməsi üçün nömrələri kompyuterin sisteminə yazdı. Beləcə də işləyənlər nömrə axtarmaq üçün həmin kompyuterə baş vururdular. Həmin vaxt isə bunların təsisçiləri heç özləri də, bilmirdilər ki, qısa müddətdə bu sistem dünyanın hər tərəfinə yayılacaq. 1991-ci ildə fizik Paul Kunc CERN–şirkətinə gəldi və internet yaradıcısı Tim Bernerslə tanış oldu. Paul Kuns yaradılan bu

sistemin Avropa sərhədlərini aşaraq ilk dəfə Amerikada yayan ilk adam olmuşdur. Bundan sonra vaxt daha tez keçdi. Səhifələr alimlərin, elm adamlarının öz paylaşdıqlarından əlavə adi insanlarda səhifələrdə artıq nəse paylaşırdılar. Bugünkü və sabahkı interneti düşünmədən, biz nəzər yetirə görək keçmişdə internetlə bağlı nələr edə bilərdik .

İlk öncə veb 0. 1 den danışaq Tim Berners-Lee-nin yaratdığı WorldWideWeb lahiyəsi ancaq hər hansı bir məlumatın məhdud bir yerdə olmasını təmin edirdi. Lahiyə ilk öncə fizikçilər arasında məlumat paylaşmağı nəzərdə tuturdu. Ancaq fizikçilərinə istifadə etdikləri səhifələr insanlar üçün açıq sayılırdı. İnternet 1. 0 həyatımızda 1991-ci ildən 2004-cü ilə qədər qaldı. Belə sürətlə inkişaf edən texnologiya üçün bu sürət çox qısa görünürdü. Ancaq bu vaxt ərzində Web 2. 0 yaradıldı. Ancaq xatırlayaq ki, Web 1. 0 çox geniş funksiyaları yox idi. Əvvəllər yalnız şəxsi məlumatlar paylaşılırsa da, sonralar daha geniş məlumatlar paylaş mağa başladılar. Web 1. 0 –da həyatımıza bu qədər təsir edən səhifələr yox idi. Həmin səhifələrə ziyarətçilər baxa bilərdi, ancaq heç bir əlavə edə bilməzdilər. Bu yazıdan sonra siz bir özünüz düşünün zaman keçdikcə internetin funksiyaları necə dəyişmiş və genişlənmişdir. İnsanların bir gün

ağına gəlməzdi ki, ən yaxınlarını bu texnologiya vasitəsi ilə axtaracaq və əlaqə quracaqlar. İnternetin həyatımızda rolu böyükdür. Bugünkü insanlar hansısa bir situasiya ilə qarşılaşanda, həmin an reaksiyalarını bildirmək istəyirlər.

Keçmişdən bəri insanların başqa tanımadığı insanları kəşf etmək, ünsiyyət qurmaq həvəsləri artmışdır. Bu istəyin artması , texnologiyanın daha da inkişaf etməsinə səbəb olur. Buna görə də bizim maraq dairəmiz genişlənilir, hər yeni yaradılan texnologiya bizə maraqlı gəlir və istifadə etməyə cəhd edirik. Ancaq nə qədər çox istifadə etsək, asılılıq halına düşə bilirik. Web 2. 0 bizim əlaqə qurmamız və özümüzə bəhs etməyimiz üçün yaradıldı. Artıq internet səhifələrində məlumat paylaşa bilirik, şəxsləşdirir, və birdən artıq işi eyni anda yerinə yetirə bilirik. 2004-cü ildən bəri isə internet həyatımıza sürətli bir şəkildə təsir etdi, həyatımız da mühim rol aldı.

Yaradılmış bloqlar, Wikipediya, və video paylaşımını yerinə yetirən youtube-da getdikcə artan nüfuzu Web 2. 0 nin necə önəmli olduğunu sübut etdi. Yaradılan səhifələrin geniş istifadə olundu. Bunlara misal olaraq dünya axtarış sistemi kimi məşhur olan Google u misal gətirə bilirik. Ancaq bu saytlar qısa müddət ərzində sahibinə dəyər qazandırdı. Web 2. 0 yaradıldı

və 1 də olmayan üstünlüklərə sahib oldu, indi isə biz Web 3. 0 haqqında danışaq. Web 3. 0”Semantik Web “ termini yenədə ilk olaraq Tim Berners-Li tərəfindən yaradılmışdı. Bəs biz sosial həyatda xoşbəxt ikən, niyə daha artığını istəyirik ?

Web 2. 0’dən Web 3. 0’-ə keçmək üçün bir səbəb varmıdır?Əvvəlcə qeyd edək ki, virtual və real həyatımızda biz fərqiində olmasaqda çətinliklər vardır. Virtual aləmdə hər hansı bir məlumat almaq istəsək bir neçə yerdn keçməli oluruq. Ancaq doğru əlaqələr qurmaq üçün Semantik Web bizə doğru yolu seçməkdə kömək edəcək. Yol göstərməsindən əlavə olaraq, məhz həmin məlumatı əldə etməyimizə köməklik edəcək. Web 3. 0 vasitəsi ilə, məlumatı yoxlamaq daha asan olacaq, lakin hələdə nələrinsə çatışmadığı hiss olunur. Bütün sosial torların birləşməsi artıq vacib idi. Bir neçə müddət əvvəl Twitter və Facebook bütün məşhur saytları birləşdirdi. Web 3. 0 –ın da yaradılması demək olar ki, bizim üçün daha mükəmməl nəticələr verəcək. Lakin gün keçdikcə kompyuterlərin bucur imkanları artıqca qarşımıza bizi düşündürəcək suallar çıxır. Görəsən bucur yeni nəticələr azadlığımız azalırımı?

Hər bir kompyuterin paylaşmağa icazə verdiyi və icazə vermədiyi məlumatlar vardır. Cəmiyyətlər bu texnologiyalar vasitəsilə əlaqə yaradaraq

daha da inkişaf edəcək. Lakin bir çox texnologiya cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr öz sahib olduqları məlumatları paylaşmaqdan çəkinəcəklər. Bunuda nəzərə çatdıraraq ki, ABŞ prezidenti Barak Obama dövlət təşkilatlarındakı məlumatların internet vasitəsi ilə paylaşılacaq. Ancaq yenədə ABŞ-ın Əfqanıstandakı apardığı döyüşdə etdikləri qanunsuzluqları isbat edən Wikileaks adlı sayta təzyiqlər göstərməsi aydındır.

Dövlət sirlərin paylaşmaq istəyən Wikileaks bəlkədə Tim-Berners Li nin məlumat paylaşma istəyini yerinə yetirənlərdən olacaq. Əslində isə yeni internet səhifələrinin yaradılması bir tapmayaca bənzəyir. Web 3. 0 bizə bizim təsəvvür etməyəcəyimiz imkanlara sahibdir. Ancaq yenədə fərqli suallar ortaya çıxır. Doğru məlumat necə əldə edə bilərik?Bu sualların cavabı Web 3. 0 ilə ortaya çıxacaq. Həyatımıza doğru təsir edəcək. Web 3. 0 həyatımıza indidən təsir etməyə başlayıb artıq. Biz fərqiinə belə varmasaq o hər yerdə qarşımıza çıxacaq. Televizorda internet, internetdə televizor əsri başlayıb artıq. Ümumi olaraq “bütövləşmiş dünya” fikri ortaya çıxır. Bununlada yanaşı bütövləşmiş insanlar fikri ortaya çıxır. Bundan əlavə olaraq bizləri məmnun edəcək televizor qədər mükəmməl keyfiyyətlə açılan videolar, 3 D formatlı canlandırılmalar və s həyatımızda artıq böyük təsir etmişdir. Hal hazırda texnologiya bucur sürətlə

inkişaf etmişdir. Biz bundan sonrada hələ yeni-yeni kəşflərlə qarşılaşacağıq. İnternetin belə sürətlə inkişafı, ayrı-ayrı təşkilatların, insanların paylaştığı məlumatlar çoxaldıqca biz real həyatdan qopuruq. Nə qədər çox məlumat varsa, biz bir o qədər çox vaxt keçiririk. Lakin getdikcə dəqiqələr, saatlarla əvəz olunur.

Elə insanlarda olurki onlar demək olarki günlərin böyük bir qismini internetdə keçirirlər. Getdikcə kompüterə olan maraq artır və bu asılılıq yaradır. İnsanlar əvvəlcə bunu anlamır. Lakin psixi pozğunluğa qədər ağır nəticələr verə bilər. İnternet istifadəçilərinin öz həyatlarında qısa müddətdə internetin rolundan danışarkən onlara həm müsbət həm də mənfi təsiri olduğunu görə bilərik. İnternet vasitəsi ilə ünsiyyət bizə nə verir? İnternetdən bildiyimiz kimi müxtəlif yaş dövrlərində olan insanlar istifadə edir. İstər qadın, istər kişi olsun internetdə ünsiyyəti real həyata nisbətən daha maraqlı olduğunu qeyd edirlər. Bir çoxlarının fikrincə internetdə ünsiyyət qurmaqla onlar bir növ öz komplekslərini, utancaq hissələrini gizlədə bilirlər və özlərinin ünsiyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Əgər real həyatda ünsiyyət problemi varsa, o virtuallığa daha çox meyl edəcək. Belə ünsiyyət insanların fikirlərini düşünərək çatdırma qabiliyyətini inkişaf etdirə bilər. Yəni biz real ünsiyyət zamanı bəzən düşünməyə az vaxtımız

olur. Lakin virtual ünsiyyətdə biz aldığımız mesajla daha sonra cavab verə bilərik. Bundan başqa virtual ünsiyyətdə insan qarşındakı insanı vizual olaraq görmədiyindən daha rahat bir şəkildə danışır və fikirlərini çatdırır.

Bəs internet bizə hansı üstünlükləri verdi?

1. Biz internet vasitəsi ilə dünyanın müxtəlif yerlərin elmi və şəxsi məlumatları paylaşa bildik. Bu paylaşma asan, tez və ucuz etmək mümkün oldu

2. Müxtəlif saytalardan məlumat toplamaq və birləşdirmək mümkün oldu. Daha sonra isə məhz axtarış saytları yaradıldı və bu saytlardan məlumat almaq asanlaşdı. Bunlara misal olaraq altavista. com, yahoo. com və s göstərə bilərik.

3. İnternetdə virtual qəzetlər paylaşılır. İnsanlar bu qəzetləri oxuyub ən son məlumatları əldə edə bilirlər.

4. İş axtarmaq, boş iş yerləri yerləşdirmək mümkündürki. İşsiz insanlar özlərinə buradan iş axtara bilərlər. İş elanı yerləşdirən insanlar, əlaqə telefonu qoymaqla onlarla əlaqə yaratmaq mümkündür

5. Müxtəlif şirkətlər öz məhsullarını internet vasitəsi ilə satırlar.

6. İnsanlar internet vasitəsi ilə ünsiyyət qururlar.

7. Onlayn təhsil qazandırdı bizə. Yəni internet vasitəsi ilə, pulu ödəməklə təhsil ala bilərik

Bəs hansı nöqsanları qazandırdı ?

1. Viruslar

2. Təhlükəsizliyin olmaması

3. Bəzi saytların insanın şəxsiyyətə mənfi təsiri və s

4. məlumatların çoxluğu və hansının daha doğru olduğunu bilməmək

Həmçinin insanların kitab, əşya, geyim, elektronik avadanlıqları daha rahat əldə edilməsi internet vasitəsilə həyata keçirilir. Bu kimi rahat alış-veriş insanlara daha maraqlı gəlir. Bunlara misal olaraq elektron kitab səhifələrini misal göstərə bilərik. Belə kitablara E-kitab deyilir, yəni elektron kitab. Bu kitab real həyatdakı kitablardan fərqlənir. Burada daha tez məlumat tapmaq asandır. Əsas hissələr isə, rəngli hərflərlə verilir, diqqəti daha tez cəlb edir. Kitabdakı bəzi

yerlər isə görüntülü və səsli ola bilər. Lakin bu bütün e-kitablara aid etmək olmaz. Lakin bu kitablara da, kağız üzərinə köçürdüb istifadə etmək olar. Bundan başqa müxtəlif ölkələrdən sifariş etdirmək mümkündür. Gördüyümüz kimi, bugünkü internet insanların digər dövlətlərlə əlaqəsini müxtəlif şəkildə qurur. İnsanlar heç vaxt üzvlərini görmədikləri ilə yazışır, danışır fikir mübadiləsi aparırlar. İnternet bizə nə verdi sualı isə müxtəlif olacaqdır. Milyonlarla insanlar və milyonlarla həyat. Bir çoxu ancaq zərərindən, bəziləri isə xeyirindən danışacaq. Ancaq qəbul etmək lazımdır ki, internet müasir dövrümüz üçün vacib olsada, ünsiyyət sahəmizi qıtlaşdırdı və bizi real həyatdan ayırdı.

Ədəbiyyat:

1. . Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizadə, Sosial psixologiya. Bakı -2003, s. 90-120

2. Горявский Ю. Назад в будущее // Мир Internet. №10. - М., 2001. - 35 с.

3. As examples, consider the theoretical work of Daft and Lengel 1986

4. Искусство общения в Интернет, или сказкотерапия в действии // Мир ПК. - 2003. - 215 с.

5. Крол Эд. Всё об Internet: Руководство и каталог. – Киев : BHV, 2002. - 156 с.

ИНТЕРНЕТ КАК СРЕДСТВО ОБЩЕНИЯ

Абстракт

С развитием науки технология также развивается, обновляется. Люди начинают интересоваться всей этой новизной. В современном мире на сегодняшний день использование компьютеров очень распространено. Количество компьютеров увеличилось и распространилось по всему миру во все точки планеты. Затем появился интернет. Не прошло немного времени, как везде, по всему миру во всех странах начали использовать интернет. Интернетом пользуются как дети так и взрослые. Интернет вначале был создан для того чтобы получать информацию о научных исследованиях и распространять их. Позже его начали использовать и обычные граждане. Люди начали создавать с друг другом связи. Люди уже могут знакомиться с незнакомыми людьми, посылать им письма и разговаривать через видео наблюдение. Компьютеры стали популярными, а телевизоры начали мало продаваться. Во всем мире интерес к телевизорам уменьшается.

Уже многие дают предпочтение получению информации через интернет, загружать и смотреть через него фильмы клипы

В современное время с развитием технологии люди пользуются интернетом для того коммуникаций и построения отношений. Интернет имеет и положительные, и отрицательные стороны. Чем больше люди пользуются интернетом, тем больше они отдаляются от реальной жизни. С развитием технологии реальное общение уменьшилось. Но развитие технологии создало условия для построения более удобных и дешевых отношений.

INTERNET IS A MEANS OF COMMUNICATION

Abstrct

After the development of science technology changes and updated. People are interested new technology. Nowadays we use computer a lot. The number the computers increased and distributed evry places of the world. Then net created. After short time net used everywhere in different countries. Ineternet is used by teenagers and adults. At first time internet created for share scientific information. Then simple people used. People start to cominacate with each other. People could send letters and also could see each other with web camera. computers were famous and tv sold very little. The interest for Tv is decreased. Many people give priority to get information. They watch film and clip in the internet. İnternet has both positive and negative sides. As well as people use net much more isoleted from real life. And after development of technology the real communication decreased. But development of the technology created the conditions for people to use comfortable and cheap contact

İnternet has both positive and negative sides. As well as people use net much more isoleted from real life. And after development of technology the communication decreased. But development of the technology created the conditions for people to use comfortable and cheap contact.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür(protokol №05)

Rəyçi R.H.Qədirova, Psixologiya elmləri doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 11 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Vəsila Qurbanova

ADPU-nun II kurs magistrantı

E-mail: vasila_nihat@mail.ru

Açar sözlər: *Şəxsiyyət, formalaşma, ailə, tərbiyə, valideynlər*

Key words: *Personality, forming, family, education, parents*

Ключевые слова: *Личность, формирование, семья, образование, родители*

İnsan həyatı bəzi prinsiplərə, əhəmiyyətli qaydalara, daimi və müsbət davranışlara bağlı olaraq davam edir. Uşaq üçün ailə mühiti həyat prinsiplərinin qazanıldığı ilk və ən vacib mühitdir. Ailə ya şəxsiyyəti yaradır, ya da onu dağıdır, ailə hökmü altında uşağın psixi sağlamlığını ya formalaşdırmaq olar, ya da onu pozmaq. Ailə hər hansı bir şəxsi meyli həvəsləndirir, eyni zamanda digərlərinə mane olur, şəxsi ehtiyacları təmin edir, insanda “Mən”-in yaranmasına imkan yaradır. Valideyn kimi doğulmuşlar, valideyn kimi formalaşırlar. Bu həyatın təbii qanunudur. Bu harmoniya uşağı ictimai həyata hazırlanmış insan kimi daxil edir. Valideynlərin nümunəsi psixi inkişafın, tərbiyənin, mənəvi cəhətdən sağlam şəxsiyyət kimi formalaşmanın əsas amilidir. Uşağın bütün xarakter xüsusiyyətləri, müsbət və ya mənfi davranışları ailə mühitində formalaşır. Ana, ata və digər ailə üzvlərinin hal

və hərəkətləri uşaq üçün davranış nümunələrini təşkil edir. Uşaq bir fotoaparat kimi hər bir hərəkətin şəklini çəkir və onu zehində saxlayır. Öz davranışlarını da gördüyü hal və hərəkətlərə uyğun formalaşdırır. Bu səbəblə ana, ata və digər ailə üzvləri uşağın zehni və davranış inkişafında birinci dərəcədə rol oynayır. Valideynlər uşağının necə olmasını istəyir və ondan nələr gözləyirlərsə, uşağa da elə münasibət göstərməlidirlər. Ana və atanın müsbət davranışları, söz və xəbərdarlıqlarından daha təsirlidir. Uşaqlar təqlid etmə yolu ilə öyrənirlər, ona görə də onlar üçün hərəkət sözdən daha çox təsirlidir. Uşaq eşitdiyini deyil, gördüyünü öyrənir və tətbiq edir. Məsələn, anasının ona təzyiqli yemək yedirməsini uşaqlar oyuncaqlarına yemək yedirdərkən tətbiq edir, ana və ata arasında gördüyü şiddəti oyun oynarkən yoldaşlarına tətbiq edirlər [1, səh.111].

İki sevən ürək, iki yarı bütün həyat-

larını birlikdə yaşamaq, uşaq dünyaya gətirmək və onları tərbiyə etmək üçün bir tamda birləşir – bununla da ailə yaranır. Vaxt keçir və bu ailədə sevincli hadisə baş verir, şəxsiyyətini tərbiyə etmək lazım olan uşaq doğulur. Beləliklə, ən mürəkkəb proses – tərbiyə prosesi başlanır. Ən erkən uşaqılıqda bütün sonrakı insan həyatının bünövrəsi qoyulur və bu bünövrənin möhkəmliyi təbii ki, onun hansı materiallardan toplanmasından asılıdır. Məlumdur ki, problemlı, çətin tərbiyə olunan, sözə baxmayan, kompleksli və s. uşaqlar həmişə ailədə yaranmış yanlış münasibətlərin nəticəsidir.

Uşaqılıq hər bir insanın həyatında unudulmaz dövrdür. O, günəşin ilıq şüaları ilə, sevgi və valideynlərin qayğısı ilə doldurulmuşdur. Məhz ailədə uşağın ətraf mühit haqqında, xeyir və şər, doğru və yalan, məsuliyyət və vəzifə və s. haqqında ilkin təsəvvürləri formalaşır. Valideyn sevgisi insana davamlılıq ehtiyatı verir, psixoloji təhlükəsizlik hissini formalaşdırır. Ailədə uşağın fiziki tərbiyəsi, onun əxlaqi keyfiyyətlərinin tərbiyəsi həyata keçirilir, uşağda əmək bacarığı formalaşdırılır. Məktəb yaşına çatmamış uşaq onu əhatə edən dünyayla bu yolla tanış olur, onun hərtərəfli tərbiyəsi və inkişafına zəmin yaranır.

Ailədə uşaq şəxsiyyətinin inkişafı psixologiya və pedaqogika üçün əsas problemlərdən biridir. Bəs ailədə

uşağın şəxsiyyətini nə formalaşdırır? Yalnız düzgün ideyaların və baxışların bilavasitə təlqin edilməsi və valideynlərin şəxsi nümunəsi mi?

Ailədə uşaqların tərbiyəsi məsələlərindən ən vacibi sağlam şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Ailə cəmiyyətin fundamental hüceyrəsinə təşkil edir və şəxsiyyətin inkişaf etdiyi sosial institutdur. Uşaqlarla ünsiyyət, onlara qayğı, valideyn sevgisi, tərbiyədə iştirak insanların ailə həyatının əsasını təşkil edir. Təəssüf ki, ailələr həmişəlik möhkəm və birləşmiş vəziyyətdə qalmırlar, günümüzdə dağılan ailələrə də az rast gəlinmir. Müasir ailə böhran yaşayır, boşanmaların faizi artır. Ən pisi odur ki, ər və arvad öz problemlərini həll edərkən uşaqlarını unudurlar.

Valideyn və uşaq arasındakı münasibət həmişə valideynlərin özlərinin münasibətləri, ailənin həyat tərzini, sağlamlıq, əmin-amanlıq ilə sıx bağlıdır. Xeyirxah atmosfer və ailə münasibətlərinin xeyirxah sistemi uşağa təhlükəsizlik hissini verir və eyni zamanda stimullaşdıraraq onun inkişafını yönəldir. Burada xüsusi rolu şübhəsiz ki, valideyn sevgisi oynayır. Sevgi – uşağın emosiyaları, əxlaqi keyfiyyətləri və özünə inamın inkişafında ən böyük və əvəzolunmaz vasitədir [2, səh. 15].

Uşaq üçün ailə doğulduğu yer və əsas yaşama mühitidir. Və yalnız ailədə uşaq onu fiziki və mənəvi cəhətdən inkişaf etdirəcək həyat tərzini dərk

edir. Ailənin uşağın şəxsiyyətinin inkişafına təsiri aşağıdakı qaydada həyata keçirilir: Ailə təhlükəsizlik hissini təmin edir, ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir vaxtı uşağa təhlükəsizlik zəmanət verərək, onun tədqiqatının və münasibətlərin yeni üsullarını mənimsənməsinə zəmin yaradır; uşaqlar davranışın müəyyən üsullarını valideynlərindən oxuyaraq davranışın hazır modellərini mənimsəyirlər; valideynlər lazımlı həyat təcrübəsinin mənbəyidir; valideynlər həvəsləndirmə, rəğbətləndirmə, cəzalandırma tətbiq edərək və ya uşağın davranışında sərbəstliyin özü üçün münasib dərəcəsinə icazə verərək uşağın davranışına təsir edirlər; ailədə ünsiyyət uşağa şəxsi baxışları, normaları, ustanovka və ideyaları istehsal etməyə imkan verir; uşağın inkişafı ona ailədə ünsiyyət üçün nə qədər yaxşı şərait verilməsindən asılıdır, bura ailə üzvlərinin ünsiyyətinin aydınlığı da aiddir.

Hər ailənin uşağın şəxsiyyətinin inkişafına imkan yaradan özünəməxsus tərbiyə növü vardır. Ailə tərbiyəsinin növü deyərəkən, valideynlərin uşaqlara münasibətinin ən tipik üsullarını anlamaq lazımdır. Ailədə münasibətlərin necə formalaşdığını, valideynlərin cəza və rəğbətləndirmə üçün hansı metodlardan istifadə etdiyini, ailənin hansı əxlaqi dəyərlər formalaşdırdığını bilmək əhəmiyyətlidir. Psixoloji

ədəbiyyatda ailə tərbiyəsinin növbəti növlərini ayırırlar: Səhləncəkar, mübahisəli, düşüncəli, xəbərdar edici, nəzarət edici, şəfqət göstərici, ahəngdar [3,səh.16].

Səhləncəkar növ onunla səciyyələnir ki, erkən yaşdan valideynlər uşağa hərəkətlərində tam nəzarətsiz azadlıq verirlər. Belə ailələrdə böyüklər çox vaxt özləri ilə, işləri, dostları ilə məşğul olurlar. Uşağın mənəvi vəziyyəti onları az narahat edir, onlar uşağın ehtiyaclarına və istəklərinə laqeyddirlər, bəzən isə sadəcə onlara diqqəti yönəltməyi lazımlı hesab etmirlər. Qeyri-məntiqi şəkildə cəza və dəstək metodlarından istifadə edirlər. Onlar uşağı cəzalandıra və dərhal bircə o məyus olmasın, valideynlərə mane olmasın deyərək onu rəğbətləndirə bilirlər. Beləliklə valideynlər uşaqla münasibətlərini elə qururlar ki, uşaqlarda onu əhatə edənlərlə qarşılıqlı təsirin ən əlverişli formalarının axtarışını, yaltaqlıq kimi keyfiyyətlərin uşaqlarda təzahürünü stimullaşdıraraq qeyri-ixtiyari şəkildə tərbiyə edirlər. Belə valideynlər uşaqlarına onları əhatə edənlərlə ikiüzlü münasibət nümunələrini daima göstəririlər, uşaqların yanında başqa insanları müzakirə edirlər. Belə ailələrdə uşaqlar “əlverişlilik” prinsipini tez dərk edirlər: əlverişli insanlar, problemlərin həllinin ailə üçün əlverişli yolları, əlverişli münasibətlər və s. Belə ailələrdə davranış formalarının seçimində uşaq

azaddır və onların ailənin dərinliklərində saxlamalı olduqları çoxlu sirləri vardır və bu o deməkdir ki, onlar hər zaman ehtiyatlı olmalıdırlar. Belə ailələrdə valideynlər hətta öz uşaqlarının intellektual fəaliyyətini ondan maksimal xeyri çıxartmaq üçün stimullaşdırırlar.

Erkən yaşdan ailə tərbiyəsinin mübahisəli növündə valideynlər öz uşağının hərəkətlərində görkəmli və qeyri-adi olanları axtarırlar. Uşağın özünün fəallığı daim rəğbətləndirilir. Bəzən uşağa verilən dəstək yalnız mənəvi xarakter deyil, həm də maddi xarakter daşıyır. Valideynlər başqa uşaqlarla öz uşağını daim müqayisə edirlər və əgər bu müqayisə onun xeyrinə deyilsə çox əzab çəkirlər. Uşaqlarının istedadlarının üzə çıxması üçün valideynlər ona fəaliyyətin müxtəlif növlərində özünü sınağa imkan verirlər, uşaq bunu istəmirsə məcbur belə edirlər. Belə hərtərəfli inkişaf heç də uşağın maraqları ilə deyil, valideynlərin evoizmiylə bağlıdır. Valideynlər əlverişli fürsət yaranan kimi uşağının tennislə maraqlandığını, vokalla məşğul olduğunu və s. ətrafdakılara bəyan etmək istəyirlər. Tez-tez bu ona gətirib çıxarır ki, uşaq başqa uşaqların üzərində öz üstünlüyünə arxayın olur. Uşağın erkən uşaqlıqdan müxtəlif dərəcələrdə iştirakı tez-tez onun sağlamlığıyla bağlı problemlərə, xroniki yorğunluğa gətirib

çıxara bilir. Uşağa tərbiyəvi təsirdə valideynlər dəstək metodları kimi, həm də cəza metodlarından istifadə edirlər. Uşağın davranışı ailədə qəbul edilmiş normalara uyğun olmasa sonrakı cəza yalnız sərt yox, həm də amansız ola bilər [3,səh.17].

Uşağa öz sevgisində valideynlər bəzən körpənin insani keyfiyyətlərinə diqqət yetirmirlər. Uşaqlarını kənardə bütün iddialardan və hücumlardan müdafiə edən insanları uşağın haqlı və ya haqsız olmasından asılı olmayaraq birinci yerə qoyurlar. Uşaqlarını incidənlərə isə dözmürlər, onların böyük və ya uşaq olmasına diqqət yetirmədən konfliktli situasiyaya daxil olmağa qorxmurlar.

Ailə tərbiyəsinin düşüncəli növündə ən erkən uşaqlıqdan valideynlər uşağa hərəkətlərin tam azadlığını verirlər, ona sınaq və səhv yolu ilə şəxsi təcrübə əldə etmək imkanı verirlər. Öz tərbiyəvi metodlarından onlar qışqırma və danlaqları çıxarırlar. Uşağın valideynləri hesab edirlər ki, onun fəallığı təbii çıxışı tapmalıdır. Uşağın tərbiyəsində onlar məcburi ölçülərdən və fiziki cəzalardan “uşaq özü özünə ürəyincə fəaliyyət seçə bilər” fikri ilə istifadə etmirlər. Amma, onlar yalnız tövsiyə və məsləhət verməkdə haqlıdırlar. Belə tərbiyə tipində valideyn və uşaq arasında ilıq və xeyirxah münasibətlər formalaşır. Uşaq böyüklə bərabər ailə məsləhət-

lərində iştirak edir, ailə məsələlərini həll edir. Valideynlər nəzarət edirlər ki, uşağın üstünlüyünə heç vaxt nə yad insan tərəfindən, nə də qohumlar tərəfindən müdaxilə olunmasın. Belə uşaqların valideynləri uşaqlarının daxil olduğu kollektivdə azarkeşliklə iştirak edirlər. Erkən yaşdan uşaqlar öz ailəsinin böyük üzvlərinə hörmət etməyə alışırlar, çünki, valideynləri də belə hərəkət edirlər. Əgər belə ailədə uşaq pis hərəkət edərsə, onda valideynlər cəza verməyə tələsmirlər. Onlar uşağa öz səhvini fikirləşməyə və dərk etməyə imkan verirlər. Bu mühitdə böyüyən uşaqlar adətən hər şeylə maraqlanan və aktiv olurlar.

Ailə tərbiyəsinin xəbərdaredici növündə şəxsiyyətin infantil sosial-psixoloji tipi formalaşdırılır. Bu növə səbəb erkən uşaqlıqdan uşağın xəstəliyi və valideynlərin xarakterik xüsusiyyətləri ola bilər. Uşağın tez-tez xəstələnməyi nəticəsində valideynlər fəvqəladə hər şeydən şübhələnən olurlar və onun naxoşluğunun istənilən təzahürünə ağırlı reaksiya verirlər. Valideynlər bir dəqiqə belə uşağı diqqətsiz və himayəsiz qoymurlar. Belə ailədə uşaq aktiv fəaliyyətdən praktiki olaraq məhrum edilmişdir, valideynlər özü uşağa nəyin maraqlı ola biləcəyini müəyyən edirlər, özləri uşaq oyunlarının təşəbbüskarıdır, özləri uşağın davranışını tənzimləyirlər. Valideynlərin belə fəaliyyəti onunla izah oluna

bilər ki, onlar evdə həmişəlik əldə edilmiş nizamı pozmağa, uşaq tərəfindən təşəbbüsün hər bir təzahüründən qorxurlar. Erkən uşaqlıqdan valideynlər öz tərəfindən, qohumlar tərəfindən, həmçinin yad böyüklər və uşaqlar tərəfindən ola biləcək cəzalardan öz uşaqlarını hasarlamağa çalışırlar və uşağın istənilən şiltaqlığından çox tez-tez razı qalırlar. Uşaq böyüdükdən sonra isə maddi stimullaşdırmadan istifadə edirlər ki, o valideynlərə təbeolmadan çıxmasın və onların sözü-nəbaxan olsun.

Ailə tərbiyəsinin nəzarətedici tipində şəxsiyyətin həyəcanlı tipi formalaşdırılır. Aşağıdakı səbəblər buna imkan yaradır: Uşaq uşaq evində tərbiyə olunur və ya qəyyumluğa götürülmüş ailədə böyüyürsə və onlar uşaqla sərt rəftar edirlərsə; valideynlər özləri kifayət qədər amansız ailələrdə tərbiyə olunublarsa; valideynlər öz uşaqları haqqında başqa insanların fikrini əhəmiyyətli hesab edirlərsə və onu uşaqların tərbiyəsində əsas hesab edirlərsə; uşaq uzun müddət valideynsiz qalırsa, buna uşağın uzun müddət müalicə müəssisəsində olması və ya uşağa evdəki kimi rəftar edilmədiyi bir mühitdə olmasını misal gətirmək olar. Uşaq bu halda diskonfort hiss edə, stress vəziyyəti keçirdə bilər. Bütün bunlar uşağın qapalı, qəddar və təcavüzkar olmağına gətirib çıxara bilər.

Belə ailələrdə uşağın azadlığı ciddi

tənzimlənir və nəzarət edilir. Valideynlər uşağa diqtə edirlər ki, o nə geyinməlidir, kimlə dostluq etməlidir, onlar özləri uşaq günlük rejimini müəyyən edirlər. Onlar kifayət qədər aktiv şəkildə cəza metodlarından istifadə edirlər. Bəzi valideynlər onların ailələrində də belə cəza metodlarından istifadə edildi və onlar yaxşı insan kimi böyüdülər fikri ilə özlərini haqlı sayaraq kifayət qədər amansız fiziki cəzalardan istifadə edirlər. Belə ailələrdə uşaqlar valideyn nəvazişi, tərifi və dəstəyindən məhrum edilmişdir. Bu mühitdə böyüyən uşaqlara ictimai cəhətdən insanlarla münasibətlərdə hirslilik, şübhəlilik və ehtiyatlılıq kimi xüsusiyyətlərin təzahürü, aşağı özünəqiymətləndirmə, özünə inamsızlıq, tənqidə mənfi münasibət kimi şəxsiyyət keyfiyyətləri xasdır.

Ailədə maddi firavanlığın yoxluğu, pis məişət şəraiti, ailə üzvlərinin mənəvi yaxınlığının yoxluğu, valideynlərdən birinin yoxluğu tərbiyənin şəfqətgöstərici tipinin formalaşmasının əsas şərtidir. Çox vaxt uşaq öz həyatını valideynlərlərini müşahidə edərək onlarla keçirir. Bu ona gətirir ki, uşaq valideynlərə fəal kömək edərək həyatın qoynuna erkən atılır və əmək fəaliyyətinə qoşulur. Uşaq kollektivinə düşərkən onlar özünü ehtiyatla aparır və öz ailəsindən danışmağı arzu etmir. Belə ailələrdə rəğbətləndirmə və ya cəza metodlarından istifadə etməyə

ehtiyac yoxdur. Çünki, bu şəraitdə uşaqlar kifayət qədər erkən böyüyürlər, onlar, ailədə olan çətinlikləri və ailənin yaşadığı xoşbəxtliyi görürlər və anlayırlar. Belə ailələrdə uşaqların ehtiyacları ağıl və imkan daxilində ödənilir. Bu onu göstərir ki, valideynlər öz uşaqlarını sevirilər, amma heç vaxt onları nazlamırlar. Çünki, anlayırlar ki, onların valideynlik borcu uşağa çətinliklərlə mübarizə apararaq, ən kiçik qələbəyə sevinərək real dünyada yaşamağı öyrətməkdir.

Tərbiyənin ahəngdar tipinin mahiyyəti elə öz adında ifadə olunub. Belə tərbiyə tipli ailələrdə uşaq həmişə istəniləndir. Uşaq ılıq və dost atmosferində doğulur, tərbiyə olunub böyüyür. Valideynlər böyük diqqəti ciddi tərəfdar olduqları ənənələrin və öz ailə adətlərinin formalaşmasına ayırırlar.

Tərbiyənin belə tipində uşaqlar artıq erkən uşaqlıqdan öz düşüncələrini göstərir və öz hərəkətlərini əsaslandırırırlar. Valideynlər uşaqlarından öz hərəkətlərinin dərk edilməsini tələb edirlər. Onlar özləri də uşaqlarıyla bağlı düşüncəli hərəkət edirlər. Belə uşaqlar düzgün dostluq edə bilir, dostlarla ünsiyyətdə həmişə səmimi və düzgün olur, öz problemlərini açıq bölüşürlər, öz həqiqi hisslərini gizlətmirlər.

Ailə tərbiyəsinin tipi nə olursa olsun, hər halda hər iki valideyn uşağa lazımdır – onu sevən ata və ana. Ər-

arvadın arasında münasibətlər uşağın şəxsiyyətinin inkişafında böyük təsirə malikdir. Münaqişəli, gərgin vəziyyət uşağı əsəbi, ağlağan, sözə baxmayan, təcavüzkar edir. Valideynlərin arasında ziddiyyətlər travmatik şəkildə uşağa

təsir edir. Ər-arvad münasibətlərinin patologiyası necə ki, psixada, eləcə də şəxsiyyətin davranışında geniş və ciddi pozuntulara səbəb olur.

Ədəbiyyat:

Okul öncəsi çocuğun gelişimi ve eğitimi.səh.111.

2. Yard, Doç. Dr. Halit Ertugrul. Ailede ve Okulda Çocuk Eğitimi. səh.15.20.

3. Минияров В.М. Психология

1. Erdal Budak Ahmet Akbaş.

семейного воспитания. Модэк-2000. səh.16-18.

4. Е.А. Морозова Влияние семьи на развитие личности ребенка.

5. www.psikoloji-psikiyatri.com

РОЛЬ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ

Абстракт

Семья представляет собой фундаментальную ячейку общества, социальный институт, где развивается личность. Отношения между супругами имеют громадное влияние на развитие личности ребенка. Родители являются источником необходимого жизненного опыта. Конфликтная, напряженная обстановка делают ребенка нервным, плаксивым, непослушным, агрессивным. Семья создает личность или разрушает ее, во власти семьи укрепить или подорвать психическое здоровье ребенка. Пример отца и матери являются главными факторами взросления, воспитания и развития психически, духовно здоровой личности. Дети учатся у родителей определенным способам поведения, усваивая определенные готовые модели поведения. Общение в семье позволяет ребенку вырабатывать собственные взгляды, нормы, установки и идеи. Развитие ребенка будет зависеть от того, насколько хорошие условия для общения предоставлены ему в семье; развитие также зависит от четкости и ясности общения ее членов. Семья для ребенка - это место рождения и основная среда обитания. И только в семье познает ребенок тот образ жизни, который физически и духовно разовьет его.

FAMILY'S ROLE IN FORMING THE PERSONALITY OF CHILDREN

Abstract

The family is the fundamental unit of society, a social institution, which the personality forming. The relationship between husband and wife have an enormous impact on the development of the child. Parents are the source of the required experience. Conflict, tensions make the child be nervous, whining, disobedient, aggressive. Family creates personality or destroys it. In the power of the family to strengthen or undermine the mental health child. Example, father and mother are the main factors of growing up, education and development of psychically and spiritually healthy personality. Children learn to certain modes of behavior from their parents, for adopting ready certain behaviors. Communication in the family allows the child to develop his own views, norms, attitudes and ideas. Development of the child depends on how the communication organized by the family, the development also depends on the precision and clarity of communication of family's members. Family for a child - the birthplace and the main habitat. And only in the family the child understand the lifestyle which develop him physically and mentally.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi R.V.Cabbarov, Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 12 yanvar 2012-ci ildə daxil olmuşdur

MÜASİR PSIXOLOGİYADA “MÜƏLLİMİN RƏHBƏRLİK ÜSLUBU” PROBLEMİNİN QOYULUŞU

Səbinə Əlizadə

BDU-nun doktorantı

E-mail:sabina.az@gmail.com

Açar sözlər: *üslub, fərdilik, fərdi üslub, rəhbərlik, liderlik, müəllimin rəhbərlik üslubu, fasilitator.*

Ключевые слова: *стиль, индивидуальность, индивидуальный стиль, руководство, лидерство, индивидуальный стиль учителя, фасилитатор.*

Key words: *style, individuality, individual style, guide, leadership, individual style of the teacher, facilitator*

İnsan fərdinin sosiallaşmasına verilən tələblərin daha da artdığı, onun mühitlə əlaqələrinin genişlənməsi zərurətinin yarandığı müasir dövrdə insan qruplarının idarə olunması məsələləri də aktuallaşmışdır. Artıq idarəetməyə əvvəlcədən müəyyən edilmiş direktiv tələblərlə, norma və qaydalarla yanaşmaq çətinləşdiyindən bu sahədə fəaliyyət göstərənlərin rəhbərlik üslubu, insan fərdlərini və qruplarını idarəetmə qabiliyyəti sosial psixologiyanın predmetinə daxil edilmiş, istər xarici ölkə alimləri (A.Adler, K.Levin, C.Mayers, A.Maslou, Q.Olport, E.Fromm və b.), istər Rusiya (V.V. Davidov, Y.L.Kolominski, İ.S.Kon, N.S.Leytes, A.N.Leontyev, V.S.Merlin, A.V. Petrovski və b.) istərsə də Azərbaycan tədqiqatçılarının (Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həm-

zəyev və b.) tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir.

Problem müəllimlərin rəhbərlik fəaliyyəti istiqamətində də tədqiq edilmiş, təhsil qruplarında və kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər kontekstində müəllimin rəhbərlik fəaliyyəti geniş şəkildə öyrənilmişdir. Bu istiqamətdəki araşdırmalarda (A.V.Mudrik, E.İ.Roqov, F.P. Tonkix, İ.P.Şkuratova, S.L.Belix və b.) müəyyən edilmişdir ki, müasir müəllimin keyfiyyətləri içərisində onun rəhbərlik üslubu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə müəllimin rəhbərlik üslubunun psixoloji quruluşuna daxil olan bir sıra komponentlərin: pedaqoji ünsiyyət, qarşılıqlı münasibətlər, emosional əlaqələr, rəhbərlik və tabeçilik qaydalarının dəyişdiyini nəzərə alsaq

müəllimin rəhbərlik üslubunun sosial mahiyyətinin nə qədər artdığını görə bilərik. Çünki, hər kəsə məlumdur ki, bugünkü müəllim XX əsrin müəllimi kimi “tərbiyəedici”, “təsiredici”, “nüfuz-edici” imkanlara malik deyil, yəni, müəllim özünün bu funksiyalarını əvvəlki qaydada yerinə yetirə bilmir.

Bəs nə dəyişib? Nəyə görə, xüsusilə son 10-15 il ərzində məktəbdə müəllimin rəhbərlik fəaliyyəti ilə bağlı olan təsiretmə imkanları zəifləməkdədir? Bu suallara cavab verək: «Şəxsiyyətin təlim və tərbiyə prosesində inkişafının identifikasiyası təlim və tərbiyənin böyük materialın öyrənilməsinə hesablanan, ikinci dərəcəli hadisələrlə beyni yükləyən, çox zaman stimullaşdırmayan, əksinə inkişafda maraq dairəsi, maraq və tələbatları əzən köhnə metodlarından imtina etməyi tələb edir». (1, s.307) Bu reallıqdır. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, hələ də müəllimlərin böyük əksəriyyəti təcrübələrində köhnə metodlara üstünlük verirlər. Halbuki təlim və tərbiyənin metodları ilə şəxsiyyətin inkişafı arasında asılılıq vardır. Bu məsələyə diqqət yetirən B.H.Əliyev və K.R.Əliyeva diqqəti Traun və Leytin tədqiqatlarına cəlb edir. Onlar apardıqları tədqiqatlara əsaslanaraq, belə qənaətə gəlirlər ki, təlim üsulları ilə şəxsiyyətin arasında mövcud olan bu asılılığı nəzərə alaraq təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislər

təlim şəraitini, mühitini şagirdlərə uyğunlaşdırmalıdırlar. (2, s.181)

Qeyd edilənlər hazırda müəllimin rəhbərlik üslubuna yeni ölçülərlə yanaşma tələb edir, çünki cəmiyyətin gələcəyi müəllimdən, onun idarəetmə və rəhbərlik bacarığından asılıdır.

“Müəllimin rəhbərlik üslubu” psixologiyada araşdırılan həm yeni problemlər sırasındadır, həm də həmin anlayışın ayrı-ayrı komponentləri istər klassik, istərsə də müasir psixologiyada geniş şəkildə öyrənilmişdir. Bu “müəllimin rəhbərlik üslubu” anlayışının məzmunca yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlıdır.

Üslub - hər hansısa bir işin xarakterik uyğunluğu olan özünəməxsus qaydada yerinə yetirilmə vasitəsidir. İ.P.Şkuratovanın tədqiqatlarından aydın olur ki, “üslub” anlayışı yunan sözü “stylos” sözündən götürülməklə “çubuq” mənasını verir. Qədimdə belə çubuqdan xüsusi lövhədə yazı yazmaq üçün istifadə olunurdu. Deməli, özünün başlanğıc mahiyyətinə görə bu anlayış insanın əşyalarla hərəkətinin fərdi, özünəməxsus cəhətlərini bildirir. “Üslub - əl (insan psixikası) və ətraf mühit arasında körpü, əlaqələndiricidir. Üslub insanın özündən yararır, yaxud onun qarşılıqlı əlaqədə olduğu materialla, son nəticədə mühitlə şərtlənir. Beləliklə, insanın fərdiliyi və onun mühitlə qarşılıqlı əlaqəsindən üslub yararır” (3, s.1).

Qeyd olunduğu kimi, üslub fərd və mühit arasındakı sərhad vəziyyəti tutur. Bir tərəfdən, üslubu yaradan insandır, digər tərəfdən, o hansısa fəaliyyətin, yaxud fəallığın üslubu (yazı üslubu, şəkilçəkmə, dərkətmə və s.) kimi çıxış edir. Üslub fenomenin tədqiqinə iki tərəfdən yanaşmaq mümkündür: ya üslubu yaradan insanın özünün fərdiliyini öyrənərək, ya da üslubun yarandığı fəaliyyəti təhlil edərək.

Aşağıda biz müəllimin rəhbərlik (fərdi) üslubunu da məhz fəaliyyət fonunda nəzərdən keçirəcəyik.

“Fərdi üslub” anlayışı latın sözündən (“individuum”- ayrıca, xüsusi) götürülməklə, həm də qədim Yunan sözü “atomos”un tərcüməsidir (bölünməyən). Geniş mənada fərdilik – “ayrıca varlığın, insanın hansısa təkrarlanmaz özünəməxsus təzahürüdür. Fərdi üslubun özünəməxsus və ən mühüm xüsusiyyətlərinin dinamik təşkili temperamentlə bağlıdır. Temperament dedikdə, insan beynində əmələ gələn psixi proseslərin qüvvəsi, bu proseslərin cərəyan etmə sürəti, emosional oyanma və əhvalın davamlılığında ifadə olunan fərdi xassələr nəzərdə tutulur. Eləcə də, bu ifadə altında hisslərin münasib səviyyəsi, davranışın təbiəti, tələbat, maraq və həvəsin müəyyən məzmunu başa düşülür (4).

Fərdiliyin quruluşu, onun fizioloji, psixoloji və sosial xarakteri ilə bağlı

araşdırmalarda (A.Adler, Q.Ollport, V.S.Merlin, B.M.Teplov, A.Lazurski, S.L.Belıx, F.P. Tonkix və b.) müəyyən olunmuşdur ki, fərdilik - ayrıca bir insanın özünəməxsus, yalnız onun özünə xas olan xüsusiyyətlərinin təkrarsızlığıdır (5).

Son illərdə üslub daha çox fərdiliyin (yaxud qrupun) səciyyəvi əlaməti kimi qəbul olunur. Bu mürəkkəblikləri nəzərə alaraq “fərdilik”, “yaradıcılıq”, “yaradıcı fərdiyyət”, “pedaqoqun fərdi yaradıcılığı”. “pedaqoqun fərdi üslubu” kimi anlayışlara ayrılıqda baxılır (6). Bu nəticəyə gəlmək olur ki, fərdi (pedaqoji) üslub - konkret pedaqoqa xas olan pedaqoji hərəkətlərin, rəftar və münasibətlərin, ünsiyyətin xüsusi maneraların özünəməxsus xəttidir.

Müəllimin fərdi üslubunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətində A.K.Markova, A.L.Nikonova müəllimin fərdi iş üslubunun diaqnozlaşdırılması yollarını göstərmiş (7), M.A.Xolodnaya (8) və İ.P.Şkuratova (3) fərdi (koqnitiv) iş üslubunun təsnifatını aparmışlar. Belə ki, fərdi üslubun bir sıra xüsusiyyətləri: tempi, hərəkətin sürəti, çevikliyi, icra tərzı və s. əsəb sistemi ilə bağlıdır. Əsəb sis-teminin tipləri ali sinir fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Fərdi üslubun formalaşması prosesində insanın fizioloji təbiətindən, genetik xüsusiyyətlərindən bioloji quruluşundan asılı olan komponentlər sosial mühitin,

xüsusilə mədəniyyətin təsiri ilə bir sıra dəyişikliklərə məruz qalır. Fərdi üslubun əsəb sistemi ilə bağlılığı da bu səviyyədə başa düşülür.

Xarakter fərdi-psixoloji keyfiyyət olduğundan bir sıra xüsusiyyətlər vardır ki, fərdi üslubun möhkəmləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buraya

fərdin əməyə münasibəti ilə bağlı olan xüsusiyyətlər: məsuliyyətlik, səliqəlilik, intizamlılıq kimi xarakter əlamətləri aiddir. Pedaqoji proses əlverişli olduqda möhkəmlənərək davranış tərzinə çevrilir. Müəllimin rəhbərlik fəaliyyətindəki başlıca vəzifələrindən biri də bu sahədə özünüizamlamaya nail olmaqdır.

Şəkil 1. Müəllimin rəhbərlik üslubunu formalaşdıran sosial-psixoloji komponentlər (R.S.Nemov, 9, s.538)

R.S.Nemov da müəllimin rəhbərlik (fərdi) üslubunu yuxarıda qeyd olunan məsələlərlə əlaqələndirir. O hesab edir ki, “istedadlı, yaradıcı insan özü - fərdiyyətdir. Pedaqoqda fərdiliyin formalaşması uşağın yaradıcı şəxsiyyət kimi tərbiyə olunmasını təmin edir”

(9, s.537). R.S.Nemov pedaqoji fəaliyyətdə fərdi üslubun formalaşmasında başlıca yet tutan bir sıra komponentləri ayırd edir (şəkil 1).

Rəhbərlik – idarə edənlərin idarə olunanlara təsir göstərmək, onların fəaliyyətini istiqamətləndirmək, ni-

zama salmaq, dövlətin, cəmiyyətin, nəhayət qrupun maraqlarına uyğun olaraq insanların qarşılıqlı münasibətlərində mədəni, sosial və hüquqi qaydalarla tənzimlənən sosial əlaqə formasıdır. Bu əlaqə fizioloji, sosial-psixoloji, etnik, iqtisadi-siyasi təsirlərdən əmələ gələn özünəməxsus komponentlərlə qurulur. Həmin əlaqələrdə iqtisadi-siyasi və mənəvi-psixoloji amillərin uyğunluğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların əsasında idarəetmənin psixologiyası dayanır.

Kurikulumun tələbləri əsasında həyata keçirilən müasir təhsildə müəllimin rəhbərlik fəaliyyəti “fasilitator” anlayışında ümumiləşir (10). Sosial psixologiyada fasilitator anlayışı Q.M.Andreyeva (11), Y.R.Ayello və E.A.Duthitt (12) və b. tərəfindən öyrənilmişdir.

Müəllimin fasilitator kimi fəaliyyət göstərməsi təhsil müəssisələrindəki şagird qruplarında, real təcrübə üçün nəzərdə tutulur. Sosial psixologiyada bu məsələyə kiçik qrupdakı qarşılıqlı əlaqələr, rəhbər və təbə olanların (müəllim və şagirdlərin) əməkdaşlığı kontekstində baxılır. Q.M.Andreyeva kiçik (şagird) qrupların xüsusiyyətlərini izah edərkən diqqəti onların tərkibinə yönəldir. Belə ki, bu qruplardakı insanlar fəal olduqda birgə fəaliyyət müsbət nəticələnir (11).

Qruplarda birgə fəaliyyətin təşkili- nin səmərəliliyi belə fəaliyyətdə sensor

sti-mulların daha intensiv olaraq artması ilə izah edilir. Göstərilən halda bir fərdin fəaliyyətinin nəticəsi digərinə təsir göstərir. Onunla birgə fəaliyyət göstərən digər fərdlər də özünü fəallaşdırmağa çalışırlar. “Bu effekt - “sosial fasilitasiya”dır (la-tınca - socialis - ictimai, facilitare, yüngülləşmək deməkdir). Bu anlayış “başqalarının iştirakı ilə fəaliyyət göstərmək” mənasını ifadə edir. Sosial fasilitasiya anlayışının mahiyyəti budur ki, birgə fəaliyyət zamanı başqalarının iştirakı digərinin də hərəkətini stimullaşdırır və asanlaşdırır” (11, s.185).

Q.M.Andreyeva bu məsələləri aydınlaşdırmaq üçün R.Zayonsun tədqiqatlarından nümunə göstərir. Həmin tədqiqatlarda yaxşı hazırlanmış adamlar - yüngül, zəif hazırlanmış adamlar - ağır işlər görməyə sövq edilirlər. Eksperimentin mahiyyəti belə izah olunur - qıcıq dominant reaksiyanı oyadır. Tədqiqatla bağlı olaraq bu nəticəyə gələ bilirik ki, qrup fəaliyyətində başqalarının iştirakı olduqda onlarda qıcıqlanma artır. Zəif xarakterli qrup üzvlərində qiymətləndirməyə qarşı ehtiyatkarlıq və qorxu hissi yaranır, diqqət yayınır. Iradi - emosional baxımdan hazırlıqlı tələbələrdə, əksinə rəqabət marağı, özünüinkışaf həvəsi artır, təhsil motivləri möhkəmlənir (11, s.182).

Müəllimin fasilitator (bələdçilik) fəaliyyətini L.S.Vıqotski belə izah

edir ki, əgər müəllim şagirdə bilavasitə təsir göstərmək gücündə deyilsə, o zaman ona sosial mühit vasitəsilə təsir edə bilər. Sosial mühit, L.S.Vıqotskiyə görə, tərbiyə mühitinin həqiqi dəstəyidir. Hər bir müəllimin əsas rolu bu dəstəyi idarə etməkdir. “Bağban çiçəyin boy artması üçün bəsləndiyi şəraitin hərərətini, nəmişliyini, qon-şu bitkilərlə arasındakı məsafəsini dəyişməklə, kökünü yumşaltmaqla, torpağı qarışdırmaqla...təsir edir. Tərbiyəçi də beləcə mühiti dəyişməklə uşağı tərbiyə edir” (13, s.84).

L.S.Vıqotski pedaqoji prosesdə tərbiyəçinin iki rol oynadığını göstərir. Hər bir insan əməyi öz təbiətinə görə ikilidir. Bir tərəfdən, istehsalın təşkil edicisi və idarəedicisi, digər tərəfdən öz məşınının hissəsi kimidir. L.S.Vıqotski buna yapon rixşalarının işini misal göstərir. Rixşa öz ardınca arabanı şəhər boyu dartıb apararaq fiziki gücünü, ağırlığını, əzələ və əsəb gücünü, at gücünü, buxar, yaxud elektrik gücü ilə əvəz edir. Bununla yanaşı, rixşa elə rolda çıxış edir ki, onu nə at, nə buxar, nə də elektrik əvəz edə bilməz: o, yalnız öz məşınının hissəsi kimi çıxış etmir, həm də onun komandiri, idarəedicisi, nizamlayıcısıdır. Müəllimin fəasilitator (bələdləyici) fəaliyyətində aşağıdakılar əsas götürülür:

- müəllim və şagirdlərin birgə əməkdaşlığı, onların qarşılıqlı hörmət və etibarı;

- şagirdlərin olduqları kimi qəbul edilməsi və müəllim tərəfindən onların daim dəstəklənməsi;
- şagirdlərin qabiliyyətlərinin inkişafı, təfəkkürün stimullaşdırılması;
- şagirdlərdə öyrənmə motivasiyasının yaradılması;
- onların sinif mühitinə, müəllimin səmimi münasibətinə uyğunlaşması.

Müəllimin fəasilitator fəaliyyətinə onun bədən hərəkətləri, səs tonu, jest, mimika, müraciət etməsindən və şagirdlərə adekvat reaksiya verməsindən baş-layaraq bütün pedaqoji səriş-tələri aid edilir. Bu səriş-tələrə (kompetensiyalar) pe-daqoji prosesdə vacib olan biliklər, bacarıqlar, dəyərlər, idarəetmə, rəhbərlik və liderlik keyfiyyətləri daxildir.

Azərbaycan psixologiyasında da problemlə bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Ə.Ə. Əlizadə müasir məktəbdə müəllimin rəhbərlik etdiyi təhsil qruplarının sub-yektləri olan şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqələrini - “müəllim-şagird” münasibətləri kimi səciyyələndirərək yazır: Müasir məktəbin bir çox köklü məsələləri, ilk növbədə özənli tərbiyə effektləri məhz bu sahə ilə, əsas məziyyətlərinə görə daha çox “valideyn-övlad” münasibətlərinə bənzəyən “müəllim-şagird” münasibətləri ilə səciyyələnir” (14, s.242).

Bir sıra tədqiqatçılar: M.Ə.Həmzəyev, Y.Ş.Kərimov, R.İ.Əliyev, M.C.İsmayılova və b. valideyn-uşaq, tərbiyəçi-uşaq, müəllim-şagird münasibətləri, pedaqoji ünsiyyət, onun şərtləri, müəllimin rəhbərlik fəaliyyəti prosesini diqqət mərkəzinə gətirmişlər. Onların tədqiqatlarında şagirdin (uşağın) təhsil uğurlarının müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərilmişdir. M.Ə.Həmzəyev pedaqoji kollektiv və ona rəhbərlik məsələləri ilə bağlı olaraq yazır: “Pedaqoji kollektivin fəaliyyətinin səmərəliliyi onun üzvlərinin bir çox cəhətdən vahidliyini tələb edir. Buraya kollektiv üzvlərinin şagirdlərə qarşı ustanovkası, tərbiyənin məqsədini, şagirdə təsiretmə metodunu, şagirdlərlə qarşılıqlı münasibət üslubunu və s. aid etmək olar” (15, s. 209).

A.M.Mustafayev birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın dinamikasını öyrənmiş (16), C.Q.Aliyev Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyəti prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin psixoloji təhlilini aparmış (17). K.B. Salamova tələbələrin birgə fəaliyyət prosesində ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini göstərmiş (18), M.İ.İsmayılova tərbiyəçinin ünsiyyət üslubunun məktəbəqədər yaşlı uşaqların qarşılıqlı münasibətinə (19) təsirini müəyyənləşdirmişdir.

A.M.Mustafayevin “Birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın

di-namikası” adlı dissertasiya işində müəllif sosial persepsiya probleminin tədqiqinin əsas istiqamətləri, sosial qavrayış və sosial idrak, birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın prinsipləri, sosial-perseptiv proseslərin atributiv –fəaliyyət vasitəliliyi, qrupda şəxsiyyətlərarası qavrayışın tədqiqi problemləri, tədris prosesində şəxsiyyətlərarası qavrayışın əsas xüsusiyyətləri geniş araşdırılır. Onun gəldiyi nəticələrə görə, “şəxsiyyətlərarası qavrayışın və anlamanın nə dərəcədə düzgün və adekvat olması özünü xüsusilə birgə fəaliyyət şəraitində büruzə verir. Bir tərəfdən xüsiyyətlərarası münasibətlərin yaxşılaşmasına, digər tərəfdən birgə fəaliyyət nəticələrinin keyfiyyətinə həlledici təsir göstərir, insana öz fəaliyyətini optimallaşdırmaq yollarını axtarmaqda əlverişli şərait yaradır” (16,s.17).

V.N.Myasişev araşdırmalarında birgə fəaliyyətdə ünsiyyət və müraciət arasında uyğunluğun olub-olmamasını da müəyyən edir. Bunun səbəbini ünsiyyətdə olanların ayrı-ayrılıqda fərdi xüsusiyyətlərində deyil, həm də ünsiyyət şəraitində, daha tez-tez ünsiyyətdə olan insanların təşkil etdiyi kiçik qrupların xarakterində axtarır. O hesab edir ki, qarşılıqlı fəaliyyət prosesinin xarakterində qarşılıqlı münasibətlər vacib rol oynayır. Qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaranan təəssüratlar münasibətləri möhkəmləndirir,

dağıdır və ya yenidən qurur. V.N.Mya-sişev həmçinin qeyd edir ki, “ünsiyyət psixi proseslərin bu və ya digər xarakteristikalarına, insanın psixi vəziyyət və xüsusiyyətlərinə təsir edərək onu kökündən dəyişə bilər” (20, s.142).

Bu tədqiqatlarda qrup münasibətlərində rəhbərlik probleminin psixoloji mahiyyəti aydınlaşdırılır. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə məsələyə belə münasibət bildirirlər: “Həcmindən və xarakterindən asılı olmayaraq qrup daxili münsibətlər paritet (latınca – paritas və ya paritatis - bərabərlik deməkdir) xarakter daşımır, başqa sözlə, qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrup üzvlərinin sosial-psixoloji statusunu əks etdirir. Sosial psixologiyada bu “rəhbər işçi”, “lider”, “təbə işçi” və s. kimi anlayışlarla ifadə olunur... Rəhbərlik - nisbətən yüksək səviyyəli təşkilatlar tərəfindən rəsmi surətdə təsdiq edilmiş əsasnamə çərçivəsində rəsmi səlahiyyətin tətbiqi yolu ilə qrupun idarə olunması prosesidir” (21, s.225).

Bu təhlillərdən görüldüyü kimi, məktəbdə, pedaqoji prosesdə müəllimin şəxsiyyəti və peşəkarlığı inkişaf edir. Onun şəxsiyyətinin və fərdiyyətinin professional tərəfləri formalaşır. Müəllimin fərdi rəhbərlik üslubu da bu inkişaf prosesində yararır. Pedaqoji yaradıcılıq iş fərdi yaradıcılıq, unikalıq olmadan mümkün deyildir. Müəllim buna istifadə etdiyi pedaqoji texnologiyalar sayəsində nail olur. Pe-

daqoji texnologiya - müəllimin təşkil etdiyi pedaqoji prosesin planlaşdırılması, tətbiqi, strategiyaların müəyyənləşdirilməsi, müvafiq forma və üsullar, əlverişli pedaqoji tələblər (pedaqoji prosesin tamlığı, inkişafyönlülük, şəxsiyyətyönlülük, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması) əsasında həyata keçirilməsi və müasir mexanizmlərlə qiymətləndirilməsi məsələlərini əhatə edir. Bu zaman biliklərin mənimsənilməsində insan resursları və texnoloji resurslar hesaba alınmalı, pedaqoji prosesdə daha səmərəli təhsilə nail olmaq məqsədi ilə müəllim və şagirdlər arasında əməkdaşlıq, qarşılıqlı emosional bağlılıq olmalıdır. Əgər müəllim özünün rəhbərlik üslubunu düzgün formalaşdırarsa, fikrimizcə, buna nail ola bilər.

Müəllimin fərdi üslubunun inkişafına onun pedaqoji mövqeyi də təsir göstərir. Pedaqoji mövqe - pedaqoqun şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətində fikrən tutduğu vəziyyət olub, onlarla davranış seçimini müəyyən edir. Pedaqoji mövqe, həm də müəllimin saxladığı psixoloji məsafəni xarakterizə edir. Onu müəllimin şagirdə “yuxarıdan” (eqoist), “aşağıdan” (biganə), “yanaşı” (əməkdaşlıq) yanaşması müəyyən edir.

Bu prosesdə konkret işi həyata keçirmək üçün ilk növbədə fərdlərin etnik (etnofizioloji və etnopsixoloji) quruluşla bağlı olan bir sıra mənəvi-

psixoloji keyfiy-yətlərinin adaptasiyası təmin olunmalıdır. Rəhbərlik sahəsində yeni üsul-idarənin formalaşması üçün dərin genetik amillərin yenidən qurulması, yeni düşüncə və hərəkət tərzinə, uyğunlaşması lazım gəlir. Çünki davranış üçün xarakterik olan çoxsaylı aralıq mexanizmlər vardır ki, onların hərəkəti uzun illər boyu müvafiq səs və söz siqnallarına uyğunlaşmışdır. Bu uyğunlaşma həm daxili amillərdən, həm də sosial mühitdən asılı olub fəaliyyətin nəticələrinin yeni keyfiyyətdə olmasını tələb edir. Göstərilən prosesdə həm fərd, həm də mühit üçün əlverişli olan amillərin ayırılmalı, edilməsi fərdlərin yeni işgüzar qarşılıqlı əlaqələrə yüksək səviyyədə adaptasiyası üçün situasiyanı aydınlaşdırmağa, mexanizmləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu zaman qarşılıqlı münasibətlərə maraq, hər iki tərəf üçün fəallığın fərdi davamlılığı, müsbət genetik qanunauyğunluğu temperament xassəsində olduğu kimi davranışda da özünü göstərməlidir. Bütün bunların baş verməsi əhəmiyyətli dərəcədə praktik təfəkkürdən, onun inkişafı üçün yaradılmış şəraitin səmərəli təsirindən asılıdır. Stereotiplərlə rəqabətə girə biləcək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması birdən-birə deyil, tədricən baş verir. Dinamik inkişaf üçün ardıcıl yaradıcı fəaliyyət olunur. İnkişaf etdirilməli olan komponentlər bunlardır: senso-

motor reaksiyalar; refleksiyanın intensivliyi və modallığı; əsəb sisteminin davamlı fəaliyyəti; psixi proseslərin assosiativ fəaliyyəti; təfəkkürdə gedən məntiqi proseslərin sürəti və məhsuldarlığı; motor fəaliyyətin maksimal tempi; qavrayışın tamlığı, təfəkkürün itiliyi və təxəyyülün genişliyi; psixofizioloji quruluşun yeni normaları mənimsəməyə bütövlükdə hazır olması; bu prosesin sürəti, dinamikliyi, mütəhərrikliyi.

Beləliklə, aydın olur ki, rəhbərlik və idarəetmə məsələləri özündə siyasi, iqtisadi, sosial, psixoloji, pedaqoji, mədəni və etnik amilləri birləşdirən çoxşaxəli, mürəkkəb prosesdir. Bu baxımdan ümumilikdə bütün sahələrdə, o cümlədən təhsil sistemində rəhbərliyin psixoloji məzmunu özündə dövlətin strateji maraqlarından başlayaraq əhalinin yaşayış tərzini, mənəvi-əxlaqi durumuna qədər olan bütün məsələləri ifadə edir. Təhsil qruplarına rəhbərlik edən insan özündə hər şeydən əvvəl yaşadığı mühitin mədəniyyətini daşıyır. Bu mədəniyyət genetik hafizədən başlayaraq adət-ənənlərə, ailə dəyərlərinə qədər bütün məsələləri əhatə edir. Müəllim isə dövlətin və cəmiyyətin ideologiyasının daşıyıcısı olmaqla onlar arasında əlaqələndirici rolunu yerinə yetirir. Ona görə müəllimin rəhbərlik üslubuna da sosial, ictimai və siyasi mahiyyət kəsb edən strateji məsələ kimi baxılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Мехтиев Р.Э. Философия. Учебное пособие. Баку, «Şərq-Qərb», 2009, 376 с.
2. Əliyev B.H., Əliyeva K.R. Yaradıcı müəllim hazırlığının bəzi məsələləri. Bakı Universiteti Xəbərləri. Sosial-Siyasi elmlər seriyası. 2008, №2, s. 180-187
3. Шкуратова И.П. Исследование стиля в психологии: оппозиция или консолидация?// Коллективная монография: «Стиль человека: психологический анализ» М.: Смысл, 1998, с. 13-33.
4. Əliyev R. İ. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2007, 352 s.
5. www.nsportal.ru
6. Тонких Ф.П. Формирование индивидуального стиля педагога как один из аспектов управленческой функции методической работы //http://nsportal.ru/shkola/administirovanie-shkoly/
7. Маркова А.К., Никонова АЛ. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя // Вопросы психологии, 1987, № 5, с.47-54
8. Холодная М.А. Феномен "расщепления" полюсов когнитивных стилей // Интеллект и творчество: СПб.: РАН., 1999, с. 30-48.
9. Немов Р.С. Психология. Книга 2. Психология образования. М.: Владос, 2003, 608 с.
10. www.psyarticles.ru
11. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект-пресс, 1999, 375 с.
12. Aiello Y. R. Douthitt E.A. Social facilitation from Tipletoe telektonic performance monitoring // Group Dynamics. 2001, Vol. 5, № 2, p. 163-180.
13. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991, 480 с.
14. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 364 s.
15. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. Bakı: "TS", 2000, 171 s.
16. Mustafayev A.M. Birgə fəaliyyət şəraitində şəxsiyyətlərarası qavrayışın dinamikası // psixol. üzrə fəl dok. avroreferatı. Bakı: 2004, 22 s.
17. Alıyev C.Q. Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyəti prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin psixoloji təhlili // psixol. üzrə fəl dok. dissertasiya. Bakı: 1998, 159 s.
18. Salamova K.B. Tələbələrin birgə fəaliyyət prosesində ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri // psixol. elm. üzrə fəl.dok...dis. Bakı: 2010, 146 s.
19. İsmayılova M.İ. Tərbiyənin ünsiyyət üslubunun məktəbəqədər yaşlı uşaqların qarşılıqlı münasibətinə psixoloji təsiri // Psixol. elm. üzrə fəl. dok. dissertasiya, Bakı: 1999, 146 s.

20. Мясичев В.Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии // Хрестоматия по психологии, М.: Просвещение, 1977, с.164-171.

21. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: “Qapp-Poliqraf” Korporasiyası, 2003, 356 s.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ «СТИЛЬ РУКОВОДСТВА УЧИТЕЛЯ» В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Абстракт

В данной статье стиль руководства учителя рассматривается в контексте социально-психологических исследований проведенных в XX и XXI веках. Для определения сущности проблемы вначале дается анализ понятий стиля и индивидуальности. Отмечается, что в психологии в отношении этих понятий имеются разночтения. Прежде всего, к стилю относятся такие особенности, как строение нервной система человека, его характер, особенности и другие качества, характеризующие личности человека. Стиль и способности рассматриваются в различных контекстах.

В статье так же анализируются понятия, связанные со стилем, такие, как «индивидуальный стиль», «когнитивный стиль», «личностный стиль». Разъясняются роль индивидуального стиля руководства в управлении. Отмечается, что каждое из этих понятий выражает индивидуальные типологические характеристики в деятельности и познания. К примеру, в психологии понятие когнитивного стиля иногда подменяется понятием стиля мышления. Здесь имеется в виду осознание, восприятие, сохранение информации в памяти.

Одной из проблемы рассматриваемых статье, является также понятие фасилитатора дающее возможность качественной оценки индивидуального стиля руководителя, формирования его педагогических способностей. Деятельность учителя как фасилитатора подразумевает его деятельность в учебной группе, в учебных заведениях, в условиях реальной практики.

В социальной психологии данная проблема рассматривается как на уровне взаимосвязей в малой группе, в контексте сотрудничества руководителя и подчиненных (учителей и учеников).

THE INVESTIGATION OF TEACHERS' LEADERSHIP STYLES PROBLEM IN MODERN PSYCHOLOGY

Abstract

Teachers' leadership styles are investigated in the article within the framework of socio-psychological researches conducted in the 20th and 21st centuries. In order to elucidate the essence of the problem, the notions like style and individuality are analyzed. It is mentioned that generalization is conducted under the notion of style in psychology. This notion takes into consideration the structure of nervous system and some other issues that characterize the temper and individuality. Here the notions of style and ability are analyzed in different contexts.

In the article the structure and specific features of an individual style are investigated together with the notions, like "an individual style", "a cognitive style" and "a personal style". The role of an individual style of a person in the field of management and leadership is analyzed in the article and the author comes to such a conclusion that each of these notions indicates the individual and typological characteristic features of comprehension and activity. For example, the notion of "a cognitive style" in psychology is explained like "a thinking style" as well. Here the manner of human being's thinking, understanding, and memorizing of the information characterizes a cognitive style.

One of the issues in the article that stands at the focus of attention is the notion of "facilitator" which gives a chance to evaluate a teacher's individual style and plays a role in the formation of his pedagogical abilities. The activity of a teacher as a facilitator is considered as a real experience in the pupils groups in the educational institutions.

In social psychology this issue is analyzed in the light of cooperation and mutual relations between leaders and subordinates (teachers and pupils) in a small group.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 10 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

TƏLİM PROSESİNDƏ MOTİVASIYA PROBLEMİ

Sevinc Quliyeva

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: sevincquliyeva@mail.ru

Açar sözlər: *motivasiya, idrak tələbatı, şagird, motivlər, idrak fəaliyyəti, eksperimental seçmə*

Ключевые слова: *мотивация, познавательные потребности, ученик, мотивы, познавательная деятельность, экспериментальная выборка*

Key words: *motivation, mental demand, junior high school student, motivation, mental activity, experimental sample*

Dərsdə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin təşkili və onun fəallaşdırılması müəllimdən böyük ustalıq tələb edir. Prof. B.Əliyevin sözləri ilə desək “müəllim öz fəaliyyəti baxımından yüksək daxili motivasiyalı, sənətinin vurğunu, yüksək peşəkarlıq və şəxsiyyət keyfiyyətlərinə malik, uşaqları və onlarla işləməyi sevən, öz vəzifəsini və məsuliyyətini aydın dərk edən, öz gücünə və bacarıqlarına inanan, özünəməxsusluğu ilə seçilən, parlaq bir şəxsiyyət olmalıdır. Milli Kurikulumda müəllim şəxsiyyətinə və müəllim-şagird münasibətlərinə böyük önəm verilir[5]. Müəllim şagirdləri oxumağa məcbur edə bilər, lakin onları idraki fəallığa, dərk etməyə çəlb etməsi onun peşəsinə münasibətindən irəli gəlir və bu fəaliyyətdə uğurun mənbəyi onun peşəkarlığıdır, çünki idrak fəaliyyəti

zamanı şagirdin bilikdən aldığı sevinc hissi, özünəinam idrak fəallığının motivinə çevrilir.

Aparılmış müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, təlim uğurları təkcə şagirdin qabiliyyəti, bütövlükdə qabiliyyəti ilə deyil, həm də təlim motivasiyası ilə müəyyən olunur.

Psixologiyada motiv və motivasiya konsepsiyasının ilk səhifələri (Aristotel, Heraklit, Demokrit, Platon, Sokrat və b.) hələ eramızdan, əvvəl yazılsa da, fundamental tarixi XIX–XX əsrlərdə başlayıb. (Z.Freyd, N.Ax, K.Levin, İ.P.Pavlov, U. Mak – Dauqoll, U.Ceous, E.Torndayk və b.) və müxtəlif psixoloji məktəblərin araşdırmalarında vüsətlə inkişaf edir. Bu araşdırmalarda motivasiyanın şəxsiyyət konsepsiyası XX əsrin psixoloji uğurları ilə diqqəti xüsusilə cəlb edir [1, səh. 218].

Məktəb təcrübəsində hər bir müəllimi belə bir sual düşündürür: Şagirdi yaxşı oxumağa yönəldən, təhrik edən nədir? Bəzi şagirdlərdə nə üçün belə səy olmur? Daha konkret desək, bəzi şagirdlərdə təlim fəaliyyəti necə motivləşir? Belə suallara cavab axtaran müəllim şagirdlərdə idrak maraqlarını müəyyən etməyə çalışır. Müəyyən edilmişdir ki, ayrı-ayrı yaş dövrlərində (kiçik məktəbli, yeniyetməlik, erkən gənclik, yetkin gənclik motivlərin təsir gücü müxtəlif olur. Tədqiqatlarla (Ə.Əlizadə, M.Həməzəyev və b.) müəyyən edilmişdir ki, bütün yaş dövrlərində şagirdləri təlim fəaliyyətinə yönəldən motivlər yalnız bir motivdən ibarət olmur. Təlim prosesində eyni vaxtda bir-neçə motiv iştirak edə bilər. Şübhəsiz onlardan biri aparıcı olur. Prof. M. Ə. Həməzəyevin tədqiqatlarına görə [2, səh. 78] I–III sinif şagirdləri üçün idrak tələbatları ilə bağlı olan motivlər üstünlük təşkil edir. Yeniyetməlik dövründə həmyaşlıları ilə və böyüklərlə emosional ünsiyyət tələbatı, özünü təsdiq tələbatı ilə bağlı tələbatlar aparıcı rol oynayır. Yuxarı siniflərdə isə öz şəxsi həyatının mənasını, özünün cəmiyyətdəki yerini axtarmaq əsas olur.

Əlbəttə, təlim motivi öz-özünə, kortəbii surətdə əmələ gəlir. Təlim – idrak maraqları fəaliyyətinin özünün gedişində formalaşır. Bu nöqtəyə nəzərdən ən başlıca məsələ məhz

tədris fəaliyyətinin necə həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu halda E.P.İlin yazır ki [8, səh. 262], dərsi elə aparmaq, elə yekunlaşdırmaq lazımdır ki, şagirdlər görülmüş işdən, meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasından və yeniliyin dərk edilməsindən razı qalsınlar.

Prof. Ə.Əlizadə məktəbdə şagirdlərin maraqlarını aşağıdakı sistemlə öyrənməyi məsləhət görür [3].

- I sinifə qəbul olunarkən uşaqların məktəbə hazırlığı ilə yanaşı maraqları da öyrənilir;

- I–IV siniflərdə maraqların inkişaf dinamikası təhlil olunur;

- şagirdlər IV sinifdən V sinifə keçəndə onların maraqları da öyrənilir;

- hər il V–XI siniflərdə şagirdlərin, onların valideynləri və sinif rəhbərləri ilə anket sorğusu keçirilir;

- Xüsusi qabiliyyətlərin inkişafı testləşdirilir;

- VIII–XI siniflərdə şagirdlərin maraqları peşəyönümü istiqamətində araşdırılır.

Ümumiyyətlə, maraq effektinin yaradılmasında mövcud fikir və mülahizələr bir-neçə istiqamətdə irəli sürülməlidir. Yaxşı olar ki, şagirdlər bir-neçə qruplara bölünsünlər, qoyulan məsələni müxtəlif istiqamətdə izah etsinlər, müxtəlif versiyalar, ehtimallar irəli sürsünlər. Müəllimin rəhbərliyi altında həqiqətin tapılması müəyyən edilsin.

Motivlər təlim fəaliyyətinin xarakterinə, şagirdin təlimə olan marağına və münasibətinə təsir göstərir. Əgər, şagird pis qiymət almamaq, tənbehdən qaçmaq üçün oxuyursa, onda o, daima gərginlikdə olur və təlim prosesindən zövq ala bilmir. Motivləşmə insan davranışının hərəkətverici qüvvəsi kimi, şəxsiyyətin strukturunda aparıcı yer tutur. O, şəxsiyyətin istiqaməti, xarakteri, emosiyaları, qabiliyyətləri, fəaliyyəti və psixi prosesləri kimi struktur törəmələrini əhatə edir. A.N.Leontyevin fikrincə motiv insan beynində əks olunaraq, onu fəaliyyətə təhrik edən və həmin fəaliyyəti müvafiq tələbatların ödənilməsinə yönəldən subyektiv halətdir [9, səh. 342].

A.N.Leontyev motivləri “başa düşülən” və “real təsir göstərən” motivlərə ayırır. [9, səh. 342] Şagird başa düşür ki, oxumaq lazımdır. Lakin bu onu hələ təlim fəaliyyəti ilə məşğul olmağa təhrik etməyə də bilər. Əgər, valideyn desə ki, dərslərini hazırlamasan oynamağa getməyəcəksən, bu real şəraitə təsir göstərən amil olduğu üçün o, dərslərini hazırlayır və oynamağa gedir.

Məktəb təliminə zəif hazırlanmış şagirdlərdə təlim fəaliyyətinin motivləşməsi, bəzi hallarda təqlidi xarakter daşıyır. Bu cür şagirdlər təlim fəaliyyətini böyük qardaş və bacılarını, yaxın dost və yoldaşlarını təqlid etməklə yerinə yetirirlər.

Kiçik məktəblilərə müsbət təlim motivləri aşılamaq o qədər də asan iş deyildir. Ona görə də, təlim işini həyata keçirərkən, şagirdi fəaliyyətə yönəldəcək zəruri motivlərə diqqət yetirilməli, əksinə arxayınçılıq, laqeydlik yaradanlar isə uzaqlaşdırılmalıdır. Bəzən şagirdlərin həddən artıq təlim tapşırıqları ilə yüklənməsi bir çox hallarda idrak motivlərinin yaranmasına mənfi təsir göstərir.

İbtidai siniflərdə təlim fəaliyyətinin motivləşməsi problemini öyrənərkən biz Bakı şəhərində N saylı orta məktəbin II, III və IV sinifləri üzərində tədqiqat xarakterli iş apardıq. Eksperimental seçməni II, III və IV sinif şagirdləri icərisindən, hər birindən 10 nəfər zəif, yaxşı və əlaçı oxuyan şagirdlərdən formalaşdırdıq. Ümumiyyətlə, eksperimental tədqiqatlarda 60 nəfər şagird iştirak etdi. Tədqiqatın aparılmasında bizə məktəbin rəhbərliyi, sinif müəllimləri və məktəbin psixoloqu köməklik göstərdilər.

Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd kiçik məktəblilərdə təlim fəaliyyətinin motivləşməsini və buna təsir edən amilləri öyrənmək idi. Qoyulan məqsədə uyğun tədqiqatın əsas vəzifələri müəyyən edildi:

1. Eksperimental səviyyədə kiçik məktəbliləri (I, III, IV sinif şagirdlərini) təlim fəaliyyətinə təhrik edən motivləri öyrənib, təhlil etmək və qruplaşdırmaq;

2. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin motivləşməsinə təsir edən amilləri öyrənib təhlil etmək;

3. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin motivləşməsinin inkişaf dinamikasını (ayrı-ayrı siniflərdə təlim fəaliyyətinin motivləşməsinin təzahür xüsusiyyətlərini müqayisə etməklə) öyrənmək və təhlil etmək;

Tədqiqatın obyektii ibtidai sinif şagirdləri (II, III, IV sinif şagirdləri), predmeti isə kiçik məktəblilərdə təlim fəaliyyətinin motivləşməsinin öyrənilməsi oldu.

Tədqiqat prosesində qarşıya qoyulan problemin spesifikliyini nəzərə alaraq, anket sorğusu, eksperiment və müşahidə metodlarından istifadə edildi.

Şagirdlərə aşağıdakı anket sorğusu təqdim olundu:

1. Oxuyuram, çünki müəllimlə ünsiyyət xoşuma gəlir

2. Oxuyuram ki, yoldaşlarımdan geri qalmayım

3. Oxuyuram ki, valideynlərim razı qalsınlar

4. Oxuyuram ki, çox bilim

5. Oxuyuram ki, sinfimiz qabaqcıl olsun

6. Oxuyuram ki, gələcəkdə böyük adam olum

7. Oxuyuram ki, sinifdə əlaçı mən olum

8. Oxuyuram ki, müəllimlərim məni tərifləsinlər.

Sonra şagirdlərə tapşırıldı ki, onları qane edən müddəanın altından xətt çəksinlər.

Alınmış nəticələri təhlil etmək üçün aşağıdakı cədvəli tərtib etdik:

Cədvəl

Sıra	Siniflər	Motivləşmələrin faizlə ifadəsi							
		Müəllimlə ünsiyyət xoşuma gəlir	Yoldaşlarımdan geri qalmayım	Valideynlərim razı qalsın	Çox bilim	Sinfimiz qabaqcıl olsun	Gələcəkdə böyük adam olum	Sinifdə əlaçı mən olum	Müəllimlərim məni tərifləsin
1.	II	17,4	21,7	25,5	30,1	18,2	16,2	31,1	24,1
2.	III	18,1	22,4	24,9	30,7	18,9	15,7	30,9	25,2
3.	IV	17,9	23,1	25,1	31,2	19,2	17,3	29,9	23,1

Cədvəldən göründüyü kimi, bütün siniflərdə “çox bilmək” və “əlaçı olmaq istəyi” üstünlük təşkil edir, bu isə belə bir nəticə şıxarmağa imkan verir ki, şagirdlərdə idrak maraqları və öyrənmək istəyinin çox olması kifayət qədər özünü biruzə verir. Bunu isə onlarda təlimə marağın artması və təlim fəaliyyətinə olan istəyin, motivasiyanın üstünlüyü kimi xarakterizə etmək olar. Göründüyü kimi kiçik məktəb yaşlarında da təlimin inkişafetdirici funksiyası özünü göstərir. Bunu təşkil və idarə edən isə müəllimdir. Şagirdlərin təlim zamanı fəallığının artırılmasında, interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə müvəffəqiyyət qazanmalarında müəllimin rolu böyükdür. O, mövcud təlim proqramlarına uyğun olaraq şagirdlərdə təlim motivləri formalaşdırıla bilər. Yuxarı siniflərdə təlim göstəricilərinin yüksək olması, aşağı siniflərdəki müvəffəqiyyətdən asılıdır.

Sınıf müəllimi öz pedaqoji ustalığından istifadə edərək şagirdlər arasında bilik yarışını keçirmək, müvəffəqiyyətə görə qruplara yer vermək kimi tədbirlər keçirməklə kiçik məktəblilərdə təlim motivlərinin formalaşmasına əlverişli şərait yaradır.

Motiv və marağ idrak fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Təlimdə marağın əhəmiyyətini Y.A.Komenski belə qeyd etmişdir ki, maraqsız öyrənilən elm

iştahsız yeməklə müqayisə olunur [7, səh. 110]. Əgər şagird hər hansı bir fənni sevirsə, onunla maraqlanırsa, biz müəllimlər onun bu istəyini, arzusunu və marağını nəzərə alıb, həmin fənnin sirlərini öyrənməkdə ona köməklik etməliyik.

Aşağı siniflərdən başlayaraq şagirdlərə öz qarşılıqlarına məqsəd qoymaq və ona əməl etməyə çalışmaq bacarığını tərbiyə etmək lazımdır. Müəllim gündəlik təmrinlər, nəzarət və həvəsləndirmə tədbirlərinin köməyi ilə bu bacarığın möhkəmlənməsinə və vərdişə çevrilməsinə nail olmalıdır. Bu zaman motivlərdən asılı olaraq təlim uşaq üçün müxtəlif mənə kəsb edə bilər. Məsələn həlli ilə məşğul olan bir şagird yaxşı qiymət almaqla müəllim və valideynlərin rəğbətini qazanmaq motivi (mövqe motivləri) ilə, digər şagird məsələnin səmərəli həlli yolunu tapmaqla çətinlikləri aradan qaldırmaq motivi (təlim idrak motivləri) ilə, üçüncü şagird isə gələcək riyaziyyatçı kimi hazırlaşmaq motivi (sosial motiv) ilə çalışa bilər. Bütün bu hallarda məqsəd eyni olsa da (məsələni həll etmək) motivlərdən asılı olaraq təlim fəaliyyətinin mənası da dəyişir[4].

Beləliklə, motiv şagirdin təlim fəaliyyətinin xarakterinə, təlimə münasibətinə birbaşa təsir göstərir. Əgər sınıf müəllimi öz şagirdlərini ölkəmizin məşhür ziyalıları və

alimlərinin həyat və yaradıcılığı ilə tanış edirsə, uşaqları zəhmətə alışdırırsa, başqasının zəhmətinə layiqincə qiymət verməyə öyrədirsə, onlarda ictimai əhəmiyyətli təlim motivlərinin formalaşmasına imkan yaradır.

Kiçik məktəbli yaş dövründə geniş sosial motivlər hədsiz böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki uşaqlar böyüdükcə sinifdən - sinfə keçdikcə geniş sosial motivlərin çəkisi təlim fəaliyyəti motivləri içərisində daha ağır (çox) olur. Müəllimin təklif etdiyi ictimai əhəmiyyət kəsb edən tapşırıqları, onun müxtəlif növlərini şagirdlər böyük maraqla yerinə yetirirlər. Aparılan psixoloji tədqiqatlara istinadən demək olar ki, yaxşı oxumaq imkanı olan, maraq dairəsi geniş olan çalışqan şagirdlərdə xeyli miqdarda sosial motivlərə, təlim motivlərinə, nüfuz qorumaqla bağlı motivləri məhdud olanlara rast gəlmək mümkündür. Lakin belələrinin içərisində istisna hallara da rast gəlmək olur ki, onlarda motivlər sistemi müxtəlif təlim motivləri və bəzi sosial motivlərdən ibarət olur. Bu cür motivləşmə strukturunda, adətən “müvəffəqiyyət”, “qiymət”, “maraq” və ya “qiymət”, “müvəffəqiyyət”, “nüfuzunu qorumaq” sistemi üstünlük təşkil edir [6, səh. 54-55].

Motivləri məzmun və forma baxımından prof. Ə.Əlizadə və prof. H.Əlizadə aşağıdakı kimi izah edirlər [7, səh. 110-112].

Məzmun baxımından:

1. Təlimin şagird üçün şəxsi mənə kəsb etməsi
2. Motivün fəallığı
3. Motivlərin ümumi strukturunda motivün yeri
4. Motivlərin müstəqil surətdə əmələ gəlməsi və təzahür etməsi.
5. Motivlərin dərk olunma səviyyəsi.
6. Eyni bir motivün müxtəlif fəaliyyət tiplərinə tədris fənlərinə və tədris tapşırıqlarına şamil edilməsi.

Motivlərin formaca müxtəlifliyini müəlliflər aşağıdakı kimi şərh ediblər [7, səh.111].

1. Motivlərin davamlılığı
2. Motivlərin emosional çalarları və ya modallığı
3. Motivlərin qüvvəsi və istifadə xüsusiyyətləri.

Motivlərin ifadə formaları onların məzmunu ilə bilavasitə bağlıdır.

Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərdə təlim motivasiyasının, ilk növbədə daxili motivasiyanın formalaşdırılması psixoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir məktəb üçün bu son dərəcə aktual problemdir. Prof. Ə.Əlizadə və prof. H.Əlizadə qeyd edirlər ki [7, səh. 112], onu uğurla həll etmək üçün sosioloqların, hüquqşünasların, psixoloqların həkimlərin, pedaqoqların və metodistlərin yaxından iştirakı ilə kompleks tədqiqatlar aparılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya I kitab. Bakı., 2010, 319 səh.
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Tələbələr üçün dərs vəsaiti. Bakı , 1991, 296 səh.
3. Əlizadə Ə. Şagirdin yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi üçün şəraitin yaradılması // Azərbaycan məktəbi, 2000 , №5 səh. 10 - 31.
4. İsmixanov M. Şagirdlərin müstəqil təhsil fəaliyyətini formalaşdırmağın pedaqoji psixoloji məsələləri // Azərbaycan məktəbi, 2001, № 3 səh. 30–37.
5. Əliyev B.H., Bəylərov E.B. İstedadlıların təlimində "qiymət" siz qiymətləndirmə, Psixologiya jurnalı, 2011 №1 səh. 139-147
6. Aslanova Z., Məmmədov İ. Kiçik yaşlı məktəblilərdə təlimin optimallaşdırılması. Bakı., "Nurlan", 2006, 133 səh.
7. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Yeni pedaqoji təfəkkür: psixoloji pedaqogikaya giriş. Bakı, 2008, 479 səh.
8. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб. 2000. 347 стр.
9. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва, 1972, 450 стр.

ПРОБЛЕМА МОТИВАЦИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Абстракт

Мотивы воздействуют на характер процесса обучения. Формируют интерес учащихся, к процессу обучения. В статье ставится акцент на мотивацию учебного процесса, как основного фактора в начальной школе. Организация и активация познавательной деятельности учеников во время урока требует от педагога большого мастерства. Педагог может заставить ученика учиться, однако привлечь его к познавательной деятельности, активизировать познание ребёнка зависит от профессионализма педагога, ведь именно то чувство уверенности, радости появившиеся в процессе обучения развивают мотивацию школьника, соответствующую структуре учебной деятельности. Проблема формирования мотивации в младшем школьном возрасте определяется тем, что именно в период обучения ребёнка в начальной школе, когда учебная деятельность является в статусе ведущей деятельности, важно создать

предпосылки формирования мотивации учения, и к концу обучения в начальной школе придать мотивации определённую форму, то есть сделать её устойчивым личностным образованием ученика.

В современной школе вопрос о мотивации учения без преувеличения может быть назван центральным, так как мотив является источником деятельности и выполняет функцию побуждения и смыслообразования. Младший школьный возраст благоприятен для того, чтобы заложить основу для умения, желания учиться, т. к. ученые считают, что результаты деятельности человека зависят от интеллекта, а в частности от мотивов. Формирование уже в начальных классах мотивов, придающих дальнейшей учёбе ребёнка значимый для него смысл, в свете которого его собственная учебная деятельность становилась бы для него сама по себе жизненно важной целью, а не только средством для достижения других целей, является крайне необходимым, без чего дальнейшая учёба школьника может оказаться просто невозможной. Как показывает опыт, при стихийном формировании мотивационной сферы деятельности учащихся у многих из них не формируются необходимые для эффективного обучения мотивы. Следовательно, школа и учителя должны взять на себя управление процессом формирования мотивационной сферы деятельности учащихся.

THE PROBLEM OF MOTIVATION IN THE LEARNING PROCESS

Abstract

Motives affect the nature of the learning process. Form the students' interest in learning. The article places emphasis on the motivation of the learning process as a major factor in elementary school. The organization and activation of cognitive activity of students during class requires the teacher a lot of skill. Teacher can make students learn, but to bring him to the cognitive activity, to increase the knowledge of the child depends on the professionalism of teachers, because it is a sense of confidence, joy appeared in the learning process develops student motivation, the proper structure of learning activities. The problem of building motivation in primary school age in the fact that it was during a child in elementary school, when the

learning activity is in the status of the dominant activity, it is important to create the conditions of formation of learning motivation, and by the end of primary school to give a form of motivation, that is, make it sustainable personal education student.

In today's issue of school learning motivation without exaggeration be called the central as well as the motive of the source activity and the function of motivation and of meaning. Primary school age is favorable to lay the foundation for the ability and desire to learn, as scientists believe that human activities are dependent on intelligence, and in particular of the motives. Formation already in primary school motifs, giving further your child's education is significant for a meaning in the light of which his own learning activities would become for him in itself a vital goal, and not just a means to achieve other goals, is essential, without which further student learning may be simply impossible. Experience shows that when the spontaneous formation of the motivational sphere of activity for students, many of them do not form necessary for effective learning motives. Consequently, the school and the teachers need to take control of the process of formation of the motivational sphere of activities of students.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 23 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ YENİYETMƏ KONFLİKTLƏRİNİN SƏBƏBLƏRİ

Ramil Mirzəyev

ADPU-in Ümumi psixologiya
kafedrasının doktorantı

E-mail: mrpsixoloq@gmail.com

Açar sözlər: *konflikt, destruktiv konflikt, mədəniyyət tipləri, postfigürativ mədəniyyət, kofiqürativ mədəniyyət, prefigürativ mədəniyyət, “Robot sindromu”, sosial öyrənmə.*

Ключевые слова: *конфликт, деструктивные конфликты, тип культуры, постфигуративная культура, кофигуративная культура, префигуративная культура, «синдром Робота», социального научения.*

Key words: *conflict, destructive conflicts, culture type, postfigurative culture, kofigurative culture, prefigurative culture, “Robot syndrome”, social learning.*

Yeniyetməlik dövründə inkişaf sürətlə gedir və şəxsiyyətin formalaşması prosesində çoxlu dəyişikliklər nəzərə çarpır. Onlarda həmyaşlıqlar arasında özünü təsdiqləmə, böyüklərə qarşı qəti etiraz, güclü emosional vəziyyət və həyəcanlanma əlamətləri açıq görsənməyə başlayır.

İ.S.Kon qeyd etmişdir: “Yeniyetmə və gənclərin davranışında elə bir sosial və ya psixoloji sahə yoxdur ki, keçmişdə və ya indiki zamanda ailənin təsirinə məruz qalmasın” [1, s.68].

Çox təəssüflər ki, bu gün uşaqlar böyüyən ailələrdə xeyli çatışmazlıqlar var. Buna görə də V.A.Krutetskiki “Yeniyetmələrin psixologiyası” əsərində göstərirdi ki, yeniyetmə konfliktinin

mənbəyi ailə üzvlərinin ona olan münasibətindədir. Dalaşma, ailədən uzaqlaşma, məcburiyyət, cəzalandırma, qorxu və s. kimi hallar bunlara daxildir.

Çoxlarımız məlumdur ki, müasir şəraitdə ailələrdə böyüyən yeniyetmələrin yaşantıları nəzərə alınmadan təzyiqlərə məruz qalır və bu zaman onlar özlərini qurban kimi hiss edirlər. Bu isə destruktiv konfliktlərin əsası olan aqressivliyin formalaşmasına şərait yaradır. Nəticədə yeniyetmələrdə əxlaqi təsəvvürlər müsbət yönümdən inkişaf etmir, özünü təsdiqləmədə emosional kobudluq, dağdıcı üsullardan istifadə açıq şəkildə təzahür etməyə başlayır.

Bu baxımdan deyə bilərik ki, konflikt haqqında təsəvvürlərin formalaş-

masına təsir edəcək əsas məsələlərdən biri tərbiyyə mühitinin, xüsusilə mədəni bilgilərin hansı tipdə olmasıdır. Nəzərə alsaq ki, uşaqların tərbiyyəsində ailənin rolu və nüfuzu daha əhəmiyyətlidir, onda bu tiplərin aydınlaşdırılması maraqlı olardı. Amerika antropoloqu və etnoqrafı Marqaret Midin mədəniyyət tiplərinə diqqət etmək bu məsələlərin bəzi tərəflərinin açılmasına kömək etmiş olardı. M. Mid uşaqlara təsir xüsusiyyətlərinə görə mədəniyyətlərin üç tipini fərqləndirirdi: postfiqu-rativ, kofiqu-rativ, prefiqu-rativ [2, s.48].

Postfiqu-rativ mədəniyyət – bu cəmiyyətin hiss olunmayacaq dərəcədə dəyişən ən-ənəvi klassik variantıdır. Bu mədəniyyətə görə “baba yeni doğulmuş nəvəsini əlinə götürərək, onun gələcəyi üçün özünün əla olan keçmişindən başqa heç nə təsəvvür edə bilmir”. Yaşlıların keçmiş- onların uşaqlarının gələcəyi üçün ən yaxşı sxemdir. Bu xətt üzrə də uşağa münasibət formalaşır və tərbiyyəvi təsirlər göstərilir. Belə mədəniyyətlərdə müəyyənləşdirici rolu yaşlı nəsil oynayır.

Kofiqu-rativ mədəniyyət – bu mədəniyyət növü öz dövrünün insan-larına daha çox təsir göstərən davranış modelidir. Təqlid üçün ideal forma kimi artıq keçmişdəkilər deyil, bu gün olanlar əsas götrülür. Bu mədəni-yətin tərbiyyə prosesində üçüncü nəsil (nənə və baba) iştirak etmir. Uşaqlar müstəqil şəkildə özlərinin həyat

tərzlərini formalaşdırırlar. Bu zaman uşaq və yeniyetmələrdə KİV-in və başqa ətraf təsirlərin nəticəsində yeni mədəniyyətlərin formalaşması müm-künlüyü artmağa başlayır.

Prefiqu-rativ mədəniyyət – M.Midə görə bu mədəniyyət tipləri XX əsrin 60-cı illərində yaranmağa başlamışdı. Müəlifə görə bu mədəniyyətin əsas xüsusiyyəti cəmiyyətin sürətli inkişafı səbəbindən gələcəyin qeyri-müəyyənliyidir. Hətta iki nəsil arasında mədəni bilgilərin ötürülmə formasın-dakı fərq o qədər artacaq ki, bu zaman uşaqlar aldıkları bilgiləri valideynlərinə ötürəcəklər [2, s.48-49].

Müəllifin yaratdığı mədəniyyət tiplərinə nəzər salanda görürük ki, bizim cəmiyyətmizə daha yaxın olanı postfiqu-rativ mədəniyyət tipidir. Bəlkə də elə ona görədir ki, yaşlılarla, xüsu-silə valideynlərlə yeniyetmələr arasında konfliktlər tez-tez baş verir. Zidiyyət-ləri yaradan əsas səbəblərindən biri də valideynlərin uşaqlarında görmək istədikləri keyfiyyətlər üstündədir. Belə ki, qeyd etdiyimiz bu mədəniyyət tipinin əsas xüsusiyyəti odur ki, yaşlı nəsil özlərində ən-ənəvi olan və daha yaxşı hesab etdikləri keyfiyyətləri öz uşaqlarında görmək istəyirlər. Sanki özlərinin keyfiyyətlərini bir etalon olaraq uşaqlarına tətbiq etməyə cəhd edirlər. Burada isə təbii ki, yanaşma düzgün qurulmadıqda yeniyetmə – valideyn konfliktləri qaçılmaz olur.

Heç şübhəsiz ki, bu cür münasibətlər və konfliktlərin həlli üsulları yeni-yetmədə konflikt haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına təsirsiz ötürür.

Araşdırmalardan məlum olur ki, yeni-yetməlik yaşında konflikt situasiyaların tənzimlənməsində, davranış taktikalarının seçilməsində həmyaşd uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlərin də xeyli dərəcədə rolu var. Koqnitiv psixologiya nümayəndələri şəxsiyyətin inkişafında məlumat və biliklərin formalaşma mexanizminin iki yolla baş verməsi mümkünlüyünü iddia edirlər. Onlara görə sosializasiya prosesində insan davranışı haqqında məlumatlar imitasiya və dolaylı öyrənmə üsulları vasitəsilə həyata keçirilir. İmitasiya yolu ilə davranış nümunələrin öyrənilməsi daha çox valideynlərin şəxsi nümunəsi üzrə, dolaylı yol ilə öyrənmə isə həmyaşd uşaqların, film qəhrəmanlarının və s. şəxslərin davranış modelləri üzrə formalaşır [3, s.108].

Kanada psixoloqu Albert Banduranın “sosial öyrənmə” nəzəriyyəsinə görə KİV, xüsusilə televiziya uşaq və yeni-yetmələrin davranışlarının modelləşdirilməsi üçün əsas mənbədir [4, s.95]. Banduraya görə uşaqlar aqressiv hərəkətlərə və destruktiv davranışlara o halda başlayırlar ki, onların davranış modeli böyüklərin, xüsusilə ailə üzvlərinin, film qəhrəmanlarının zorakı hərəkətləri əsasında formalaşır. “Sosial

öyrənmə” nəzəriyyəsinə görə aqressiya mənimsənilən və həyata keçirilən sosial davranış formalarından biridir. Davranışın bu forması insanlarda instrumental şərtlənmə prosesləri və sosial modelləşmə hesabına möhkəmlənir. Destruktiv davranış arzu olunan nəticə ilə bitdiyi təqdirdə fərd növbəti dəfə də bu üsula əl atacaq.

“Sosial öyrənmə” nəzəriyyəsinə istinadən deyə bilərik ki, hər bir valideyn ailədə uşaqlarına öz davranışları ilə müsbət rol modelləri aşılmalıdır. Təbii ki, bu modellər yeni-yetmələrdə konflikt haqqında konstruktiv təsəvvürlərin formalaşmasında əvəzolunmaz nümunə olacaq.

XXI yüzillik texnologiyalar əsri olduğundan onun müsbət tərəfləri ilə yanaşı bir sıra mənfi xüsusiyyətləri də görünməkdədir. Belə ki, yeni iformasiya mənbələrinin, mobil telefonların, internetin yaranmasıyla artıq hər şeyə marağı olan yeni-yetmələrin ünsiyyətində köklü keyfiyyət dəyişmələri baş verib. Bu gün yeni-yetmələrin canlı ünsiyyəti virtual ünsiyyətdən geridə qalır. Bəzi yeni-yetmələr ailə üzvləri, sinif yoldaşları və qohumlarından çox, tanımadıqları insanlarla və əcnəbi yeni-yetmələrlə ünsiyyət qururlar. Bununla da onlarda yeni referent qruplar yaranır. Bəzən yeni-yetmələr başqalarının müəyyən davranışlarını qəsdən yamsılayırlar. Onlar döyüş səhnələrini əks etdirən filmlərə daha

çox meyl göstərilər. Bu filmlərdə olan qəddar səhnələr də onlarda aqressivliyin və destruktiv xarakterli konfliktlərin yaranmasında az rol oynamır.

Nəzərə alsaq ki, bu ünsiyyət formaları insan psixikasında nə dərəcədə asılılıq yaradır, onda məsələ aydındır. Belə hallar həm də insanda əsəbilik, aqressivlik və psixoloji yorğunluq yaradır.

Son illərdə psixoloji araşdırmalar texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar insan psixikasının yeni bir xüsusiyyətini, “Robot sindromu”nu aşkar etmişlər. Bu sindromun mahiyyətini o təşkil edir ki, insanlar artıq texniki vasitələrdən, xüsusilə elektron oyunlardan, kriminal xarakterli flimlərə baxmaqdan, o cümlədən virtual ünsiyyət vasitələrindən geniş istifadə etdiklərinə görə onlar hətta canlı insanlara belə monitorlardkı oyunların döyüş səhnələrini əks etdirən cansız obrazlar kimi yanaşırlar. Nəticədə yeni tipli kriminal davranışlar formalaşır. Məsələn, uzun müddət döyüş səhnələrini əks etdirən virtual oyunlarla gününü keçirən yeniyetmə çox asanlıqla hansısa insana fiziki xətər yetirə və hətta onu öldürə bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələr arasında yaxın insanlar və həmyaşıdlarla olan qeyri sağlam münasibətlər xroniki distress şəraiti yaradır, o da öz növbəsində insanın psixoloji və fiziki vəziyyətində əks olunur. Nəticədə

yeniyetmələrin sağlamlığında dəyişikliklər yaranır və nevrozlara, xoşagəlməz hallara, suisidə səbəb olur.

L.N.Vinokurov nevrozların yaranmasında aşağıdakı psixoloji faktorları fərqləndirir [5, s. 58].

Ailə üzvləri arasında konfliktlər, onların disharmoniyası, tərbiyədəki çatışmazlıqlar, yaranmış xroniki psixotraumatik şərait, valideynlərin özünün nevroitik xüsusiyyətləri və s.;

Məktəb konfliktləri, uşağın tədris yükünə uyğunlaşa bilməməsi, müəllimin düşmən münasibəti, sinifin dəyişdirilməsi, pis uşaq kollektivi;

Müxtəlif xoşagəlməz hadisələr zamanı kəskin psixoloji travmalar;

Valideynlərin alkoqolizm, narkomaniya və psixi xəstəliklərə tutulması.

Destruktiv konfliktin ən pis nəticələrindən biri də, şəxsiyyətlərarası konfliktlər zamanı şəraitə sosial-psixoloji dezadaptasiyadır. Bu zaman dezadaptasiyanın nəticəsi olaraq yeniyetmələr intihara cəhd edirlər. Bütün insanlarda adaptasiya ikili xarakter daşıyır. Hər bir insan təkrar olunmazdır və ona görə də adaptasiya prosesi müxtəlif insanlarda eyni olmur. Sosial adaptasiya prosesində insan şəraitə deyil, daha çox daxili aləmində baş verən proseslərə: özünü ələ alma, əqli və ruhi çətinlik, özünü təsdiq etmə yolları və digər daxili narahatlıqları ilə üz-üzə qalır. İnsan ruhən azad olmağa çalışır. Azad isə o insandır ki, o bunu

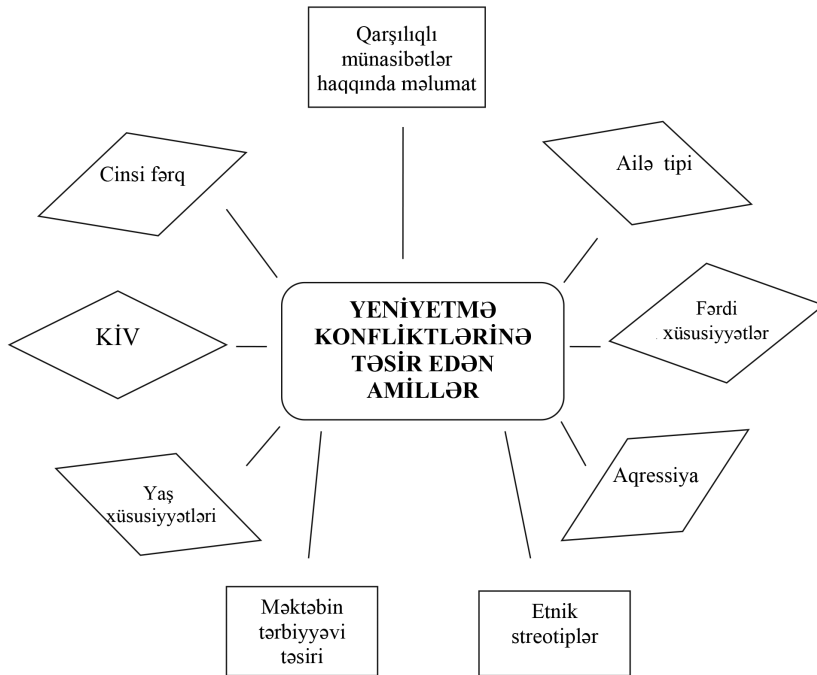
özündə hiss edir. İnsanın daxilən rahatçılığı onun özünə və ətrafda baş verənlərə münasibətində üzə çıxır [5, s. 19].

Bütün yuxarıda dediyimiz halların azaldılması üçün isə valideynlər, müəllimlər və yaxın insanlar yeniyetmələrnən olan ünsiyyətlərinə təkrar baxmalıdırlar. Yazdığımız bu xoşagəlməz neqativlərin qarşısını almaq və ən azından onların təsir imkanlarını azaltmaq üçün isə valideyn-yeniyetmə-təkrar qarşılıqlı əməkdaşlığına müasir şəraitdə hiss olunacaq dərəcədə böyük ehtiyac var. Bu əməkdaşlıq olmadan müsbət tərbiyyəvi təsirlərdən danışmaq mənasız ola bilər. Əks halda isə yeniyetmələrin insan münasibətlərinə olan yanaşmasında və yaranmış münaqişəli situasiyalarda destruktiv davranış formaları üstünlük təşkil edə bilər. Elmi əsərlərin təhlili, apardığımız müşahidə, sorğu və psixoloji eksperimentlərin nəticələrinə əsaslanaraq yeniyetmələrdə konflikt haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına təsir edən əsas faktorları aşağıdakı sxemdə əks etdirmişik.

Beləliklə, elmi ədəbiyyatın təhlili göstərdi ki, yeniyetməlik yaşında yüksək aqressivlik və konflikt bu yaş dövrünə keçidi şərtləndirən özünəməxsus xüsusiyyətdir. Ancaq bu o demək deyil ki, dəyişməz olan bu proses ilə bağlı fikirlər öz toxunulmazlığını saxlamalıdır. Bu baxımdan haqlı ola-

raq bəzi müəlliflər hesab edir ki, yeniyetməliyə keçidin böhranı ətraf mühitin təsirlərindən, habelə psixoloji-pedaqoji müşayiətdən, identifikasiyanın xarakterindən, ailədəki iqlimdən, həmyaşlıqlar və müəllimlərlə olan münasibətlərdən çox asılıdır. Aparılmış tədqiqatlar və təhlillər göstərir ki, müasir şəraitdə yeniyetmə konfliktlərinin mövcud səviyyədə öyrənilməsi, onların destruktiv davranışlarının azaldılması üzrə fərdi və qrup şəklində meyarların hazırlanması aktualdır. Yeniyetmə konfliktlərinin yaranma mexanizminin, qanunauyğunluqlarının və baş vermə səbəblərinin üzə çıxarılması gələcəkdə yeniyetmə qruplarında, yeniyetmə - yaşlı münasibətlərində baş verə biləcək ziddiyyətli situasiyaların konstruktiv həllinə müəyyən dərəcədə səmərəli təsir etmiş olacaq. Xüsusilə bu problemə hazırki dövüdə məktəblərdə “şagird-şagird”, “müəllim-şagird”, ailələrdə isə “valideyn-övlad” münasibətlərində daha çox təsadüf olunur.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq müasir şəraitdə yeniyetmələrin destruktiv konflikt prosesi yaranma səbəbləri baxımından tədqiq edilir. İşin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırılmalar nəticəsində yeniyetmə konfliktlərin yaranmasına təsir edən müasir səbəblər və onların dəyişmə xüsusiyyətlərinə nəzəri aydınlıq gətirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Yeniyetmə yaşı dövründə konflikt proseslərinin idarə olunması, onların bu prosesə münasibəti və şəraitin təsir xüsusiyyətləri baxımından yaxınlaşaraq fərdi

qaydada psixosemantik model yaradılacaq. Bu model imkan verəcək ki, yeniyetmələrin konflikt şəraitində davranışlarının konstruktiv istiqamətdə dəyişdirilməsinə kömək olunsun.

Ədəbiyyat:

1. Кон И.С. Ребенок и общество. М.: Наука, 1988, 270 с.
2. Мид М. Культура и мир детства. М.: Наука, 1988, 395 с.
3. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası. Bakı, ADPU, 2009, 563 s.

4. Bandura A. Psychological Modeling: Conflicting Theories. Chicago:
5. Aldine - Atherton, 1971. p. 210.
6. Вульффов Б. З. Семь парадоксов воспитания. Новая школа, 1994, 78 с.

ПРИЧИНЫ ПОДРОСТКОВЫХ КОНФЛИКТОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Абстракт

Подростковый возраст характеризуется быстрым развитием и изменением формирования личности. Отношение семьи к подростку играет не маловажную роль. Условия воспитания являются одним из главных задач в формировании представления подростками о конфликте. Различают 3 типа культур особенностей влияния на детей. Процесс социализации ребенка проходит через имитацию взрослых и косвенного изучения. Выбирая виртуальное общение реальному, вызывая в последующем зависимость. Психологические исследования привели к такому открытию особенности психики человека как синдром «Робота». В последующем приводя к психологической дезадаптации, конфликтам. Представление подростками понятия конфликт, причины развивающие конфликт.

Исходя из выше сказанного можно сделать вывод, что в современных условиях влияет подростка разные факторы к представлению о конфликтах.

CAUSES OF CONFLICTS OF JUVENILE IN THE MODERN CONDITION

Abstract

Adolescence is characterized by rapid development and change of identity formation. The family to the teenager plays unimportant role. Conditions of education are one of the main objectives in the formation of young people view the conflict. There are 3 types of cultures influence the characteristics of the children. The process of socialization of the child passes through imitation of adults and indirect learning. Choosing a real virtual communication, causing the subsequent dependence. Psychological research has led to the discovery of such features of the human psyche as a syndrome of «Robots». Subsequently leading to psychological maladjustment, conflict. Presentation of the concept of conflict adolescents, causes developmental conflict.

Based on the above it can be concluded that in the present conditions affect different factors for adolescent idea of conflict.

Məqalə ADPU-nun pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 05)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 15 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

MOTİVASİYA SİSTEMİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN ŞAĞİRDƏLƏRİN TƏHSİL FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Behnaz Pakdel

BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: behna8849@yahoo.com

Açar sözlər: *motivasiya, təhsil motivasiyası, öyrənmənin rolu, məktəbyaşlı uşaqlar*

Ключевые слова: *мотивация образования, мотивации, роль образования, дети до школьного возраста*

Key words: *motivation, education motivation, roles of learning, pre school age children.*

Qeyd edək ki, motivasiya daxili amil kimi fərdin ehtiyaclarından qaynaqlanıb onu müəyyən fəaliyyətə istiqamətləndirir. Aydınır ki, öyrənmə insan davranışında baş verən dəyişikliyin müəyyən bir növüdür və məhz elə bu səbəbdən də öyrənmələrin (şagirdlərin) qabiliyyətləri, motivləri və maraqlarının təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə araşdırma aparən görkəmli tədqiqatçı B. Blomun fikrincə zaman və mühit öyrənməyə təsir edən amillərdən biridir [1, s.77]. Şagirdlərdə öyrənməklə bağlı stimulların olmadığı təqdirdə belə öyrənmə prosesinin dayandırmaq olmaz və belə şəraitdə onlarda stimulların yaratmağa cəhd daha əlverişli metod hesab edilir [1, s. 78].

Məlumdur ki, pedaqoji psixologiyada motivasiya tədqiqatçıların əsas

götürdükleri dəyişən olub, onun müxtəlif səviyyələrini şagirdlərin təhsil mühitində davranışını və təhsil nailiyyətlərini qiymətləndirməklə ölçürlər [6, s. 31]. Qeyd edək ki, inkişaf motivi yaxud nailiyyət motivi dedikdə “o tip fəaliyyətlərdə uğur qazanmaq və yaxud iştirak etmək meylili və istəyi nəzərdə tutulur ki, bu zaman uğur qazanmaq insanın fərdi səy və qabiliyyətindən asılıdır” [7, s. 326].

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, məktəblərdə kurikulum və ümumiyyətlə təhsil prosesi əvvəlcədən nazirlik tərəfindən planlaşdırılır və təlim mexanizmləri əvvəlcədən işlənmiş olur, amma şagirdlərin öyrənməyə olan meylili və ümumilikdə öyrənmə motivasiyası çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim edilən məqalədə təhsil motivasiyası və onun şagirdlərin dərslər prosesinə təsiri məsələləri təhlil edilmişdir.

Aydındır ki, psixoloqlar və pedaqoqlar həmişə motivasiyanın təhsil sahəsindəki uğurlar və uğursuzluqlarda oynadığı rola xüsusi diqqət yetirirlər. Motivasiya termini məna etibarlı ilə davranışın səbəb və mahiyyətini özündə ehtiva edir. Son illərdə psixoloqların və pedaqoqların diqqətini cəlb edən əsas məsələlərdən biri təhsil motivasiyasıdır. Təhsil motivasiyası ümumilikdə fərdin təhsil mühitinə gələrək təhsil prosesində iştirak edib diplom almasına səbəb olan stimuly, tələb və amillər məcmusunu özündə ehtiva edir.

Qeyd edək ki, psixopedaqoji ədəbiyyatda təhsil motivasiyası ilə əlaqədar müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bunlardan biri “özünümüəyyənləşdirmə” nəzəriyyəsidir ki, 1985-ci ilə Desi və Rianın tərəfindən irəli sürülmüşdür. Özünümüəyyənləşdirmə nəzəriyyəsi insanın cəmiyyət kontekstində formalaşan və dinamika, motivlər, emosiyalar və optimal yaşam tərzisi sahəsində ortaya çıxan tələblərini sistemli formada təhlil etməyə çalışır. Bu nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, digər motivasiya nəzəriyyələrinin (o cümlədən; sosial-koqnitiv nəzəriyyənin) əksinə olaraq insanı vahid və bütöv bir sistem kimi nəzərdən keçirir və məhz elə buna görə də daxili və xarici motiv və stimulların iyerarxik modelini təqdim edir. Bu model isə öz növbəsində tədqiqatçılara müxtəlif səviyyəli

motiv və stimulların nəticələrini ayrı-ayrılıqda təhlil etməyə imkan verir. Bu modelin başlıca müddəası ondan ibarətdir ki, motivasiya prosesinin müəmməl təhlilini vermək üçün üç amil – “daxili motiv”, xarici stimuly və “maraqsızlıq” (stimulun olmaması) diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [11 s. 113].

Bununla bağlı qeyd etmək olar ki, “Daxili motiv” insanların öz daxilindən qaynaqlanıb, hansısa hərəkəti etməyə vadar edən güc və stimuly deyilir və bu hərəkət səbəb olacağı mükafatlardan asılı olmayaraq fərd üçün əhəmiyyətli olub onun məmnunluğuna zəmin yarada bilər.

Qeyd edilən “Özünümüəyyənləşdirmə” nəzəriyyəsinin əsas müddəələrindən biri ondan ibarətdir ki, insanlar doğulduqları andan etibarən təhrik olmaq və öyrənməyə meyli olurlar və bu təbii meyl mühit tərəfindən dəstəklənir. İnsanlardakı bu təbii meyl “daxili motiv” anlayışı ilə ifadə edilir ki, buda məzmun baxımdan üç psixoloji tələbin ödənilməsindən asılıdır. Bir istiqamətdə tədqiqat apararı bir çox alimlərin fikrincə bu üç tələbin ödənilməsi psixoloji sağlamlıq, interaksiya və fərdin ətrafdakılarla optimal əlaqə yaratması üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu üç tələbi aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür.

1. “Ləyaqət hissi”, yəni fərd özünü müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olmağa layiq birisi hesab etməlidir.

2. “Müstəqillik hissi”, yəni fərd öz davranış və hərəkətlərinə tam hakim olduğunu və onlara nəzarət etmək iqtidarında olduğunu hiss etməlidir.

3. “Mənsubiyyət hissi”, yəni fərd digərləri tərəfindən qəbul edildiyi və sevildiyini hiss etməlidir.

Qeyd edilən üç əsas tələbin ödənilməsi insanlarda özünə inam hissini gücləndirir. Bu zaman insanlar daha aktiv olub, psixoloji cəhətdən daha sağlam ola bilirlər. Lakin bu tələblərin ödənilmədiyi təqdirdə fərd özünə qarşı inamsız, pessimist və laqeyd olmağa başlayır [10, s. 117].

Psixoloji ədəbiyyatda xarici stimula insanları xarici mükafat və möhkəmləndirmə vasitəsi ilə müəyyən hərəkətlərə məcbur edən motivasiyaya kimi baxılır. Başqa sözlə xarici stimula müxtəlif məqsədlərə nail olmaq vasitəsi olan hərəkət və davranışları həyata keçirməklə bağlı özünü göstərir. İnsanlar xarici motivin təsirinə məruz qaldıqda nəyisə əldə etmək üçün lazım olduğundan daha çox cəhd göstərirlər. Xarici stimula yaxud motivasiya dörd əsas göstəricidən ibarətdir ki, iyerarxik olaraq ən yüksək səviyyəli müstəqillikdən (məntiqli nizamlama) ən aşağı səviyyəli müstəqilliyə (xarici nizamlama) qədər dəyişə bilər. Yəni xarici motivasiyada aşağı səviyyəli müstəqilliyə malik olan şəxs laqeyd, maraqsız və stimulsuz olduğu halda yüksək səviyyəli müstəqilliyə malik olan fərd

daha həvəslə işlərə yanaşır, daxili stimula istiqamətində hərəkət etməyə başlayır.

Qeyd edək ki, stimulsuz və motivasiyadan məhrum insanlar heç bir xarici və yaxud daxili təhrik ilə (məmnunluq hissi, daxili qiymətləndirmə, xarici mükafatlar və stimullaşdırıcılar) təsirlənmirlər və nəticədə etibarlı ilə bir çox fəaliyyətlərdən boyun qaçıraraq imtina edirlər. Bu baxımdan stimulsuzluq (motiveless) anlayışı daha çox “öyrənilmiş çarəsizlik” (Learned helplessness) anlayışına oxşayır. Bu zaman əgər fərd hiss etsə ki, həyata keçirdiyi fəaliyyət və hərəkətə onun nəzarət qabiliyyəti (imkanı) yoxdur və həmin fəaliyyət xarici nəzarətdən təsirlənir stimulsuzluğa uğramış olub müxtəlif fəaliyyətlərdən boyun qaçırmağa meyilli olacaqdır [10, s. 115].

Ümumilikdə təhsil motivasiyası ilə həyəcan arasındakı əlaqələrə həsr edilmiş tədqiqatların nəticələrinin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, daxili motivasiya özünəinam, daxili sakitlik, məsuliyyət hissi və yaradıcılıq qabiliyyəti kimi göstəricilərlə sıx bağlıdır və onlar arasında düz mütənasib əlaqə vardır. Stimulsuzluq isə öz növbəsində daha çox qeyri-adekvat rəftar və davranışlarla (o cümlədən; təhsildən yayınma, həyəcan, alkoqolizm, məsuliyyətsizlik və s.) əlaqədar olaraq özünü göstərir.

Qeyd edək ki, görkəmli tədqiqatçı Stober və həmkarları 2009-cu ildə təhsil motivasiyası ilə “mənəvi kamillik” arasında əlaqəni öyrənmək üçün 140 nəfərdən ibarət seçmə qrupda, könüllülük prinsipinə əsaslanan mənəvi kamillik və cəmiyyət tərəfindən tələb edilən (məcburi) mənəvi kamillik istəyi ilə təhsil motivasiyası arasındakı əlaqəni tədqiq etməyə çalışmışlar. Əldə edilmiş nəticələrdən aydın oldu ki, könüllülüyə əsaslanan mənəvi kamillik ilə daxili motivasiya arasında pozitiv və birbaşa əlaqə mövcuddur. Eyni zamanda bu iki dəyişənlə imtahanlarda həyəcan hissi arasında əks tənasübün mövcud olduğu da müəyyən edilmişdir. Həmçinin imtahanda həyəcan keçirməklə cəmiyyət tərəfindən tələb edilən (məcburi) mənəvi kamillik arasında birbaşa əlaqənin mövcudluğu aşkar edilmişdir. Öyrənmə metodları və həyəcan arasında əlaqənin öyrənilməsinə dair müxtəlif tədqiqatların nəticələri göstərir ki, həyəcan hissi zəif öyrənmə qabiliyyətinə malik olan tələbələrdə daha çox müşahidə edilir və bu hissənin onlar üzərində mənfi təsiri daha çoxdur. Hətta həyəcan onların məlumatı toplama, işləmə və yaddaşlandırma fəaliyyətinə də mənfi təsir edə bilər. Bu isə həmin tələbələrin təhsil prosesində bəzi uğursuzluqlarla qarşılaşmasına zəmin yaratmış olur.

Məlumdur ki, inkişaf və inkişafa meyli uzun müddət elmi araşdırmaların

tədqiqat obyektinə olmuşdur və hələ də inkişaf motivi alimlərin maraqlı dairəsində olan mövzulardan biridir. İnkişaf meyli (motivi) güclü olan insanlar özlərinin təkmilləşdirməyə və daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə çalışırlar. Onlar daha məsuliyyəti olub və daima diqqət cəlb edən fəaliyyətlərlə məşğul olmağı sevirlər, həmçinin hər zaman öz qabiliyyətlərini digərləri ilə müqayisə fonunda qiymətləndirməyi xoşlayırlar. İnkişaf motivini bir çox sahələrdə (peşə, məktəb, yarışlar, idman və s.) müşahidə etmək mümkündür.

Qeyd edək ki, “Təhsildə inkişaf motivi” anlayışı təhsil sahəsində irəliləyiş və öyrənmə ilə nəticələnən fəaliyyət və davranışları əhatə edir. İnkişaf motivi ilə təhsil və öyrənmə sferası arasında əlaqənin olmasını fərz edən məşhur alimlər Pintriç və Degrot öz tədqiqatları sayəsində belə bir nəticəyə gəlmişdirlər ki, inkişaf motivi ilə təhsil və öyrənmə sferası arasında əlaqə yaratmaq üç metod vasitəsilə mümkündür. Bunlara aşağıdakılar aiddir.

1. Fərdin tapşırığı yerinə yetirmək üçün istinad etdiyi dəlillər.

2. Fərdin yerinə yetirdiyi tapşırıqla əlaqədar özünə inamı və öz qabiliyyətlərindən əmin olması.

3. Şagirdlərin tapşırıqlara qarşı emosional (həyəcan, qürur, utanmaq hissi, günah hissi, əsəbiləşmə və s.) reaksiyaları [11, s. 23].

Bu istiqamətdə tədqiqat apararı alimlərin fikrincə, təhsil motivasiyası öz fəaliyyətini ən yüksək meyar və göstəricilərə əsasən qiymətləndirmə meyli və öz fəaliyyətində yüksək nailiyyət əldə etmək cəhdindən ibarətdir.

Şübhəsiz şagirdlərin təhsil motivasiyası müxtəlif səviyyələrdə ola bilər və məhz elə ona görə də onların davranışında ciddi fərqlər müşahidə edilir. Yəni təhsil motivasiyası yüksək səviyyədə olan şagirdlər digərlərinə nisbətən dərslərinə daha maraqla yanaşırlar, daha çox çalışırlar və ali təhsil almaq üçün daha çox əmək sərf edirlər [4, s. 69].

Ümumiyyətlə “Məktəbdə təhsil motivasiyası” dedikdə inkişaf və öyrənməyə səbəb olan davranışların məcmusu nəzərdə tutulur. Təhsil motivasiyası müxtəlif amillərlə bağlı ola bilər ki, onlardan təhsil ocağının xarakterik cəhətləri və sosial xüsusiyyətlər ən mühümləri hesab olunurlar. Təhsil ocağının xarakterik cəhətləri (o cümlədən; müəllimlər, dərs vəsaiti, auditoriyalar, cəza və mükafat sistemi, məktəbdaxili emosional atmosfer, tədris metodları, müəllimlərin davranış və zahir görkəmi) təhsil motivasiyasına ciddi təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, şagirdin uğursuzluğuna müəllimin reaksiyası və münasibəti onun təhsil motivasiyası

və inkişaf imkanlarına təsir göstərir. Bu tip vəziyyətlərdə bəzi müəllimlər əsəbiləşdiyi halda bəziləri şagirdi başa düşməyə və onunla öz hisslərini paylaşmağa üstünlük verirlər. Görkəmli tədqiqatçı Gronlundun əldə etdiyi elmi nəticələrə əsasən müəllimin şagirdin uğursuzluğuna görə əsəbiləşməsinin səbəbi onunla bağlıdır ki, o, şagirdin kifayət qədər çalışmadığını zənn edir və bütün bunları şagirdin intellekt baxımdan zəif olması ilə əlaqələndirir. Müəllimin bu reaksiyası şagirdə bir növ aqressivlik meylini yarada bilər. Lakin şagirdi başa düşməyə çalışıb, onunla öz fikirlərini paylaşmağa üstünlük verən müəllimlər şagirdin aqressivləşməsi və əsəbiləşməsinə səbəb olmurlar. Bu tip müəllimlər şagirdin bacarıq və qabiliyyətlərinin bundan ibarət olduğunu qəbul edib və şagirddən əlavə bir şey gözləməirlər. Yəni onun qabiliyyət və intellekt səviyyəsi ilə barışa bilirlər. Şagird isə müəllimlərinin reaksiyalarına uyğun olaraq onlara münasibət bəsləyir [4, s. 70].

Qeyd edək ki, məktəb “mikrocəmiyyət” olaraq özünə xas sosial şəraiti və müxtəlif motivasiyaya malik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Əslində məktəbin rəsmi formada deyil, gizli formada şagirdə ötürdüyü və aşladığı düşüncə və yanaşma tərzini onların təhsil motivasiyasına ciddi təsir edir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların

nəticələrinə görə məktəb müəllimlərinin təhsilə verdiyi dəyər və qiymət şagirdlərin təhsil motivasiyasına mühüm təsir göstərir. Çünki motivasiya sistemi ilə dəyərlər və qiymətləndirmələr arasında ciddi əlaqə mövcudur və bu əlaqənin yüksək səviyyədə olması müxtəlif araşdırmalar zamanı sübut edilmişdir.

Şübhəsiz təhsil motivasiyasına təsir edən amillərdən biri məktəbdaxili emosional əlaqələr və emosional iqlimdir. Görkəmli tədqiqatçı Spauldingin fikrincə, müəllimin əsas məqsədi şagirdlə əlverişli və normal əlaqəni yaratmaqdır. Əlbəttə bu əlaqənin yaradılmasında hər bir müəllimin özünə xas metod və üsulları vardır ki, bu metod və üsullar müəllimin şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən xeyli dərəcədə asılıdır. Əldə edilmiş nəticələrə əsasən şagird-müəllim arasında emosional əlaqə ilə şagirdlərin təhsil motivasiyası və təhsil sahəsində inkişaf səviyyəsi arasında ciddi əlaqə mövcuddur [4, s. 68].

Qeyd edək ki, müəllimin tədris metodu da motivasiyaya təsir edən mühüm amillərdən biridir. Şagirdin emosional tələblərinə uyğun olan metod onların təhsil zəminində inkişafına və daha stimullu olmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda auditoriyanın strukturu da təhsil motivasiyasına ciddi təsir edən amillərdən biri olub və şagirdlərdə təhsilə daha ciddi

yanaşmağa stimül yarada bilər. Rəqabət mühitinə çevrilmiş auditoriyada yüksək qabiliyyətə sahib olan şagirdlər qürur hissi duyaraq daha stimulla çalışacaqlar. Lakin yüksək qabiliyyətə malik olmayan şagirdlərdə motivasiya səviyyəsi aşağı olmuş olacaqdır.

Bu istiqamətdə tədqiqat aparən tədqiqatçı Kavington hesab edir ki, rəqabətə əsaslanan auditoriyada yüksək qabiliyyətli şagirdlər qüruru hissi yaşadığı halda az istedadlı və aşağı qabiliyyətə malik şagirdlər utanc hissi yaşayıb, onların təhsil sahəsindəki uğursuzluqları qabiliyyətsizlik əlaməti kimi görünmüş olacaqdır. Eymz (Ames) isə hesab edir ki, rəqabət mühitli auditoriyalarda şagirdlərin əksəriyyəti uduzmuşlar (uğursuzlar) sırasına daxil olub, az hissəsi uğurlu ola bilərlər.

Təhsil müəssisənin cəza və mükafat sistemi də təhsil motivasiyasına təsir edən amillərdən biridir. İranda həyata keçirilmiş tədqiqatların nəticələrinə görə mükafatlandırma daha təsirli bir metod olaraq şagirdlərin təhsil motivasiyasına müsbət təsir edib, onlarda daha güclü stimül yarada bilər [5, s. 36].

Məktəbdaxili emosional əlaqələr və vəziyyət də şagirdlərin təhsil motivasiyasına və nailiyyətlərinə təsir edən amillərdən biridir [12, s. 42]. Xüsusilə orta məktəb şagirdləri ilə hörmətlə və səmimi davranmaq onların təhsilə

olan rəğbətini daha çox artırma bilər. Eyni zamanda tədris metodu və tədris edənin zahiri görünüşü də şagirdlərin

təhsil motivasiyasına təsir edən dəyişənlər sırasına daxildir.

Ədəbiyyat:

1. Qənbər R. Gülistan əyaləti universitetinin tələbələri arasında təhsil motivasiyası ilə müxtəlif amillərin əlaqəsi// Tibbi təlim və tədqiqat inkişafı mərkəzinin jurnalı, 2007, № 2, s.198-202 (fars dilində)

2. Graham L.L. Expectancy theory as a predictor of college student grade point average satisfaction / doctoral dissertation university of Kansas. 1980, 232 s.

3. Miskel C. Defrain JA. Wilcox K. A test of expectancy motivation theory in educational organizations. EAQ, 1980, 242s.

4. Bəhrami F. Rizvan Ş. İsfəhan şəhərinin orta məktəb şagirdlərinin (cins üzrə) təhsil motivasiyası ilə təhsil nailiyyətləri arasındakı əlaqənin müqayisəli təhlili // Pedaqoji-psixoloji tədqiqat jurnalı, 2006. № 2 (6), s.30-36

5. Noqabi Ə.Ə. Öyrənmə prosesi və xəstələri təlimatlandırma üsulları. Tehran, Boşra nəşriyyatı, 2004, 635 s.

6. Slaven R. Pedaqoji psixologiya. Tehran, Rəvan nəşriyyatı, 2006, 310 s. (fars dilində)

7. Tronfino AJ. Transformational leadership: moving total quality management toward – class organizations. IntNurs, 2000, 197 s.

8. Riyo Can M. Motivasiya və həyəcan. Tehran, Virayiş nəşriyyatı, 2006, 584 s.

9. Bəhramiyan H., Əbasiyanfərd M. Yradıcılıq qabiliyyəti və təhsil motivasiyası //Roşde mədrəsə jurnalı 2009, № 1, s.176-183(fars dilində)

10. Ejei C. Təhsil motivasiyası və statistika həyəcanı/ /Psixologiya jurnalı II cild, № 2, s.195-200(fars dilində)

11. Şahsevəni S. İsfəhan şəhəri orta məktəb şagirdlərinin təhsil motivasiyasının zəifləməsinin səbəbləri, İsfəhan əyaləti təhsil idarəsinin tədqiqat şurasının araşdırmaları. Tehran, 2000, 245 s.(fars dilində)

12. Şoarinəjad Ə. Pedaqoji psixologiya. Tehran, Dövrən nəşriyyatı, 2007, 162s. (fars dilində)

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МОТИВАЦИОННОЙ
СИСТЕМЫ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА УЧЕБНУЮ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШКОЛЬНИКОВ**

Абстракт

Складывающаяся в процессе жизни мотивационная система личности является основным источником ее активности и развития. Учитывая многоаспектность проблемы развития мотивационной системы, в данной статье рассматриваются только стороны, которые охватывают период школьного обучения и делается акцент на роли мотивации в процессе учебной деятельности. В последние годы проблема мотивации в обучении, как основного условия успешного развития, стало предметом активного внимания психологов. В статье через призму общего развития личности анализируются современные психологические подходы, касающиеся мотивации обучения. Отмечается, что на развитие учебных мотивов влияют социальные факторы, в частности та атмосфера эмоционального и интеллектуального взаимодействия и взаимопонимания, которая складывается между учителем и учеником, а также между учениками в школе.

MOTIVATION AND STIMUL FOR DIFFERENT WORKS IN THE MAIN NEEDS OF HUMAN ACTIVITY

Abstract

Human activity haven't motivation. One of them learning and general education. Motivation as a meaning of construction examination and course of reason. Zest years psychologists attract of attention <education motivation> Education motivation is a reason of learning at school and progress. Education motivation has the same factors. With related social conductions and specific characters in education. Specific characters in education (teachers, conditions in audience, methods of education, prize and punishment system, emotional relations in school, appearance of teaches, antitrade of teachers hear the school children. And reactions the features of pupils and teachers etc). Formation of education motivation and shows arising of strongress.

The system at school prize and punishment one of the serious factors in education. These all notes of changing represents in articles.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 04)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 16 fevral 2012-ci ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof.),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.
Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AVNə022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi
web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: 21.06.2012.

Fiziki çap vərəqi: 9,0. Tiraj: 300. Sifariş 66.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2012